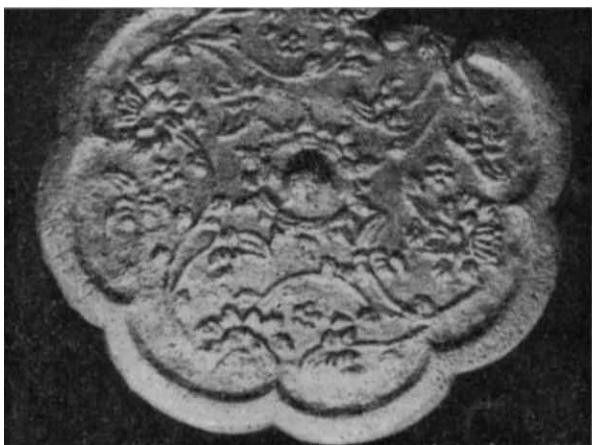

АРХЕОЛОГІЯ

28*1978

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

28

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1978

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Розрахований на археологів, викладачів-істориків, студентів історичних спеціальностей вузів.

Редакційна колегія

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашишковський, С. Д. Крижицький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Н. С. Руденко (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черніш, Б. А. Шрамко

Редакція історичної та археологічної літератури

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ
А. С. РУСЯЄВА

Найдавніші житла Ольвії

В ході робіт останніх років Ольвійською експедицією на одній з ділянок міста було розкопано в найдавніших шарах середини VI — початку V ст. до н. е. понад три десятки землянок і напівземлянок, які належали, судячи з супровідного матеріалу, грецьким переселенцям. Відкриття вперше цілого комплексу подібних пам'яток на території одного з найбільших античних центрів Північного Причорномор'я дає підстави бачити в цьому прояві дії не якихось випадкових факторів, а певних закономірностей зародження і розвитку античного міста в умовах колонізації античної периферії. Одержані матеріали дають змогу остаточно вирішити питання про найдавніший тип жител грецьких поселенців, повному інтерпретувати деякі з відкритих раніше пам'яток, узагальнити ці матеріали в межах усього ольвійського регіону.

Терміном «землянка» автори позначають такі заглиблені будівлі, стінами яких на всю висоту споруди були тільки борти котлована (як варіант вони могли мати частково або повністю яке-небудь облицювання). «Напівземлянка» — заглиблена не менш як на 0,2—0,3 м споруда, де стіни складалися з бортів котлована та наземних кам'яних або сирцевих кладок чи дерев'яних конструкцій. Погана збереженість будівельних залишків далеко не завжди дає змогу розв'язати однозначно питання про те, землянкою чи напівземлянкою була та чи інша конкретна споруда. В цих випадках побічним критерієм визначення об'ємного типу може бути лише ступінь заглиблення. Безсумнівно, однак, що ті й інші співіснували, причому на першому етапі переважали землянки, на другому — напівземлянки. В зв'язку з цим, оскільки помітної різниці між землянками та напівземлянками стосовно їх планування та обладнання поки що не простежується, для визначення заглиблених землянкових жител Ольвії ми будемо користуватися головним чином терміном «напівземлянка».

Напівземлянки розглядуваної ділянки розташовані на північний захід від теменоса, безпосередньо біля південної межі будинку, частково дослідженого Б. В. Фармаковським у 1926 р.¹, по обидва боки Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста (ділянка АГД) (рис. 1). Нині розкопано 31 землянкову структуру на площі близько 900 м², причому необхідно підкреслити, що зона їх поширення не обмежується розкритою територією. Розколки архаїчних шарів великою площею тут ведуться з 1969 р.* Вони зразу ж показали перспективність цієї ділянки щодо вивчення ранніх шарів Ольвії — добре збережені будівельні залишки VI — початку V ст. до н. е. контрастують з крайньою фрагментарністю споруд пізніших періодів².

Ділянка в давнину мала відносно рівну горизонтальну поверхню, всі землянкові структури були врізані безпосередньо в материк. Йено-

¹ Фармаковський Б. В. Розкопування Ольвії року 1926. Звіт. Одеса, 1929.

* Роботи на ділянці велися під керівництвом А. С. Русєвої.

² Русєева А. С. Дослідження пізньоархаїчних та класичних шарів Ольвії.— АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 164—166.

рушеними після припинення життя залишилися в основному тільки нижні їх частини на висоту 0,2—0,4 м. Проте і в цих місцях простежуються іноді сліди пізніших втручань. Стіни на висоту до рівня денної поверхні збереглися в кількох напівземлянках. Зрідка виявлено залишки наземних частин. Судячи з небагатьох об'єктів, де вдалося простежити прилеглу до напівземлянок денну поверхню, остання під час будівництва складалася з чистого гумусованого шару, тобто до появи тут напівземлянок ця територія забудована не була.

Схема-1976

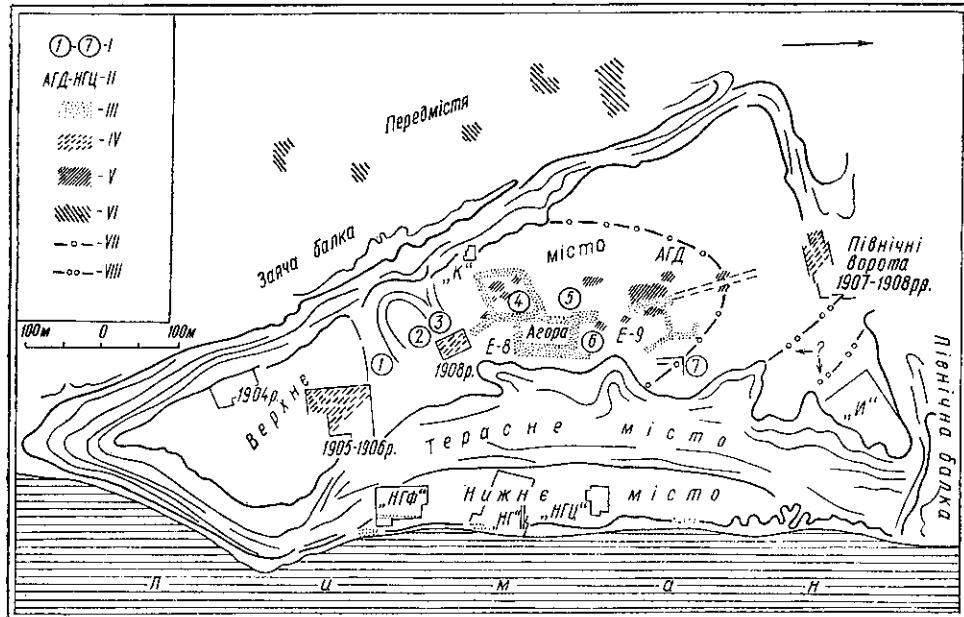

Рис. 1. Схематичний план поширення землянкових жителів:

I: 1—перша поперечна балка, 2—центральне підвищення, 3—друга поперечна балка, 4—центральний квартал у районі агори, 5—район дикастерія, 6—теменос, 7—Зевсів курган; II—позначення ділянок; III—вулиці елліністичного часу і агора; IV—розкопки Б. В. Фармаковського, де припускається наявність напівземлянок; V—місця, де розкрито напівземлянки VI ст. до н. е.; VI—місця, де розкрито напівземлянки IV ст. до н. е.; VII—північна межа поширення напівземлянок середини—другої половини VI ст. до н. е. за даними розкопок; VIII—гадана північно-східна межа поширення напівземлянок середини—другої половини VI ст. до н. е.

Синхронних ім залишків наземного будівництва не зафіксовано. Фрагменти кладок найбільш ранніх наземних споруд лежать частково на материкову, частково перекривають землянкові структури і практично завжди досить чітко відрізняються щодо шару і супровідного матеріалу. Культурний шар, що перекриває напівземлянки, містить кераміку, найпізніші зразки якої датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е. (у випадку, коли немає пізніших будівельних залишків). Матеріал із заповнення землянок та напівземлянок, у тому числі знайдений *in situ*, належить до періоду від середини VI до початку V ст. до н. е. З урахуванням даних стратиграфії можна виділити два етапи будівництва: середина VI ст. до н. е. і остання четверть VI — початок V ст. до н. е. Критерієм синхронності існування структур, крім супровідного матеріалу, є також величина відстані між розміщеними поруч землянками. Якщо не враховувати хрестоматійних випадків, коли одна напівземлянка врізується в іншу, слід вважати різночасними структури, відстань між поздовжніми сторонами яких менша ніж 0,5—0,6 м. При такій малій відстані і наявності округлих дахів над напівземлянками було важко забезпечити наземні частини стін від дощів.

На схід від вулиці (східний квартал) * відкрито дві напівземлянки, на захід (західний квартал) — 29 напівземлянок (рис. 2). Розкопана частина західного кварталу має площину близько 850 м². Слід підкреслити, що структури біля червоної лінії східного боку кварталу чітко розташовані на відносно рівних або кратних (1,5—4,5 м) інтервалах між ними по одній прямій уздовж вулиці. Всередині кварталу подібна закономірність майже не простежується, хоч тут все ж можна намітити паралельно Головній вулиці три зони забудови. В двох крайніх напівземлянках розташовані більш або менш по прямій (1, 2, 4, 10, 16, 15, 28; 20—23, 30). В середній зоні розміщення структур досить хаотичне.

Таким чином, є підстави припускати, що в цілому забудова кварталу певним чином регламентувалася. Зокрема, очевидно, досить твердою була вимога додержувати межі вулиці, яка в цей період мала ширину близько 6 м.

Виділити конкретні межі окремих володінь (господарської території, що належить доожної даної землянки), за винятком одного випадку **, не вдалося. В середньому на кожну з напівземлянок, які існували одночасно, припадає близько 35—45 м² навколоїнної території. Навряд чи володіння окремих сімей обгороджувалися стінами.

Розглянемо конкретні пам'ятки, найкраще збережені і найцікавіші.

Напівземлянка № 5, розташована в II ряді західного кварталу, була частково зруйнована кам'яною стіною елліністичного підвала № 3 і під час будівництва приміщення № 2 з сирцевими стінами (IV ст. до н. е.) (рис. 3). Вона складається з прямокутного приміщення з чіткими кутами (розміри частини, що збереглася — 3,10 × 1,75 м (с—з) при висоті стін 1,20 м) і апсидоподібної прибудови, яка примикає до нього зі сходу і півдня (рис. 4). Підлога рівна: в деяких місцях є сліди обмазки і перегнилих водоростей, які вистилали її. В південно-західній частині камери виявлено пляму вогнища розмірами 0,50 × 0,40 м, у північно-західній, біля стіни на підсипці з глини, піску і черепашок (висота — 0,07 м, розміри у плані — 0,40 × 0,55 м) — залишки череня невеликої пічки. Поруч з нею в північно-східному кутку були дві круглі в плані ямки (діаметр першої — 0,30 м, глибина — 0,40 м; другої відповідно — 0,50 м, 0,15 м). У першій ямці жодних знахідок не виявлено, друга була заповнена риб'ячими кістками і лушпинням.

На повну висоту збереглася подекуди лише західна частина стіни. Цікаву деталь вдалося простежити в південній стіні: вона, очевидно,

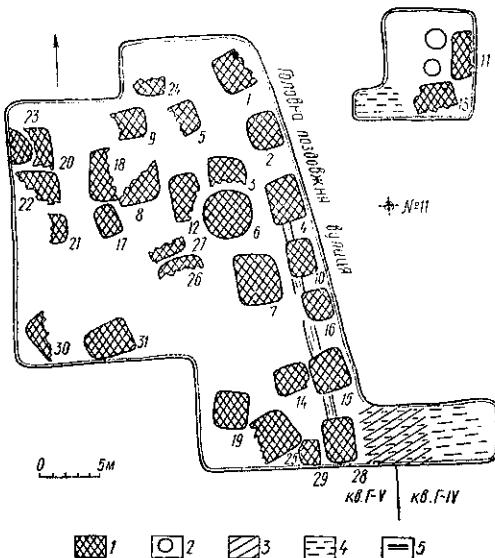

Рис. 2. План напівземлянок на ділянці АГД:

1 — землянкові житла; 2 — господарські ями; 3 — площа, на якій було досліджено найдавніший рівень Головної вулиці; 4 — вимостка Головної вулиці сланістичної доби; 5 — ділянки, де розкопки було доведено до найдавнішого шару.

* Термін «квартал» в даному випадку прийнятий умовно, для полегшення орієнтування, оскільки відкрито лише одну вулицю архаїчного періоду.

** Поряд з землянкою № 2 на відстані 1, 10 м від неї виявлено яму-погріб.

була порушенена ще під час функціонування землянки, а потім відремонтована шляхом закладення зруйнованої частини сирцевою цеглою. Обгорілі місця на материковій частині стіни та за її межами — на поверхні давнього гумусу можуть свідчити, що потреба цього ремонту була викликана пожежею. Проте на підлозі камери сліди пожежі не помічені.

На підлозі приміщення було виявлено роздавлений *in situ* великий чорнофігурний кілік (рис. 5). Обабіч ручок зображена одна й та сама сцена бою, яка, можливо, відтворює один з епізодів Троянської війни.

Рис. 3. Напівземлянка № 5. В процесі відкриття

Аналогічний кілік знайдено в похованні на Родосі, де він датується 530—520 рр. до н. е.³, а також у кострищі некрополя Істрії. Ваза, знайдена на Родосі, Дж. Бізлі віднесена до групи Родос 12 264. Аттичні чаши цього типу за стилем вазового розпису відносяться до групи так званого Kleinmeister. Крім цих речей в камері були уламки амфор VI ст. до н. е., дрібні фрагменти родосько-іонійського кіліка I половини VI ст. до н. е.⁴ з орнаментом у вигляді розет. Матеріал із заповнення представлений уламками амфор іонійських центрів з широкими смугами, нанесеними бурим і червоним лаком, хіоських та самоських амфор VI ст. до н. е., чорнофігурних кіліків другої половини VI ст. до н. е., дельфінчиками, кістками тварин тощо.

Апсидална прибудова розміщена на 0,30 м вище підлоги основного приміщення на відстані 0,15 м від північної і 0,13 м від південної стін. Ширина прибудови — 1,30 м, глибина — 0,60 м, висота стінок — 0,90 м. Стіни і центральної камери, і прибудови — вертикальні. В підлозі останньої було вирито десять різного розміру ямок, головним чи-

³ Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell'Instituto storicoarcheologico di Rodi. Bergamo, 1936, vol. 8, p. 105, ill. 91—92.

⁴ Аналогії: Шмідт Р. В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки.—МИА, 1952, № 25, с. 231, рис. 2, 1, 4; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантикеапея.—МИА, 1962, № 103, с. 114—115. (Далі — Сидорова Н. А. Архаическая керамика...).

ном круглих у плані. Частина з них призначалася для встановлення амфор та інших великих посудин. Так, наприклад, в одній з них була іпсію нижня частина амфори з широкою буролаковою смugoю (I половина VI ст. до н. е.). В другій — уламки великого роздавленого кухонного горщика із сферичним дном, в третій — днище ліпної посудини. Серед матеріалу з інших заглиблень окрім слід відзначити знахідки фрагментів чорнофігурної посудини II половини VI ст. до н. е., де зображені сцену прощання воїна з двома жінками (поруч з воїном стоїть собака).

Необхідно підкреслити, що цілком одинаковий характер заповнень у головному приміщенні та в прибудові і особливо знахідка в останній фрагментів кіліка, виявленого на підлозі головного приміщення, свідчать про синхронність цих об'єктів (в усякому разі в останньому періоді їх існування). Отже, виключена можливість трактування апсидальної прибудови як залишків напівземлянки більш раннього часу. Враховуючи все це, а також невеликі розміри прибудови в плані і значну кількість заглиблень для посудин, можна інтерпретувати її як господарську комору.

Таким чином, у цілому комплекс являє собою житлове приміщення з вогнищем і комору для зберігання продуктів. Відсутність будь-яких слідів господарської діяльності (вогнищ, ям) на рівні денної поверхні біля напівземлянки та наявність пристроїв всередині її дає підстави припускати, що господарська територія обмежувалась тут тільки самим житлом, причому виробнича діяльність його власника проходила як за межами житла, так і прилеглої до нього території. Судячи з інвентаря, це був рядовий мешканець міста, очевидно, вільний, але змушений продавати свою працю (в супровідному матеріалі відсутні будь-які предмети, типові для майстерень ремісників, знаряддя для рибальства або сільського господарства). Відносна бідність інвентаря не дає підстав бачити в господарі будинку також торговця.

В зв'язку з наявністю на підлозі житлової камери прошарку морської трави при відсутності так званих лежанок можна припускати, що мешканці цього будинку спали просто на долівці. При розмірах камери $3,1 \times 1,75$ м, величині спального місця порядку $0,5-0,7 \times 1,7$ м (за винятком місця біля вогнища) *, на підлозі землянки одночасно могло розміщуватись не більше як 4—5 чоловік.

Знайдений тут речовий матеріал датується першою половиною — третьою четвертю VI ст. до н. е. Дата найбільш пізніх знахідок з непорушеної частини заповнення — остання четверть VI ст. до н. е. Це дає змогу вважати, що напівземлянка припинила своє існування не раніше середини і не пізніше останньої четверті VI ст. до н. е. Враховуючи відносну недовгочасність споруд подібного роду (10—20 років) і знахідку кіліка III четверті VI ст. до н. е. **, найбільш імовірним часом існування напівземлянки є рубіж третьої — останньої четверті VI ст. до н. е. Роз-

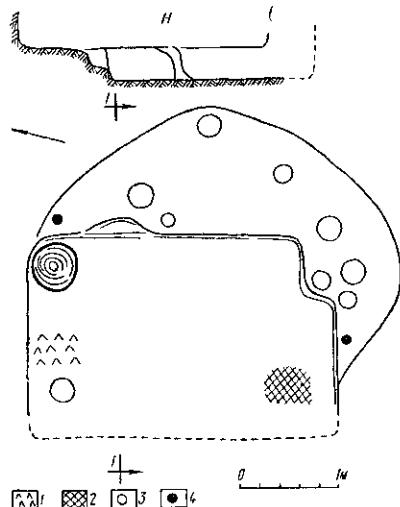

Рис. 4. План і розріз напівземлянки № 5:
1 — залишки піду печі; 2 — вогнище; 3 — господарська яма; 4 — яма для стовпа.

* У такому невеликому за розмірами приміщенні навряд чи могли функціонувати одночасно і вогнище і під. Мабуть ці пристрой належать до різних періодів, зокрема вогнище — до першого (до пожежі в напівземлянці).

** Решта матеріалу не має такого вузького й чіткого датування і, крім того, належить здебільшого до заповнення.

давлений *in situ* керамічний комплекс свідчить про те, що функціонування будинку припинилось несподівано для його власника.

В тому ж ряду за 15 м від напівземлянки № 5 було відкрито круглу в плані землянку № 6 (рис. 6). Її діаметр становить 3,90 м. Висота стін місцями збереглася до рівня давнього гумусу і сягає 1,50 м. Стіни вертикальні, слідів обмазки або побілки не мають. Вхід не виявлено. У східну і західну стіни врізано невеликі ниші (рис. 7). В одній з них (ширина — 0,50 м, висота — 0,60 м, глибина — 0,30 м) на 0,10 м нижче підлоги були знайдені невелика самоська амфора, великий фрагмент

Рис. 5. Чорнофігурний кілік з напівземлянки № 5.

розмальованої амфори з білим покриттям (І половина VI ст. до н. е.) і намотка, зроблена з стінки чорнофігурної посудини ІІ половини VI ст. до н. е.

Добре простежувались чотири шари глинистої обмазки підлоги різних відтінків, на поверхні останньої були перегнилі органічні залишки, в тому числі риб'ячі кістки і луска, а також попіл й пісок. У долівці біля стін виявлено п'ять круглих ямок. Частина з них, можливо, мала конструктивне призначення — для встановлення дерев'яних стовів.

До південної стіни прилягала чотирикутна в плані глинобитна площаць розмірами $1,10 \times 0,75$ м, висотою (від рівня підлоги) 0,35 м. Поруч з нею була кругла ямка діаметром 0,50 м, глибиною 0,30 м невідомого призначення (рис. 8).

Враховуючи малу довжину площаць, слід виключити її використання як лежанки. Подібного типу площаць було виявлено в напівземлянках на Березані й в предмісті Ольвії⁵. В першому випадку пропускалось їх використання для встановлення переносних жаровень або влаштування вогнища⁶. В другому випадку було висловлено думку про її культове призначення⁷. Необхідно відзначити, що думці про використання цих площаць для вогнищ суперечить відсутність на них будь-яких слідів випалювання. Недостать обґрутоване і друге припущення.

⁵ Лапін В. В. Дослідження на о. Березані в 1969 р.—АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 158. (Далі — Лапін В. В. Дослідження...); Козуб Ю. І. Раскопки на територии некрополя Ольвии.—АИУ в 1967 г., вып. 2, К., 1968, с. 137; Козуб Ю. І. Раскопки западной окрестности Ольвии.—АИУ в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 172.

⁶ Лапін В. В. Дослідження..., с. 158.

⁷ Козуб Ю. І. Древнейшее святилище Ольвии.—Ольвия. К., 1975, с. 141 і далі.

Так, їх розміри часто досить значні порівняно з площею напівземлянок, а домашні вітари в будинках ольвіополітів були дуже невеликі навіть в період розквіту. Тому більш імовірно, що подібні площасти в більшості мали якесь інше побутове призначення.

В центрі напівземлянки були покладені одна на одну дві необроблені полігональні кам'яні плити. Верхня має кругле заглиблення, очевидно, для підпірного стовпа перекриття діаметром 0,07 м.

Під час розкопок у нижніх шарах зольноглинистого заповнення, крихкого, з великою кількістю черепашок мідій, кісток тварин і риб та при зачищенні підлоги було знайдено дрібні уламки самоського амфориска. Аналогічний амфориск II половини VI ст. до н. е. виявлено на Родосі⁸. З інших знахідок слід відзначити фрагменти родосько-іонійської тарілки III четверті VI ст. до н. е., уламки клазоменської амфори, іонійського світильника, чорнофігурного посуду і остракони, зроблені з чорнофігурної та сіроглиняної кераміки (рис. 9, 10). На одному з них є граффіті — присвяtnий напис Деметрі від Фанодікоса.

Таким чином, датування найпізніших речей серед супровідного матеріалу не виходить за межі другої половини — третьої четверті VI ст. до н. е. Можна припустити, що ця будівля припинила своє існування не раніше третьої четверті і не пізніше кінця VI ст. до н. е. З цим добре узгоджується і датування матеріалів в одній з ніш, знайденої, як слід вважати, *in situ*. Отже, найбільш імовірним часом існування напівземлянки є середина — III четверть VI ст. до н. е.

За числом спальних місць у напівземлянці навряд чи могло жити більш як 4—5 дорослих людей (при найбільш економному розміщенні — вздовж стін). Слід відзначити, що хоч залишків печі або вогнища не виявлено, проте, за складом супровідного матеріалу, житлове призначення будівлі не викликає сумнівів. Для опалення та приготування їжі могли використовуватися жаровні. Житло засипане не раптово — перед його залишенням всі більш-менш цінні предмети було винесено (в інші наявні тільки речі, що вийшли з ужитку).

Напівземлянка № 15, розміщена в 1-му ряду, має розміри $3,50 \times 3,10$ м при висоті стін 1,10 м, які збереглися до рівня давнього гумусу лише в північно-західній частині. Форма прямокутна в плані, кути закруглені. Вхід не виявлено (рис. 11).

Зафіковано три глиняні обмазки підлоги, на верхній лежав товстий шар зотлілих водоростей. Після зняття двох обмазок у південній частині напівземлянки було виявлено чотири ямки діаметром 0,05—0,07 м, глибиною 0,20—0,25 м. Вони розташовані попарно в північно-східному кутку землянки на відстані близько 0,2 м від північної і 0,3 м від східної стінок; відстані між ямками: 0,5 (з—с) \times 0,7 (п—п) м. Виходячи з їх розмірів і розміщення в плані можна припустити, що в них були вкопані стояки для влаштування стола (рис. 12).

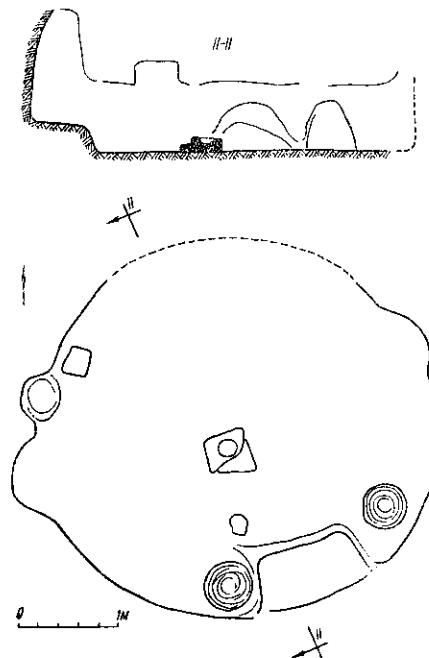

Рис. 6. План і розріз землянки № 6.

⁸ Walter-Karydi E. Samische Gefasse des 6. V. СНг. Bohn, 1973, табл. 71, 552.

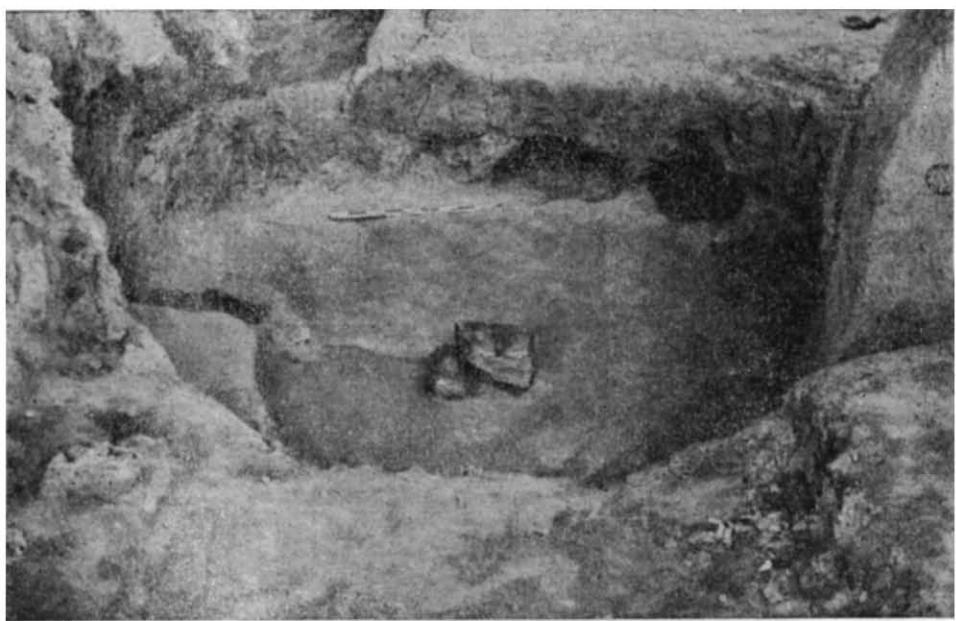

Рис. 7. Землянка № 6.

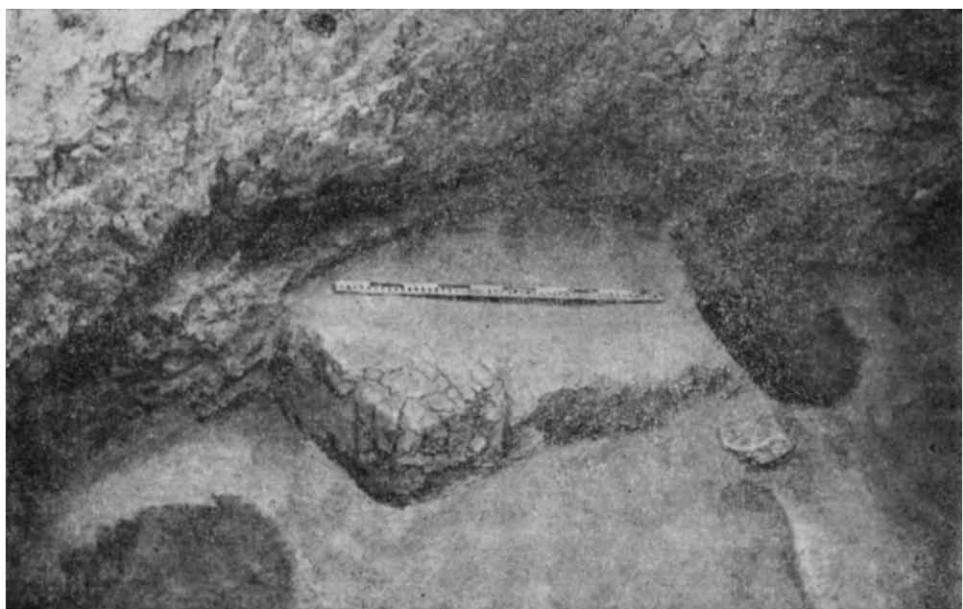

Рис. 8. Глинистая площадка.

Невеликі заглиблення господарського призначення простежені біля західної стіни. В одному з них лежали фрагментований сіроглиняний глек з кулястим тулубом на кільцевому піддоні (рис. 13) і уламки амфор з широкими смугами. Вздовж східної стіни в підлозі вирито прямокутне в плані заглиблення завдовжки 3 м, шириною 0,80 м, глибиною 0,30 м. В його північній частині розміщувалася піч. Знайдені шматочки печини, уламки амфор VI ст. до н. е. і дрібні камінці, якими вкривали

Рис. 9. Уламки кераміки з землянки № 6.

площадку для вогнища, вказують, що тут, очевидно, був черінь її. Поряд з цими залишками в заглибленні лежала верхня частина кам'яної зернотерки овальної форми. Заповнення напівземлянки було порушене різними вторгненнями класичного та елліністичного періодів. Речовий матеріал невиразний і змішаний. При зачищенні підлог також не виявлено жодних знахідок, за винятком фрагмента свинцевої пластиинки з рельєфним зображенням лебедя і лева та уламків стінок ліпної посудини.

В останньому періоді свого існування напівземлянка використовувалася, видно, як господарське приміщення для зберігання щебінки.

Таким чином, протягом другої половини VI ст. до н. е. простежуються три будівельних періоди, причому після першого були внесені зміни

і в конструкцію напівземлянки — підпірні стовпи знято і засипано. Заглиблення з піччю функціонувало протягом усього існування житла.

При розрахунку кількості спальних місць у напівземлянці в першому періоді в ній могло розміщуватись один-два чоловіки, в другому — чотири-п'ять. На відміну від описаних вище будівель, тут не було знайдено *in situ* точно датованих предметів, що ускладнює її датування в межах вужчого періоду, ніж II половина VI ст. до н. е.

Слід відзначити, що ця напівземлянка входить до комплексу однотипних структур, розташованих в єдиній планувальній мережі вздовж

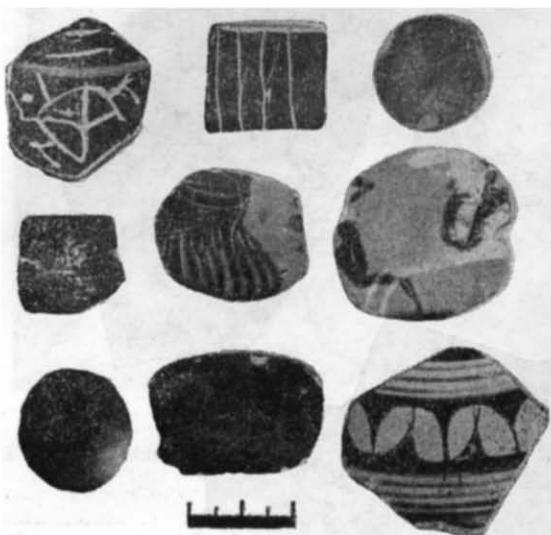

Рис. 10. Вогивні предмети з землянки № 6.

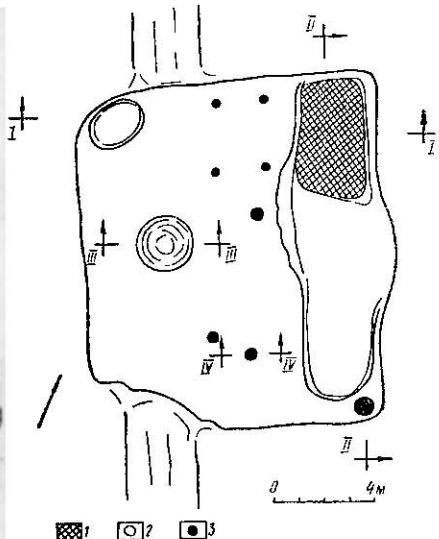

Рис. 11. План напівземлянки № 15:
1 — вогнище; 2 — господарська яма; 3 — яма для стовпа.

Головної поздовжньої вулиці. Більше того, тут між окремими структурами простежено заглиблення, подібні до рівчиків, що з'єднують їх. Судячи з неоднорідності заповнення, ці рівчки і напівземлянки припинили своє існування не в один і той же час. Відсутність у землянках будь-яких слідів продовження рівчиків свідчить на користь того, що вони були зроблені або до будівництва напівземлянок і потім ними прорізані, або одночасно. Пояснити їх призначення поки що не можна (рис. 14).

Серед описаних вище споруд тільки одна мала в своєму складі господарську комору. В інших цього не виявлено. Проте подібні прибудови, що є на більшості пам'яток паралельно з житлами⁹, очевидно, були необхідною складовою частиною комплексу житла. Можна навести аналогічний приклад і на даній ділянці. Так, поряд з напівземлянкою № 2 прямокутної форми*, розташованою на схід від Головної вулиці, було відкрито на відстані 1,20 м круглу в плані яму діаметром 1,50 м, глибиною 1,40 м, дещо розширену донизу. В ній зберігалися амфори, одна з яких була вкопана в дно ями і притулена шийкою до стінки. У східній частині на дні лежали шість роздавлених *in situ* амфор. Чотири з них — хіоські VI ст. до н. е., центр виробництва інших невідомий. Тут також було виявлено уламки чернофігурної посудини середини VI ст. до н. е. із сценою боротьби Геракла з немейським левом, фрагментований хіоський кубок і уламки самоських посудин середини VI ст.

⁹ Лапін В. В. Дослідження..., с. 158; Русєєва А. С. Розведки и раскопки поселений близ Ольвии.—АІУ в 1968 г., вип. 3. К., 1971, с. 182—183; Русєєва А. С. Розкопки Бейкушського поселення.—АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 174—176.

* Напівземлянка № 2 збереглася дуже фрагментарно.

ни — III четверті VI ст. до н. е.¹⁰. Все це дає змогу датувати яму-комору III четверть VI ст. до н. е.

Розглянуті споруди являють собою найтиповіші комплекси, що добре збереглися.

Інші напівземлянки за матеріалом, формою, конструкцією та розмірами аналогічні описаним вище. Однак вони дійшли до нашого часу значно більш зруйновані (висота стін — до 0,20—0,40 м, порушення підлог тощо) або фрагментовані (окрім частин, найчастіше кути при-

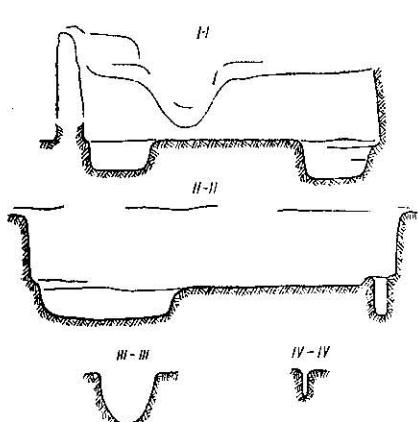

Рис. 12. Розрізи напівземлянки № 15.

Рис. 13. Сироглинняний глечик з напівземлянки № 15.

міщень, звичайно, можна відновити, а також визначити тільки їх загальні розміри і тип). Вони становлять інтерес лише в окремих деталях, оскільки за типами і супровідним матеріалом аналогічні розглянутим вище.

У зв'язку з цим слід підбити деякі підсумки з врахуванням даних по всіх розкопаних землянкових спорудах. Як уже говорилося, досліджені напівземлянки належать до двох основних планувальних типів — прямокутного і круглого з перевагою першого. Кожний з них має два підтипи: прямокутний — з чітко вирізаними кутами і закругленіми; круглий — правильне коло і овал. Усі ці форми жителі (землянкові і напівземлянкові) тією чи іншою мірою з незначними відхиленнями відкрито на Березані¹¹ і Бейкушському поселенні¹². Найбільш поширеним

¹⁰ Аналогії: Сидорова Н. А. Архаическая керамика..., с. 121.

¹¹ Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 94—97; Лапін В. В. Исследования древнегреческого поселения на о. Березани.—АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 153—154. (Далі — Лапін В. В. Исследования...); Лапін В. В. Дослідження..., с. 157—158; Лапін В. В. Проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации.—150 лет ОАМ. К., с. 101. (Далі — Лапін В. В. Проблемы генезиса...); Копейкина Л. В. Северо-западный участок Березанского поселения.—Тезисы «НОСА». К., 1975, с. 95; Копейкина Л. В. Новые данные об облике Ольвии и Березани в архаический период.—СА, 1975, № 2, с. 188; Копейкина Л. В. Северо-западный участок Березанского поселения.—АО за 1973 г. М., 1974, с. 290.

¹² Русєєва А. С. Розведка в районе Березанского лимана.—АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 142; Русєєва А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии.—АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 146—150; Русєєва А. С. Розведки и раскопки поселе-

типом є прямокутні напівземлянки з закругленими кутами. Слід відзначити, що ця форма переважала на Широкобалківському, Березанському і Бейкушському поселеннях, де відкрито порівняно багато землянкових жителів, отже, є змога провести відповідні порівняння. Майже прямокутна в плані, з децьо закругленими кутами напівземлянка виявлено на поселенні Вікторівка I¹³. У дальшому на пам'ятках кінця VI—

Рис. 14. Загальний вигляд напівземлянкових структур вздовж вулиці.

IV ст. до н. е. також переважає прямокутна форма заглиблого в землю житла, що відзначається стараннішим улаштуванням, як це простежується в ольвійському передмісті¹⁴, а також на античних поселеннях, розташованих на захід від Ольвії в районі Дністровського лиману (Ніконій, поселення на території м. Одеси, Надлиманске та ін.), де у первісний період заселення існував той самий тип житла¹⁵.

Інші форми жителів в Ольвії є рідшими, ніж на Березані та поселеннях Березанського лиману. Круглі напівземлянки відкрито поблизу Зевсова кургану, на ділянці АГД і в Центральному кварталі, овальні

ний близ Ольвии, с. 182—184; Русєєва А. С. Розкопки Бейкушського поселення, с. 174—177.

¹³ Капошина С. И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья.—МИА, 1956, № 50, с. 241.

¹⁴ Козуб Ю. И. Раскопки территории некрополя Ольвии в 1965—1966 гг.—АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 12—129; Козуб Ю. И. Раскопки на территории некрополя Ольвии, с. 135—137; Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии, с. 172—173; Козуб Ю. И. Розкопки західної околиці Ольвії.—АДУ в 1969 р., вып. 4. К., 1972, с. 167—168; Козуб Ю. И. Раскопки ольвийского некрополя.—АО за 1972 г. М., 1973, с. 290; Козуб Ю. И. Раскопки некрополя Ольвии.—АО за 1973 г. М., 1974, с. 287; Козуб Ю. И. Раскопки предметы и некрополя Ольвии.—АО за 1974 г. М., 1975, с. 295—296; Козуб Ю. И. Историческая топография некрополя Ольвии.—Тезисы «150 лет ОАМ». К., 1975, с. 124; Козуб Ю. И. Предместье Ольвии.—Тезисы. «Eirene». Ереван, 1976, с. 196.

¹⁵ Загинаїло А. Г., Черняков И. Т., Субботин Л. В. Исследования древнего Никония.—АО за 1972 г. М., 1973, с. 281; Секерская Н. М. Раскопки в юго-западной части Никония.—Тезисы «150 лет ОАМ». Одесса, 1975, с. 112; Диамант Э. И. Раскопки поселений античного времени на побережье Одесского залива V—III вв. до н. э. Тезисы «150 лет ОАМ», с. 118—119; Дзис-Райко Г. А., Охотников С. Б. Раскопки городища и поселения на Днестровском лимане.—АО за 1973 г. М., 1974, с. 269.

із апсидоподібним виступом — поки що тільки на ділянці АГД. Найближчі паралелі житлам круглої форми є на Широкобалківському, Березанському, Бейкушському, Каборгинському поселеннях, овальної форми і з апсидоподібним виступом — на Березанському та Бейкушському¹⁶.

В хронологічному відношенні всі форми ольвійських напівземлянок виразно не відокремлюються одна від одної, вони співіснують. Немає ніяких даних для твердження, що раніше з'явився один тип житла, а потім він з якихось причин змінився на другий, як це вважає В. В. Лапін. Наприклад, приміщення круглої форми на о. Березань він відносить до найбільш раннього типу житла греків у Північному Причорномор'ї. Найближчі аналогії їм В. В. Лапін знаходить у неолітичних культурах Балканської Греції та в егейській культурі¹⁷. Такі хронологічно віддалені паралелі аж ніяк не вказують на спадковість розвитку цього типу жител у Північному Причорномор'ї, зокрема в районі Буго-Дністровського регіону, де нині досліджено велику кількість поселень VI—V ст. до н. е. з притаманним для них землянковим будівництвом. Такий підхід до пошуку аналогій порушує правильність наукового розв'язання цієї проблеми.

Ще раз необхідно підкреслити, що будь-якої закономірності в появлі тих чи інших планувальних типів не простежується — еволюційний зв'язок між прямокутними і круглими у плані структурами виключається.

Коли функціонування напівземлянок припинялося, вони найчастіше засипалися штучно, на користь чого свідчить характер ґрунту дуже щільний, жовтоглинистий, відносно однорідний шар з невеликою кількістю дрібних уламків кераміки. Отже, розриву в спадковості будівництва на даній ділянці не було.

Площа жител різна: від 6 до 14 м². Такі розміри мають і напівземлянки на інших античних поселеннях від Побужжя до Подністров'я за винятком деяких, де площа перевищує зазначену *.

Стіни, вирізані в лесі, вертикальні, обмазки не мають. Чим докладалися стіни напівземлянок у наземній частині, простежити вдалося лише в кількох випадках. Це, а також аналогії з широкобалківськими, березанськими, бейкушськими і вікторівськими житлами, дають підстави припустити, що наземні частини стін робилися з дрібного бутового каміння, укладеного на глині, сирцевої цегли або плоту, обмазаного глиною¹⁸.

Підлога глинобитна, часто вкрита шаром водоростей. Землянки звичайно на 0,60—1,20 м заглиблені в материк, більша глибина — 1,40—1,60 м зафіксована тільки в трьох випадках. Іноді наявні спеціально вирізані в материкові східчасті входи. Інколи на приступки укладалася вапнякова плита. Входи орієнтовані часто на схід або захід, рідше — на південь. В одному випадку це був невеликий виступ у стіні з трьома

¹⁶ Рабічкін Б. М. Поселение у Широкій Балці.— КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 114; Лапін В. В. Проблемы генезиса..., с. 101. Лапін В. В. Исследования..., с. 151—153; Русслева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии, с. 182—183; Русслева А. С. Розкопки Бейкушского поселения, с. 174—175; Отрєшко В. М. Западный район ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции), ч. 2. К., 1973, с. 94.

¹⁷ Лапін В. В. Проблемы генезиса..., с. 101.

* На поселенні Вікторівка I напівземлянка має площину 17,5 м² (Капошина С. І. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 241). На Бейкушському поселенні площа овальної напівземлянки близько 20 м². (Русслева А. С. Розкопки Бейкушского поселения, с. 174).

¹⁸ Капошина С. І. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 242; Рабічкін Б. М. Поселение у Широкій Балці, с. 114—124; Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причорноморья, с. 96; Лапін В. В. Исследование..., с. 152—154; Русслева А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии, с. 147.

земляними східчими. Подібного типу входи з незначними відмінностями відкрито на Березані і Бейкушському поселенні¹⁹.

В деяких випадках є врізані у стіни напівкруглі в плані ніші господарського призначення. Типова наявність вогнищ та іноді глинобитних площинок. Вогнища відкритого типу найчастіше влаштовувались безпосередньо на підлозі, інколи у спеціальних заглибленнях або на невеликих підвищennях з глини, піску і дрібного каміння. Крім того, зафіковані й пічки. Так, у напівземлянці № 20 відкрито невелику двокамерну піч; більша камера, очевидно, використовувалась для приготування іжі, а друга, куди, мабуть, вигортали жар,— для обігрівання приміщення. Велика камера влаштована на спеціально залишенному під час будівництва напівземлянки материковому виступі висотою 0,35 м біля північної стіни. Черінь складався з шару черепашок і морського піску, склепіння викладене з дрібного буту й обмазане глиною. Друга камера із стінками й черенем з дрібного каміння, обмазаного глиною, врізана в стіну напівземлянки. В момент відкриття вона повністю була забита попелом. Тільки в одному випадку є деякі підстави припускати, що вогнище розміщувалося ззовні землянки. Так, на захід від землянки № 24 на відстані 0,40 м безпосередньо на польовці було виявлено залишки чуреня від вогнища відкритого типу. Матеріал з нього датується VI ст. до н. е. Проте його невиразність не дає змоги досить впевнено віднести це вогнище до часу існування житла.

Лежанки в напівземлянках відсутні. Характерною особливістю будівель є невеликі круглі або овальні в плані ямки різних розмірів (діаметр — 0,03—0,08 м, глибина — 0,10—0,50 м), вириті в підлозі. В деяких з них було знайдено кістки тварин і риб, нижні частини викопаних амфор та інших посудин. Більшість їх мала господарське призначення, решта — очевидно, конструктивне. Так, у двох напівземлянках чотири ямки розміщувались попарно одна навпроти одної, що може свідчити про використання їх для спеціальних підвищень, де готувалась іжа, тощо. У стінах більшості приміщень були невеликі господарські ніші.

Розбивка в плані (чіткість прямокутника або круга) і якість будівельних робіт (по вирізуванню структури і обмазуванню підлог) — на високому рівні виконання. За винятком двох випадків, коли було виявлено базу підпірного стовпа в круглій напівземлянці і дві ямки від стовпів діаметром 0,10 м, розміщених уздовж однієї з стін прямокутної напівземлянки, будь-яких залишків від конструкції наземних частин не простежено. Слід відзначити одну цікаву деталь — у деяких структурах є два рівні підлог з прошарком між ними завтовшки 0,05—0,07 м, що складається з попелу, золи, вугілля тощо. Найімовірніше, це пов'язано не стільки з наслідками пожеж, скільки зі спеціальним влаштуванням золистого прошарку для захисту від гризунів.

Є деякі підстави для реконструкції об'ємів землянкових структур. Найважливіший момент — це визначення типу даху. Відносно невелика глибина (0,70—1,60 м), при якій в разі горизонтального перекриття людина не має можливості випростатись на весь зріст, а також характер входів — їх крутий кут підйому при врізуванні сходового марша в материкову стінку або, тим більше, при відсутності останнього (коли вихід був на рівні денної поверхні) — виключають можливість спорудження горизонтальних плоских покрівель. Звідси при круглому плані — дах конічної форми, а при прямокутному — звичайної — одно- або двосхилої. Тоді виникає питання про кількість схилів — один чи два. Для односхилого варіанта властива потреба у відносно високій наземній стіні з одної поздовжньої сторони камери. Однак у ході розкопок

¹⁹ Лапін В. В. Исследования..., с. 153—154; Русская А. С. Раскопки Бейкушского поселения близ Ольвии, с. 146—147.

не зафіксовано будь-яких даних на користь цього — розвалів сирцю чи слідів глиняного масиву вздовж однієї з сторін будівлі (в тих випадках, коли збереженість пам'ятки давала змогу простежити подібні деталі) або в рівніенні денної поверхні, або в її заповненні. Тому найбільш імовірним є варіант влаштування над прямокутними структурами двосхилич покрівель, а також розміщення входів по одному з торців. Зрозуміло, при цьому не можна повністю виключати і односхильний дах.

Складніша справа з визначенням конструктивного рішення наземної частини напівземлянок. Відсутність по головних осіях камер будь-яких слідів від опор гребеневого прогону вказує на два можливих варіанти: безрозпірний (з укладанням наслонючих крокв по поздовжніх стінах і прогону, що спирається на торцеві стіни) та розпірний. В останньому випадку в зв'язку з появою значних розпірних зусиль спорудження наземних сирцевих стін малоймовірне. Відсутність в більшості випадків залишків розвалів сирцевих чи кам'яних кладок біля напівземлянок дає підстави вважати більш розповсюдженим другий варіант або взагалі припустити, що наземні частини виконувались цілком у дереві. Те, що в материкові біля напівземлянок немає жодних слідів від встановлення крокв або упорного бруса, свідчить на користь легкої дерев'яної конструкції з очеретяним*, обмазаним глиною, покриттям. Природно, коли припинялось функціонування напівземлянки з таким перекриттям, усі дерев'яні частини старанно вибиралися**, що пояснює цілковиту відсутність залишків дерева або хocha б його слідів.

Про конкретне вирішення подібної дерев'яної конструкції нам нічого невідомо, можна тільки припускати, що в основі її по периметру напівземлянки була дерев'яна обв'язка, кут схилів, враховуючи забезпечення нормального переміщення в житлі міг в окремих випадках становити 40—50°. Зрозуміло, все це не виключає можливості значного розповсюдження в Ольвії напівземлянок з наземними сирцевими стінами.

Слід підкреслити, що за винятком двох-трьох випадків, коли поряд з напівземлянками було відкрито синхронні їм господарські ями, в Ольвії поки що не виявлено житлово-господарських комплексів, які складалися б з кількох камер або приміщення і кількох ям, як це мало місце на Березані чи на Бейкушському поселенні²⁰. Всі відкриті структури використовувалися в цілому як житлові. Є тільки один приклад, коли напівземлянка на одному з етапів свого існування могла призначатися для господарських цілей.

Так, у напівземлянці № 4, розміщений біля Головної вулиці, простежується два будівельних періоди. У першому в підлозі приміщення було чотири великих заглиблення неясного призначення***, між якими вільного місця для житла не лишалося. В цьому рівні відсутнє вогнище, підлога не мала будь-яких ознак жилого характеру. В дальнішому заглиблення були засипані чистою глиною і утрамбовані, долівка над ними

* В умовах вологого клімату в античний час (*Шнітников А. В. Изменчивость общей увлажненности материиков северного полушария*.— Зап. Географического общества СССР. Новая сер., т. 16. М.—Л., 1957, с. 337) обладнання саманих покріттів у примітивних невеликих будівлях, що мають дах з відносно великим нахилом, було б недоцільним. Тим більше, що в той час обмілійший Бузький лиман, очевидно, мав плавневі зарости (*Шилик К. К. К палеогеографии Ольвии*.— Ольвія. К., 1975, с. 82, 83), які являли собою ідеальний матеріал для очеретяних дахів.

** Дерево настільки цінувалося в античному світі, що при продажу будинків не-рідко спеціально обумовлювалася вартість дерев'яних частин.

²⁰ *Лапин В. В. Исследования..., с. 153—154; Русляева А. С. Розкопки Бейкушского поселения, с. 174—177; Русляева А. С. Разведки и раскопки поселений близ Ольвии, с. 182—183.*

*** Два кругліх у плані заглиблення мали діаметр 0,55—0,70 м при глибині 0,65—0,55 м. Одне коритоподібне, розмірами в плані 1,20×0,50 м, глибиною 0,70 м. Одне чіткої прямокутної форми: 1,60×1,10 м, глибина — 0,50 м.

старанно вирівняна і вистелена водоростями. Проте інтерпретація функції напівземлянки в першому періоді як господарської не є беззастережною. Цілком можливо, що згадані заглиблення виникли в результаті помилки під час будівництва.

Відсутність розвинених господарських комплексів на відміну від поселень периферії, очевидно, може пояснюватись, з одного боку, високою щільністю забудови в умовах формування міста, а з другого,— характером діяльності і майновим станом іх власників. Типовим було об'єднання в одному і тому ж приміщенні як жилих, так і господарських функцій, найбільш класичним прикладом чого є напівземлянка № 5 з господарською нішею. При цьому судячи з будови напівземлянок і складу супровідного матеріалу, немає будь-яких підстав припускати, що одній сім'ї належала кілька структур.

Як уже відзначалося, після припинення функціонування напівземлянки засипалися штучно. Тільки в трьох випадках збереглися зольносміттєві шари безпосередньо на підлозі або в її заглибленнях. Внаслідок цього речовий матеріал здебільшого порівняно бідний і невиразний. Він складається в основному з дрібних уламків амфор архаїчних типів з характерними для VI ст. до н. е. формами ніжок і вінець. На багатьох вінцях, ручках і стінках є широкі, або вузькі смуги, нанесені червоним і темно-коричневим лаком. Трапляються і уламки амфор з білим покриттям і розписом, датовані першою половиною VI ст. до н. е.²¹.

Поряд з цим є також фрагменти кераміки родосько-іонійської, са-моської, клазоменської, хіоської, корінфської, чорнофігурної аттичної, простої іонійської, прикрашеної смугами лаку, яка не виходить за межі VI ст. до н. е. Порівняно багато фрагментів (рідше—цілих посудин) з сірої глини. Серед них переважають чашки на кільцевому піддоні з вінцями, загнутими всередину, тонкостінні кулясті глечики і ойнохойї на кільцевому піддоні з плоскою або двостворчною овальною вигнутою ручкою.

Нечисленні уламки ліпного посуду дуже подрібнені і невиразні. Виділяються фрагменти банкоподібних посудин з наліпним валиком нижче краю, по якому зроблено защипи. Аналогічні посудини було знайдено на Бейкушському і Каборгинському поселеннях. За К. К. Марченком, ця кераміка датується I половиною—серединою VI ст. до н. е.²².

В досліджених напівземлянках знайдено монети—стрілки, дельфінчики, металеві й кістяні вироби, а також значну кількість остраконів, виготовлених з стінок амфор та інших посудин. На деяких з них є графіті у вигляді окремих літер, слів, рисунків. Аналогічні остракони відомі на Бейкушському поселенні²³. Однак ольвійські на відміну від бейкушських не зв'язані з культом Ахілла, оскільки на жодному з них немає його імені. Скоріше за все, вони мали відношення до землеробської магії, про що свідчить присвята Деметрі і магічний рисунок на остраконі з круглої напівземлянки № 6. Крім того, в засипці деяких напівземлянок було також знайдено фрагментовані теракотові фігури Деметрі, яка сидить на троні.

Закінчуючи розгляд ранніх шарів на ділянці АГД, необхідно відзначити, що напівземлянки виникають тут не пізніше нижнього горизонту Головної поздовжньої вулиці і являють собою найбільш ранні будівельні залишки на даній ділянці. Ніяких архаїчних підвальів ні тут (як це помилково пише Л. В. Копейкіна), ні в районі Центрального кварталу не виявлено. Вони з'являються в масовій кількості лише в V ст. до н. е. А існування їх у районі адміністративного комплексу, де

²¹ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.—МИА, 1960, № 83, табл. 1, 2.

²² Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I вв. до н. э.—ВДИ, 1974, № 2, с. 153.

²³ Русєєва А. С. Культові предмети з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березані.—Археологія, 1971, вип. 2, с. 22—28.

вела роботи Л. В. Копейкіна, в разі правильного датування, слід розглядати як виняток. Це стосується і висновку Л. В. Копейкіної про те, що масове наземне кам'яне будівництво починається з середини VI ст. до н. е.²⁴. Як було показано вище, початок його в Ольвії припадає на V ст. до н. е.

Всі напівземлянкові житла ділянки АГД хронологічно поділяються на дві групи: середини VI ст. до н. е. (всього три об'єкти) і другої половини VI — початку V ст. до н. е. Нечисленність більш ранніх напівземлянок не дає змоги робити якісь узагальнення. Що ж до об'єктів другої хронологічної групи, то у розміщенні цих структур простежується певна закономірність, особливо в ряду, розташованому вздовж вулиці. При цьому будь-які двокамерні чи більші структури відсутні, кожна напівземлянка належала окремій сім'ї. Необхідно відзначити, що в усіх випадках розміщення напівземлянок в ряду, стараний стратиграфічний аналіз, а також можлива реконструкція перекріттів показували їх різночасність, тобто неможливість співіснування*. Все це приводить до висновку, що з самого початку будівництво тут регламентувалось.

Характер розташування напівземлянок другої хронологічної групи свідчить про те, що вони будувалися з урахуванням наявності Головної вулиці. Отже, остання виникла або одночасно з ними, або ще раніше — під час спорудження напівземлянок середини VI ст. до н. е. Факт регламентації забудови житлового кварталу вказує на існування вже в другій половині VI ст. до н. е. відповідної міської магістратури — астиномів.

У зв'язку з цим виникає питання про типовість поширення грецьких напівземлянок на території міста в цілому.

Вперше заглиблення в матерiku, інтерпретовані як землянки або напівземлянки, було виявлено в 40-х роках у районі спочатку Зевсова кургану і ділянки АГД²⁵, а потім — ольвійського теменосу і на південний захід від агори біля Головної поздовжньої вулиці²⁶. Пізніше подібні структури було розкрито на північ від теменосу²⁷, згодом поблизу

²⁴ Копейкина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 195—196.

* Не було виявлено багатокамерних напівземлянок на території передмістя, за винятком так званого святилища, що являє собою особливий випадок. Єдиний приклад, який Ю. І. Козуб вважає за можливе розглядати як двокамерну структуру (*Козуб Ю. І. Раскопки на території некрополя Ольвии, с. 136, 1^a*), навряд чи належить до цього типу: складна ламана конфігурація плану дуже утруднює влаштування перекриття, а крім того наявний значний (0,5 м) перепад рівнів підлог. Багатокамерний землянковий комплекс, за твердженням В. В. Лапіна, розкритий ним на Березані (*Лапін В. В. Дослідження..., с. 168*). Автор, проте, не подав досить переконливої документації та аргументації, яка б підтверджувала синхронність усіх елементів цієї структури, а, отже, і його припущення про існування еволюційного ряду від однокамерних до багатокамерних напівземлянок з кінцевим підсумком — формуванням типів наземного античного північнопричорноморського житлового будинку (*Лапін В. В. Проблемы генезиса, с. 100—102*). Цьому припущення суперечить і те, що північнопричорноморський будинок у своїх головних рисах успадкував загальна античні типи, основні принципи побудови яких склалися набагато раніше. Інакше кажучи, в даному разі щодо землянкових жител може йти мова не про еволюцію, а про запозичення.

²⁵ Славін Л. М. Ольвія как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, т. 28, с. 279—280. В дільшому, при публікації матеріалів розкопок ділянки АГД (*Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.—АП, УРСР, т. 11. К., 1962, с. 3—11*), автор, на жаль, зовсім не приділив уваги напівземлянковим структурам.

²⁶ Карасев А. Н. Монументальные памятники ольвийского теменоса.—Ольвія. Теменос и агора.—М.—Л., 1964, с. 33, рис. 4; с. 116, рис. 72; *Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 154*; *Славін Л. М. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.)—Ольвія. Теменос и агора. М.—Л., 1964, с. 213, 214, рис. 19*. Тут заглиблення прямокутної форми, вирізане в матерiku, неправильно трактувалося Л. М. Славіним як підвалинне приміщення.

²⁷ Брашинский И. Б. Раскопки в районе теменоса Ольвии в 1960—1962 гг.—КСИА АН ССР, 1965, № 103, с. 94—95.

будинку суду²⁸, а також у західній половині Центрального кварталу²⁹, інакше кажучи, практично майже скрізь, де розкопки проводились до материка. Всі вони в тій чи іншій мірі аналогічні структурам ділянки АГД — невеликих розмірів, однокамерні, прямокутні, рідше круглі в плані. Щодо часу в основному належать до другої хронологічної групи. Таким чином, зараз цілком очевидно, що центральна частина Верхнього міста, принаймні в другій половині VI ст. до н. е., була забудована напівземлянковими та землянковими житлами, які групувалися в районі теменосу і агори, які виникли в другій половині VI ст. до н. е.³⁰ Ці структури практично на всій зазначеній території мають близьку орієнтацію, що відповідає вуличній сітці наступного часу і підтверджує наявність певної регламентації в масштабі міста.

В цілому територія, в різних місцях якої зафіксовані в натурі залишки землянкових жител, за винятком теменосу і агори, становить приблизно 8,7 га. Питання про можливі межі міста архаїчного часу не нове — його торкається ще Б. В. Фармаковський, в тій чи іншій мірі порушували й дослідники Ольвії наступного покоління. Розглядає це питання і Л. В. Копейкіна в одній з недавніх своїх статей. В ній автор, з урахуванням даних розкопок останніх років та матеріалів Б. В. Фармаковського, робить спробу намітити межі Ольвії на початку і кінці VI ст. до н. е.³¹ Л. В. Копейкіна висловлює припущення, що вже в першій половині VI ст. до н. е. на території Нижнього міста могло існувати «поселення», а у Верхньому місті в цей час була заселена південна частина плато. В другій половині сторіччя міська забудова сягає на півночі розкопів А і Д, а на заході — лінії пізніших оборонних стін³².

Нові матеріали дають змогу запропонувати дещо іншу схему. По-перше, в нас немає достатніх даних для того, щоб припускати існування «поселення» на території Нижнього міста в першій половині VI ст. до н. е. Проти цього, крім загальних міркувань, викладених нами раніше³³, свідчить також відсутність будь-яких залишків архаїчного шару в шурфах, доведених до поверхні новочорноморської тераси на розкопі НГЦ і при роботах у затопленій частині Нижнього міста³⁴. А наявність кераміки першої половини VI ст. до н. е. в районі ділянки НГФ³⁵, власне в зоні Терасного міста, при відсутності закритих комплексів і будівельних залишків цього часу, ще нічого не дає для цього твердження. До того ж у Нижньому місті поки що не зафіксовано і шар другої половини VI ст. до н. е.

Враховуючи все це, а також те, що верхній шар новочорноморської тераси складається з піску, тут навряд чи в принципі могли будуватись землянкові житла. А саме вони є найбільш раннім масовим типом житлового будинку, як показали з цілковитою очевидністю результати розкопок останніх десяти років. Більше того, це знаходить підтвердження і в розкопках Б. В. Фармаковського у Верхньому місті, де багато ви-

²⁸ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования археической Ольвии.—Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 132.

²⁹ Лейпунская Н. А. Раскопки Центрального квартала Ольвии в 1974—1975 гг.—АО за 1976 г. М., 1977, с. 325, 326.

³⁰ Леви Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960 гг.).—Ольвия. М.—Л., 1964, с. 13, 14; Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика).—Ольвия. М.—Л., 1964, с. 164.

³¹ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования археической Ольвии, с. 132—142.

³² Там же, с. 140.

³³ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии. IV—II вв. до н. э. К., 1971, с. 137, 138.

³⁴ Крыжицкий С. Д. Отчеты о раскопках участка НГЦ в 1965 и 1966 гг.—НА ИА АН УРСР; Крыжицкий С. Д. Отчет о работе Ольвийской подводной экспедиции в 1973 г.—НА ИА АН УРСР.

³⁵ Леви Е. И. Терракотовая археическая головка, найденная в Ольвии.—СА, 1941, т. 7, с. 308, 316.

явлених у материкових круглих і прямокутних заглиблень мали типові для землянок розміри.

Дослідження у районі північних воріт, цитаделі і на центральному підвищенні³⁶ в тих місцях, де розкопки доводились до материка, приводять до висновку, що наземному кам'яному будівництву передувало влаштування різного роду заглиблень і ям (рис. 15; 16). Підтверджують це і роботи на ділянці АГД та в районі Центрального кварталу

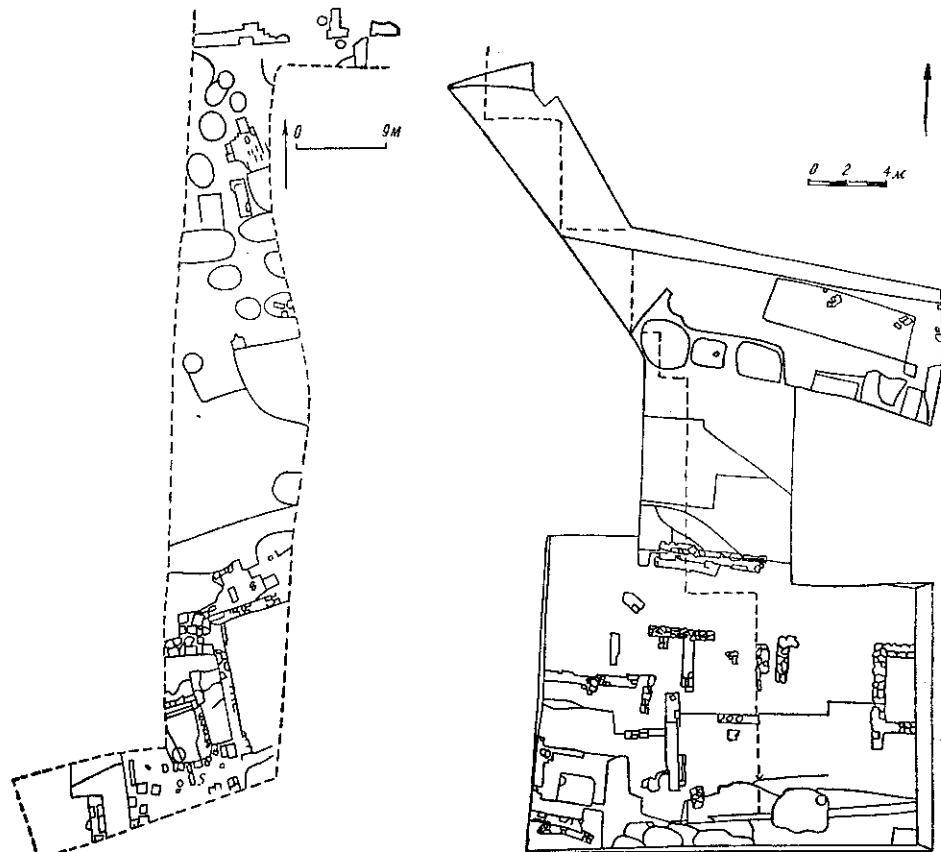

Рис. 15. План розкопу Б. В. Фармаковського у районі цитаделі.

Рис. 16. План розкопу Б. В. Фармаковського на центральному підвищенні.

агори. Вони свідчать про перехід до масового наземного сирцево-кам'яного будівництва тільки на початку V ст. до н. е., що, звичайно, зовсім не виключає існування окремих кам'яниць у VI ст. до н. е.³⁷ Таким чином, якщо на території Нижнього міста і споруджувалися в цей час якісь наземні будівлі, то навряд чи вони мали масовий характер і найімовірніше були зв'язані з портом, що формувався. Повне освоєння території Нижнього міста і характер його забудови були обумовлені розвитком економіки в цілому, і зокрема бази будівельного виробництва.

Розвиток Верхнього міста проходив інакше. Тут справді, судячи з наявності досить великої кількості матеріалів першої половини VI ст. до н. е. з розкопів Б. В. Фармаковського і ділянки Е₈, забудова, оче-

³⁶ Фармаковский Б. В. Отчеты о раскопках в Ольвии.—ОАК за 1905—1908 гг. Спб., 1908—1912, с. 1—32; 1—45; 1—39; 47—59; 1—80.

³⁷ На думку Л. В. Копейкіної, до середини VI ст. до н. е. належить кілька будівель у районі будинку суду (Копейкина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 195).

видно, починається в першій половині VI ст. до н. е.³⁸. Однак не в другій, як це припускає Л. В. Копейкіна, а вже в середині VI ст. до н. е. освоюється в основному і північна частина верхнього міста. Так, зокрема, на ділянці АГД виявлено не тільки матеріал цього часу, а й залишки напівземлянок *.

Очевидно, до часу не пізніше другої половини VI ст. до н. е. слід віднести структури, відкриті в материкі Б. В. Фармаковським під час розкопок міських воріт у 1907 р.³⁹, де було простежено два прямокутні заглиблення, з'єднані, як і на ділянці АГД, неглибоким рівчиком. Враховуючи характер виявленого тут раннього матеріалу, а також відносно близьке розташування ділянки АГД, освоєної ще в середині VI ст. до н. е., ця територія в другій половині століття певно вже була забудована. Цьому не суперечить і відкриття некрополя VI—V ст. до н. е. на ділянці І, оскільки останній розміщувався на окремих терасах на північний схід від ділянки АГД, а не на північ від неї. Поховань же VI—V ст. до н. е. на території розкопу міських воріт не знайдено. Отже, можна зробити такі висновки: факт повсюдного існування напівземлянок другої половини VI ст. до н. е., які стратиграфічно передували наземним будівлям, дає підстави вважати, що масове наземне кам'яне домобудівництво поширюється в Ольвії лише з початку V ст. до н. е. Розміщення напівземлянкових споруд у районі теменосу і співіснування з ним напівземлянок принаймні другої хронологічної групи, масовість даного типу житла, наявність елементів регламентації забудови — все це свідчить про грецький етнос їхніх власників.

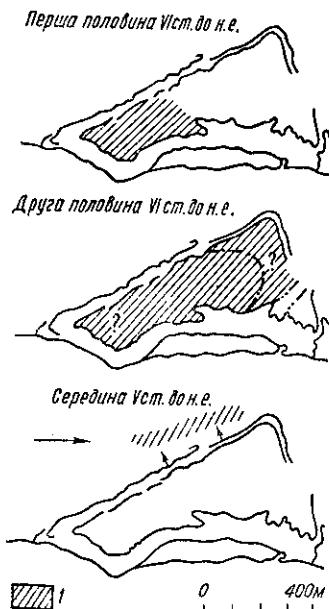

Рис. 17. Схема основних етапів поширення напівземлянкового будівництва. Північна межа зони поширення напівземлянок у 1 половині VI ст. до н. е. дана за Л. В. Копейкіною.

І та східного схилу Заячої (рис. 17). Тут під час розкопок Центрального кварталу за 20—30 м від ділянки оборонних стін, відкритих К. Е. Гриневичем, було зафіксовано залишки напівземлянок⁴⁰. При цьому слід підкреслити, що будь-яких залишків виробництва, синхронних напівземлянковому будівництву, на околиці міста поки що не виявлено. Виробництво, про яке пише Л. В. Копейкіна⁴¹, як це досить надійно перевірено за останні сім років робіт

³⁸ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 140.

* При визначенні меж міста доцільно керуватись насамперед будівельними залишками, а не тільки зонами поширення керамічних матеріалів, як це робить Л. В. Копейкіна.

³⁹ Фармаковский Б. В. Отчеты о раскопках в Ольвии.— ОАК за 1907 г. Спб., 1910, с. 4, рис. 1; с. 6, рис. 3.

⁴⁰ Гриневич К. Э. К вопросу об экономике архаической Ольвии.— АР, М., 1963, с. 51—54; Лейпунская Н. А., Крапивина В. В. Раскопки центрального квартала в Ольвии.— АО за 1976 г. М., 1977, с. 325—326.

⁴¹ Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии, с. 140. Тут маються на увазі дані, одержані при дослідженні ділянки АГД (*Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста.— АП УРСР, 1972, т. 11, с. 10, 11.*) Аналогічні залишки були відкриті і А. С. Русєєвою, причому стратиграфічні спосіб

на ділянці АГД, належить уже до наступного етапу — початку V ст. до н. е., коли землянкове будівництво змінюється наземним. Саме до цього часу слід, очевидно, віднести початок диференціації забудови за виробничою ознакою. Характер розкритих структур і супровідний матеріал не дають також якихось підстав для висновку про існування в VI ст. до н. е. істотної соціально-економічної диференціації забудови *.

Необхідно ще раз підкреслити, що мова йде про масову щільну забудову, оскільки, як уже говорилося, не виключена можливість появи в цей період окремих наземних будівель портового або складського призначення на території Нижнього міста. У зв'язку з цим слід також торкнутись питання про так зване Ольвійське передмістя, де відкрито близько двох десятків напівземлянок в основних рисах ідентичних розглянутим вище. Ю. І. Козуб датує передмістя кінцем VI — першою половиною IV ст. до н. е.⁴² Проте, до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. належить тільки «святилище»⁴³, а жілі напівземлянки і господарські комплекси датуються V ст. до н. е. і в основному серединою другої половини сторіччя⁴⁴. Таким чином, забудова цього району пов'язана з часом, коли в Ольвії повсюдно землянкові споруди змінюються наземними сирцево-кам'яними і коли місто, судячи з результатів робіт А. Н. Карасьова та К. Е. Гриневича, оточується оборонними стінами⁴⁵. Все це виключає можливість походження «...міста з окремих селищ, які виникли на прилиманних підвищеннях у VI ст. до н. е....»⁴⁶. Жителі передмістя з'явилися тоді, коли місто вже існувало. Вони були тими, кому з тих чи інших причин не вистачило місця в його межах. Не було передмістя частиною міста і під час свого існування в V ст. до н. е.⁴⁷.

Кінець VI — початок V ст. до н. е. є переломним в історії Ольвії — в першій половині V ст. відбувається перехід до масового наземного

тереження і аналіз супровідного матеріалу дають змогу уточнити надто широке датування Л. М. Славіна, обмеживши його тільки V ст. до н. е.

* У зв'язку з цим слід сказати, що житлові наземні споруди середини — другої половини VI ст. до н. е., подібні до описаних Л. В. Копейкіною (*Копейкіна Л. В. Нові дані об обліку Березані та Ольвії в архаїчний період*, с. 194—196), ніде в Ольвії більше не виявлені, що свідчить про їх винятковість, і, отже, нежитлове призначення (це припускає і Л. В. Копейкіна). Крім того, викликає сумнів таке раннє їх датування, оскільки поруч, мало не впритул, розташовані напівземлянки і цього періоду (*Копейкіна Л. В. Некоторые итоги исследования архаической Ольвии*, с. 132—135), які ніде більше не співіснують з наземним будівництвом, а матеріал із заповнення сажої будівлі і виявлений біля її фундаментів належить до рубежу VI—V ст. до н. е. Непереконливе щодо датування також посилання Л. В. Копейкіної на полігональну техніку кладки (*Копейкіна Л. В. Нові дані об обліку Березані та Ольвії в архаїчний період*, с. 194 і далі). Кладка, відкрита Б. В. Фармаковським, на яку, зокрема, посилається дослідниця, була свого часу передатована А. Н. Карасьовим (*Карасев А. Н. Архітектура* — АГСП. М. — Л., 1955, с. 189, рис. 3). Як показали розкопки ділянки АГД і Центрального кварталу в районі агори, масове кам'яне будівництво з'являється не раніше початку V ст. до н. е. До цього ж часу (або навіть пізнішого) слід відносити і кладки на ділянці АГД, датовані раніше Л. М. Славіним VI ст. до н. е. (*Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини Верхнього міста*, с. 8, 9). До даного періоду належить і одна з найбільш ранніх систем кладок — полігональна орфостатна.

⁴² Козуб Ю. И. Предместье Ольвии. — XIV международная конференция античников социалистических стран. Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 195, 196.

⁴³ Козуб Ю. И. Древнейшее святилище Ольвии, с. 139—163.

⁴⁴ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии, с. 196; Козуб Ю. И. Раскопки территории некрополя Ольвии в 1965—1966 гг. — АИУ в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, с. 126—129; Козуб Ю. И. Раскопки на территории некрополя Ольвии. — АИУ в 1967 г., вып. 2. К., 1968, с. 135—138; Козуб Ю. И. Раскопки западной окрестности Ольвии. — АИУ в 1968 г., вып. 3. К., 1971, с. 172—173; Козуб Ю. И. Розкопки західної околиці Ольвії. — АДУ в 1969 р., вип. 4. К., 1972, с. 167, 168.

⁴⁵ Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии. — КСИИМК, 1948, вып. 22, 1948, с. 25 і далі; Гриневич К. Э. К вопросу об экономике архаической Ольвии. — АГ. М., 1963, с. 51—54.

⁴⁶ Козуб Ю. И. Предместье Ольвии, с. 196.

⁴⁷ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии, с. 137.

сирцево-кам'яного житлобудування*. Саме до цього часу — першої половини V ст. — належить і припинення життя на більшості поселень ольвійської хори⁴⁸. Ця обставина, а також характер комплексу матеріальної культури (в тому числі й жителі) ідентичний у населення ольвійських напівземлянок і мешканців поселень, дає змогу припускати, що життя припинилось тут у зв'язку з відтоком населення в Ольвію і, можливо, частково на Березань. Надмір робочої сили створив сприятливі умови для розвитку таких трудомістких процесів, як кам'яне будівництво, а вільні території Нижнього міста — для розміщення нових мас жителів.

Неприйнятною є і схема А. Вонсович, яка, слідом за Ю. І. Козуб, помилково відносить передмістя до другої половини VI ст. до н. е. Крім того, А. Вонсович показує сліди залишків цього часу майже на всій частині Нижнього міста, яка збереглася, а також вважає, що територія архаїчного некрополя сягала у район північних воріт⁴⁹.

Якщо виходити з намічених меж, максимальна територія, зайнята в Ольвії жилими землянковими структурами, за винятком площин теменосу, агори і вулиць, на рубежі VI—V ст. до н. е.** могла становити близько 15 га, мінімальна — в межах зафікованих у натурі архаїчних залишків — приблизно 8,7 га. Це дає змогу з урахуванням щільності забудови і можливого числа жителів у кожній напівземлянці припустити ймовірну кількість населення. Щільність забудови одночасними структурами на ділянці АГД становить 35—45 м² на одну напівземлянку. Аналогічні показники і на ділянці Центрального кварталу. Це дає підстави припускати, що все центральне ядро Верхнього міста мало не меншу щільність. На периферії цього ядра вона могла зменшуватися. Виходячи з граничного випадку, коли периферія взагалі не мала забудови і, отже, житлові квартали розміщувались практично в межах, зафікованих розкопками, ми одержимо мінімально можливу кількість напівземлянкових структур, яка дорівнюватиме 1933 (при середній щільності 45 м² на одну структуру). Верхня межа з урахуванням реконструйованих максимальних розмірів жилої території становить 3333 одиниць. Нам невідома кількість та склад сім'ї переселенців, які жили в цих напівземлянках. Наведені вище цифри (3—5 чоловік у одній структурі) визначені на основі максимально можливого числа спальнích місць (з урахуванням наявності вогнища). Очевидно, були напівземлянки, де жили один-два чоловіки. Якщо в середньому на одну структуру припадало троє мешканців, то чисельність населення могла досягати 5800 чоловік при мінімальних розмірах міста і 10 000 чоловік при максимальних.

І нарешті, як показують матеріали Ольвії, напівземлянки з'являються у грецьких поселенців до початку звичайного наземного сирцево-кам'яного домобудування, причому існують протягом досить тривалого часу. Вони є, по суті, постійними житлами, загальний період існування

* Зрозуміло, в південній частині Верхнього міста цей перехід міг відбутись і раніше рубежу VI—V ст. до н. е., проте даних для з'ясування цього питання ми не маємо.

⁴⁸ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени.— 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 131; Рубан В. В. Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, ч. 2. К., 1975, с. 87—89. Отрешико В. М. Западный район ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, ч. 2, с. 93, 94.

⁴⁹ Wąsowicz A. Olbia Pontique et son territoire. Paris, 1975, p. 44, 52, 53.

** При визначенні площин, зайнятої вулицями, ми виходили з наявності Головної поздовжньої вулиці і другорядних, які відходять від неї через кожні 40—50 м (такі приблизно розміри великих кварталів елліністичного часу). Зрозуміло, цифри ці до певної міри умовні, оскільки жоден з кварталів архаїчного часу повністю ще не розкритий. Однак навіть якщо чітка система кварталів і вулиць (за винятком Головної поздовжньої) була відсутня, проходи всередину житлового масиву безумовно існували.

яких становить в Ольвії близько 50—100 років. Це тимчасові споруди, як припускає Л. М. Славін⁵⁰, хоч вони в кожному окремому випадку і використовувалися протягом періоду меншого, ніж життя одного покоління. Немає підстав вважати за можливе, що відносно висока щільність забудови цими структурами є наслідком частого будівництва нових і засипання старих напівземлянок, в зв'язку з їх руйнуванням. Як правило, більшість з них руйнувалась в результаті інших вторгнень. Все це стосується як найдавніших шарів на території міста, так і напівземлянок ольвійського передмістя, що виникають пізніше, з тією різницею, що землянкове будівництво передмістя не змінюється в його межах наземним. Селище припиняє своє життя, очевидно, в результаті відтоку населення на нові території всередині міста або внаслідок переходу в нові «урбанізовані селища» з розвиненим кам'яним домобудуванням⁵¹. І в тому, і в іншому випадку напівземлянкове будівництво змінюється наземним. Аналогічна картина спостерігається в Березанському поселенні — замість землянкових структур відносно тривалого періоду існування з'являються наземні⁵². Це ж саме спостерігається й на інших поселеннях периферії Ольвії в районі Дністровського лиману, а також в Істрії і на поселеннях поблизу неї⁵³.

Все це, з одного боку, свідчить про закономірність в історії розвитку античного північнопричорноморського домобудування етапу землянкового будівництва⁵⁴. З другого боку, враховуючи поширеність останнього у місцевих племен, можна говорити, що наявність або відсутність напівземлянкових структур в умовах Північного Причорномор'я сама по собі не є етноознакою, пов'язаною традиційно з місцевими племенами, або тим більше, з північнопричорноморським грецьким етнічним пластом (на думку В. В. Лапіна)⁵⁵. Поява цих структур у досліджуваному районі є результатом дії виробничо-економічного і фізико-географічного факторів.

Такі основні висновки зроблено на підставі наявних даних. На жаль, обмеженість джерел не дає змоги поки що детально спинитись на таких важливих питаннях, як соціально-економічна і виробнича структура ольвійського населення другої половини VI ст. до н. е., характер і особливості розвитку міста в першій половині VI ст. до н. е. тощо. Потребує спеціального висвітлення і питання відповідності густоти населення у другій половині VI ст.—густоті його в V ст. до н. е. Однак для вирішення цих проблем необхідні нові факти, зокрема дані дослідження найдавніших шарів Нижнього міста, що допоможе уточнити існуючі схеми заселення Ольвії.

⁵⁰ Славін Л. М. Ольвія как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, т. 28, с. 279, 280.

⁵¹ Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья доримского времени, с. 131.

⁵² Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 95 і далі; Копейкина Л. В. Новые данные об облике Березани и Ольвии в архаический период, с. 188.

⁵³ Кондураки Э. Эллинистический период в Добрудже.—Dacia, Bucureşti, N. S., 1959, III, с. 222.

⁵⁴ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии.—XIV международная конференция античников социалистических стран. Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 220—222; Крыжицкий С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.—150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 103, 104.

⁵⁵ Лапін В. В. Проблемы генезиса..., с. 100—102. Слід відзначити, що раніше автор дотримувався іншої точки зору, вважаючи землянкові структури відбиттям не етнічних, а суспільно-економічних факторів (Лапін В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья, с. 154).

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ
А. С. РУСЯЕВА

Древнейшие жилища Ольвии

Резюме

Открытие в последние годы на территории города более трех десятков полуzemлянок позволяет сделать ряд существенных выводов и уточнений. Полуземлянки как круглые, так и прямоугольные в плане, относятся к двум основным хронологическим группам — к середине VI ст. до н. э. и второй половине VI ст. до н. э. Они являются наиболее ранними из известных в Ольвии строительных остатков жилищ и в конце VI — начале V вв. до н. э. сменяются наземным сырцово-каменным домостроительством. Судя по сопровождающему материалу и расположению в плане города (возле культового и торгово-административного центров Ольвии), греческий этнос жителей этих структур сомнений не вызывает. Полуземлянки в Ольвии, таким образом, являются древнейшим массовым типом жилища — местным вариантом греческого дома колониста. Их появление было обусловлено причинами производственно-экономического характера и местными условиями.

Характер расположения полуземлянок — параллельно Главной продольной улице — с близкими по величине интервалами между структурами свидетельствует о существовании в Ольвии уже во второй половине VI в. до н. э. определенной градостроительной регламентации.

Полученные данные позволяют конкретизировать картину первоначального заселения города, наметить приблизительные размеры занятой территории, а также возможное количество жителей.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ

Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні

У другій хвилі грецької колонізації району Дніпровсько-Бузького лиману, що припадає приблизно на середину VI ст. до н. е.¹, активну роль відігравали ремісничі шари², передусім металурги³. Ні одне з античних міст та великих поселень, що виникли в Північному Причорномор'ї, не могли обйтись без чорної металургії: вироби з заліза необхідні були як для задоволення внутрішніх потреб⁴, так і для торгівлі з місцевими племенами⁵. Залишки виробничих комплексів, що свідчать про розвиток чорної металургії, зустрічаються вже в шарах VI ст. до н. е.⁶

На відміну від таких галузей, як металургія та обробка кольорових металів, досліджених на прикладі Ольвії відносно добре, чорна металургія цього району ще не вивчалася. Тому знахідки нових залізоробних комплексів, а також публікація матеріалів розкопок минуліх років мають велике наукове значення.

До війни питаннями металообробки в Ольвії займався Л. Д. Дмитров. Він провів хімічні аналізи залізних та інших металевих виробів, знайдених під час розкопок міста в 1935—1939 рр. На жаль, дані цих аналізів не збереглися. В останні роки металеві предмети з Ольвії, Бе-

¹ Копейкина Л. В. Особенности развития Березанского поселения в архаический период в связи с ходом колонизационного процесса.— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья. Тезисы докладов и сообщений. Цхалтубо, 1977, с. 34—35.

² Островерхов А. С. О роли ремесленной прослойки в греческой колонизации Днепро-Бугского региона.— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, с. 52.

³ Островерхов А. С. О черной металлургии античных центров Днепровского и Бугского лиманов.— 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. К., 1975, с. 133—134.

⁴ Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964, с. 34.

⁵ Островерхов А. С. О черной металлургии античных центров Днепровского и Бугского лиманов, с. 34.

⁶ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 137.

резані та Тіри досліджувалися Л. Д. Фоміним⁷. Технологічному аналізу було піддано майже 200 античних залізних виробів, але лише чотири з них виявилися непрокоризованими.

В 1973 р. Херсонська археологічна експедиція АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна на березі Ягорлицької затоки Чорного моря відкрила невідоме до того часу античне поселення з виразною ремісничою спрямованістю⁸. Відкрив цікаву й важливу в історичному плані пам'ятку, яка належить до VI—V ст. до н. е., місцевий лісничий-краезнавець з с. Іванівка Г. М. Щербина.

В південній частині поселення за 200 м від берегової лінії затоки було виявлено велике скупчення шлаків-відходів залізоробного виробництва (рис. 1). Поряд з ними відкрито залишки наземної⁹ округлої в плані домниці для добування заліза сиродутним способом (рис. 2). Діаметр 11—50 см, глибина збереженої частини поду — 10 см. Напівовалний в розрізі під горна викладений керамічним боєм, на якому залилися залізні шлаки з включенням флюсів (вапно?) та неперегорілого деревного вугілля. Основою домниці був шар глини товщиною 10 см, покладений на піщаний ґрунт, з якого складається вся місцевість в районі Ягорлицької затоки та Кінбурнського півострова¹⁰. Про час існування домниці можуть свідчити фрагменти східно-іонійських кілків з полосами лаку вздовж корпусу, знайдені під час повторного дослідження залишків домниці в 1977 р.¹¹ Такі вироби прийнято датувати серединою — другою половиною VI ст. до н. е.¹².

Поряд з домницею, за 10 м на захід, були відкриті залишки прямокутної в плані (150×180 см) залізоплавильної печі (рис. 3), дно якої також викладене керамічним боєм та булижниками. Цікаво, що каміння представлене в основному магмовими породами, завезеними, як визначив один з найобізнаніших фахівців з цього питання В. Ф. Петрунь, з

⁷ Фомін Л. Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі.— Археологія, 1974, вып. 13, с. 25—31.

⁸ Островерхов А. С. Ягорлицкое поселение.— АО за 1973 г. М., 1974, с. 323; Островерхов А. С. Ягорлицкое поселение ремесленников.— НОСА, ч. 2. К., 1975, с. 17; Островерхов А. С. О черной металлургии античных центров Днепровского и Бугского лиманов.— 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР, с. 134—135; Островерхов А. С. Древнегреческое поселение ремесленников близ устья Днепра.— Открытия молодых археологов Украины, ч. 1. К., 1976, с. 30—31; Загнай Г. Ф., Островерхов А. С., Черняков И. Т. Исследования у Ягорлицкого залива.— АО за 1976 г. М., 1977, с. 294; Буйских С. Б., Островерхов А. С. Работы на Ягорлицком поселении.— АО за 1977 г. М., 1978.

⁹ Дзелишвили И. А. Классификация сыроподутых печей.— Сб. тр. Гос. историко-этнографического музея, т. 1. Тбіліси, 1966, с. 180—187.

¹⁰ Пиотровский А. И. Материалы по исследованию почв Нижне-Днепровских песков.— Тр. южной обл. мелиоративной орг., вып. 6. Одесса, 1926, с. 31.

¹¹ Буйских С. Б., Островерхов А. С. Указ. статья.

¹² Копейкина Л. В. Некоторые итоги исследования археологии античного мира. М., 1976, с. 134.

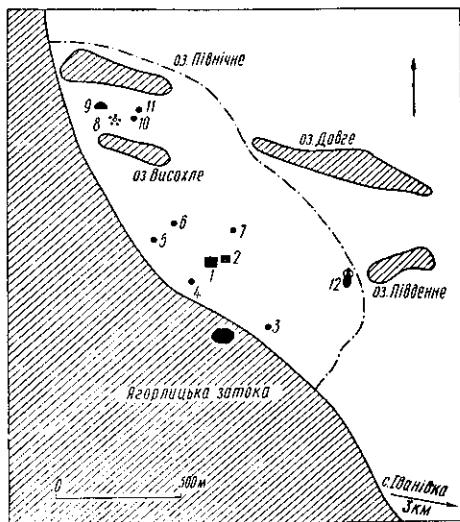

Рис. 1. План Ягорлицького поселення:
1 — залишки домниці; 2 — залишки залізоплавильної печі; 3—7 — знахідки бронзових виборів, шлаків і бронзоволиварних шлаків; 8 — масові знахідки скляного намиста, фрітів та фрагментів скловарніх тиглів; 9 — залишки керамічної печі; 10—11 — район знахідок свинцевих пряслиць; 12 — вихід на поверхню античної кераміки.

Середземномор'я*. На них теж збереглися запечені залізні шлаки. Основу печі, як і в попередньому випадку, становив дуже обпечений шар глини. З північного боку комплексу наявні незначні залишки сирцевої стіни. Обидва комплекси, очевидно, були зв'язані один з одним і являли собою металообробну майстерню, близьку за конструкцією і призначенням до майстерень Ольвії та Пантікапея¹³. Від них, як і на Ягорлицькому поселенні, збереглися лише прямокутні площасти з сирцю, покритого металургійними шлаками. Але за цими залишками,

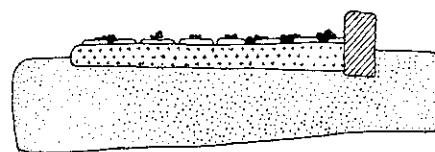
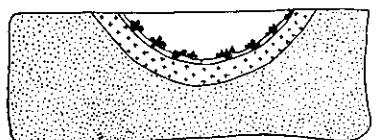
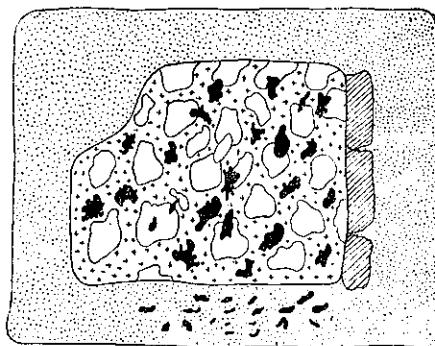
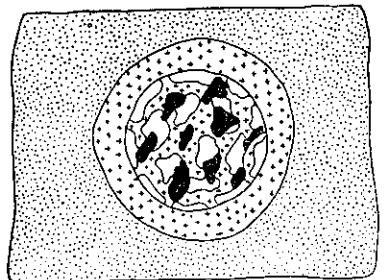

Рис. 2. Залишки сиродутного горна:

1 — залізні шлаки; 2 — амфорна викладка дна печі; 3 — пісок; 4 — глиняний прошарок.

Рис. 3. Залишки залізоплавильної печі:

1 — залізні шлаки; 2 — кам'яна та амфорна викладка дна печі; 3 — пісок; 4 — залишки глинобитної стіни; 5 — глиняний прошарок.

на жаль, повністю реконструювати античну техніку добування заліза неможливо. Тому доводиться звертатись, шукаючи аналогії, до скіфських горнів, принцип дії яких був аналогічним чи близьким до давньогрецьких.

Один з скіфських горнів, що найкраще збереглися, був розкопаний в 1936 р. біля с. Нова Покровка на Харківщині¹⁴. Він виліплений із глини з невеликими домішками піску. Горн мав форму пустотілого в середині конусу. Основа — овал. Висота від основи до верхньої зламаної частини — 72 см. Внутрішній діаметр відповідно — 44 та 22 см. На висоті 15 см від основи горну, з західної та східної сторін, знаходилися отвори для глиняних сопел, через які нагніталося повітря. Шлаки, витягнуті з горну після плавки, відгрібалися в спеціальну яму, яка з'єднувалася з площею домниці вузьким проходом. Залишки таких ям

* Петруні В. Ф. вважає, що таке каміння правило за баласт на плоскодонних античних кораблях і знімалося з них перед зимівлею або при ремонті. Як відомо, ця операція проводилась в затишних гаванях; таку гавань в ті часи мабуть мало й Ягорлицьке поселення. Використання баласту в виробничих цілях було зумовлене відсутністю в районі Ягорлицької затоки покладів вапняку та інших порід каменю.

¹³ Мещанинов И. И. Отчет о работах ольвийской экспедиции.—СГАИМК, вып. 2. М.—Л., 1931; Марченко И. Д. Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея.—МИА, 1957, № 56, с. 160.

¹⁴ Брайчевская А. Т. Железоплавильный горн в Новой Покровке.—КСИА АН УССР, 1956, № 6, с. 64.

було знайдено, мабуть, ї на Ягорлицькому поселенні — в місцях скупчення залізних шлаків та вугілля.

Основні технологічні процеси, що проходять в сиродутних горнах, досліджено відносно добре¹⁵. Кінцевою метою горнового процесу є виплавка криці, тобто заліза. Вага криць, які одержували в горнах раннього залізного віку, невелика. Так, вага криць, знайдених на Березані, коливалась від 1 до 2 кг. В Ольвії зустрічаються криці вагою до 5 кг¹⁶.

Наземна сиродутна домниця розміром з ягорлицьку могла переробити за одну плавку до 25 кг руди¹⁷. Вага криць в них становила від 2 до 5 кг. У кожному горні можна було провести не менше десяти плавок і добути від 20 до 50 кг заліза¹⁸.

До цього часу в літературі не порушувалось питання про джерела сировини для металургійного виробництва, якими користувались колоністи ремісничих поселень району Дніпровсько-Бузького лиману. Тим часом, на симпозіумі з проблем грецької колонізації Північного та Східного Причорномор'я, який відбувся в травні 1977 р. в м. Цхалтубо, неодноразово підкреслювалося, що наявність залізних та інших руд в районах колонізації є одним із основних факторів появи античних ремісничих поселень в Причорномор'ї¹⁹. Тому заснуванню античних центрів ремесла повинно було передувати знайомство еллінів із запасами сировини в Скіфії. На думку вчених, цим питанням займалися особи, що торгували предметами розкоші з верхівкою місцевого населення в період перед появою ремісничого виробництва в античних містах Північного Причорномор'я²⁰. Існує думка, що інформація про природні багатства зосереджувалась в святилищах оракулів, котрі й регулювали напрямки колонізаційних рухів²¹.

За даними геології в районі Дніпровсько-Бузького лиману, в Нижньому Подніпров'ї та Побужжі покладів залізних руд болотного походження немає. На лівобережжі Нижнього Подніпров'я залягає шар залізистого пісковику товщиною до 1,5 м у підошві відкладів кіммерійського ярусу на глибині приблизно 100 м*. Ця руда, бідна на залізо, не використовується зараз, і тим більше не могла знайти застосування в епоху раннього залізного віку.

Залізну руду невисокої якості з великою кількістю тугоплавких до-мішок й миш'яку добували на Таманському і Керченському півостроях²². Після збагачення й виплавки в горнах вона ішла на виготовлен-

¹⁵ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси.— МИА, 1953, № 32, с. 44.

¹⁶ Фомін Л. Д. Вказ. стаття, с. 29.

¹⁷ Колчин Б. А. Указ. стаття, с. 44.

¹⁸ Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. К., 1974, с. 81.

¹⁹ Хахутайшвили Д. А. Некоторые вопросы древнеколхидской металлургии железа. (В связи с проблемой греческой колонизации Колхида).— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структура раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, с. 70—71; Buchner G. Pithekonsai. Oldest Greek Colony in the west.— Expedition, 1966, VIII, 7.

²⁰ Яйленко В. П. Зарубежная историография древнегреческой колонизации.— ВИ. 1975, № 4, с. 197.

²¹ Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы древнегреческой колонизации.— Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, с. 92.

* Консультація дана старшим науковим співробітником відділу кайнозоя Інституту геологічних наук АН УРСР кандидатом геологомінералогічних наук В. М. Семененко. Відповідь на лист ІА АН УРСР № 125/1414 від 27.XI 1974 р. Користуючись на-годою, висловлюю подяку за вичерпну інформацію.

²² Орайко Н. А. Раскопки Раєвского городища в 1955—1956 гг.— КСИИМК, 1959, вип. 77, с. 33; Круг О. Ю., Рындина Н. В. К вопросу о железной металлургии Пантикапея.— МИА, 1962, № 103, с. 257; Марченко И. Д. Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея, с. 163.

ня знарядь праці та озброєння. Дещо суперечлива думка про залізорудну базу Камінського городища. В свій час Б. М. Граков²³ припустив, що на городищі добування заліза проводилось із криворізьких руд. На відміну від нього, Б. А. Шрамко²⁴ вважає, що виплавка заліза із криворізьких руд в цьому великому залізоробному центрі Скіфії не мала місця, оскільки криворізьке місценародження віддалене від городища на 60 км, і що важко уявити, щоб в ту епоху місце виробки заліза було розташоване не тільки далеко від місця добування руди, а й знаходилося за широкою рікою. Намагаючись зробити свій висновок більш пerekонливим, автор підкresлює, що всі відомі йому зразки руди із розкопок Камінського городища є «не що інше, як конкреції бурого залізняку», які значно відрізняються від «гематито-магнетитових руд Криворізького басейну». Подвійну позицію по цьому питанню зайняв В. Ф. Петрунь²⁵. З одного обку, він погоджується з Б. А. Шрамко про малу ймовірність використання на Камінському городищі криворізької руди, а з другого, відмічає, що замерзаючий на зиму Дніпро не становить серйозної перепони для транспортування руди через річку. Крім цього, криворізькі руди, хоч і в незначній кількості, але відомі серед матеріалів Камінського городища. Найближче до городища розташовані конкреційно-секреційні бурі залізняки периферії Нікопольського марганцевого басейну²⁶.

Сировиною для добування заліза в лісостеповій Скіфії служили винятково поклади болотних, дернових, озерних та інших різновидностей буріх залізняків (лімонітів)²⁷.

Питання про сировинну базу чорної металургії античних центрів Дніпровсько-Бузького лиману частково висвітлюється на матеріалах Ягорлицького поселення. На цьому поселенні * були знайдені зразки магнетитового кварциту, поклади якого зосереджені в Криворізькому басейні, Північній Таврії, на Корсак Могилі²⁸. Ця руда вміщає 66—67% заліза. В останньому пункті її могли добувати відкритим шляхом. З цього ж поселення походять зразки залізного роговику, що, на думку Ф. В. Петруні, мають спільне джерело походження з виявленими на Камінському городищі, тобто Нікопольський марганцевий басейн. Цікаво, що зразки руди мали вигляд прямокутних брусків ($15 \times 5 \times 3$ см). На нашу думку, це свідчить про спеціалізовану підготовку сировини до транспортування на великі відстані. Так поступали в епоху пізнього бронзового віку під час транспортування запорізьких хлорито-амфібол-талькових сланців, що служили для виготовлення ливарних форм²⁹.

Вивозу залізної руди та інших корисних копалин з Криворізького басейну у великий мірі сприяли водні шляхи — Інгулець, а пізніше Дніпро. Як показали дослідження, в античний час між населенням Криворізького басейну і грецькими поселеннями Дніпровсько-Бузького лиману існували тісні економічні зв'язки³⁰. Посередині при цьому вже з кінця V ст. до н. е. було Кам'янське городище³¹.

²³ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре.— МИА, 1954, № 36, с. 114.

²⁴ Шрамко Б. А. Новые данные о добыче железа в Скифии.— КСИА АН ССР, 1962, № 91, с. 72—74.

²⁵ Петрунь В. Ф. О достоверности петрографо-минералогических исследований в археологической практике.— ЗОАО, 1967, т. 2 (35), с. 6.

²⁶ Соколов Н. Марганцевые руды третичных отложений Екатеринославской губернии.— Труды Геологического комитета, 1901, т. 18 (№ 2).

²⁷ Шрамко Б. А. Указ. статья, с. 72.

* Візуальний аналіз зразків виконав кандидат геолого-мінералогічних наук В. Ф. Петрунь.

²⁸ Двойченко П. А. Гидрогеологический очерк Северной Таврии. Вид. Південної обласної меліоративної організації. Одеса, 1930, с. 59.

²⁹ Петрунь В. Ф. Петрография и некоторые проблемы материала литейных форм эпохи поздней Бронзы из Северного Причерноморья.— Сборник. Памятники эпохи бронзы Европейской части СССР. К., 1967.

³⁰ Петрунь В. Ф. О двух интересных горных породах в зернотерках античного времени из Северного Причерноморья.— КСОГАМ за 1963 г., Одеса, 1965, с. 127.

³¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре, с. 148—149.

В сучасній літературі інколи висловлюється думка, що в епоху раннього залізного віку гематито-магнетитові руди Криворізького басейну не могли використовуватись для одержання заліза сиродутним шляхом і що єдиним джерелом сировини були болотні руди. Але, як зараз доведено, в Пантікапеї, починаючи вже з кінця VI ст. до н. е., добували залізо з місцевої руди³². Народи Середньої Азії та стародавньої Грузії в I тис. до н. е. також широко використовували магнетито-гематитові руди³³. Для цього магнетито-гематитові руди спочатку здрібнювались, а потім брикетувалися за допомогою вапна і нарешті трохи обпалювалися. Таким шляхом вдавалося одержувати досить міцні і водночас пористі куски руди, з яких можна було добувати залізо в сиродутних домницях³⁴.

Таким чином, дані, які ми маємо в розпорядженні, дають можливість зробити висновок про принципальні відмінності античної техніки добування заліза від скіфської. В той час, як скіфська металургія базувалася на використанні болотних та інших різновидностей руд подібного типу, зосереджених в лісостепу, добування заліза із яких в технологічному відношенні було більш простим, технологія давньогрецької металургії, що виникла на північних берегах Чорного моря, в зв'язку з відсутністю там болотних руд, повинна була пристосуватися до експлуатації магнетито-гематитових руд Криворіжжя та Північного Приазов'я, а також руд Криму. Ця обставина, на нашу думку, може послужити основою при виявленні походження виробів. Як відомо, кожне місценародження металу вміщає цілий ряд домішок побічних елементів, притаманних тільки одному конкретному місценародженню. Ці домішки переходять також і в метал³⁵. Тим більше, повинні існувати значні відмінності в мікродомішках заліза, одержаного з магнетито-гематитових руд і руд болотного походження.

У багатьох випадках вміст заліза в руді не відповідав нормам, необхідним для нормального протікання процесу відновлення в сиродутних гронах. Тоді сировину доводилось збагачувати. Спочатку її піддавали «сухий» обробці, тобто ручному сортуванню з тим, щоб усунути шматочки пустої породи та руди з невеликим вмістом заліза. Ця операція в скіфський час застосовувалася досить широко³⁶. Коли ручний відбір не задоволяв, проводилося так зване «мокре збагачення», яке базувалося на різній питомій вазі пустої природи й руди³⁷.

Тут слід згадати відкритий на Березанському поселенні в 1960 р.³⁸ комплекс, зв'язаний з добуванням заліза. Він складався з двох великих округлих, але неглибоких басейнів, з'єднаних між собою вузьким каналом. Дно басейну було зацементоване глинистою сумішшю, поверх якої залягав шар залізної іржі товщиною до 0,5 см. В шарі, що перекривав цю споруду, знайдено велику кількість залізних шлаків, деревного вугілля та криць з вкрапленням вугілля і флюсів. На думку В. В. Лапіна, ця споруда призначалася для «мокрого збагачення» залізної руди, що, мабуть, відповідає дійсності.

При сиродутному способі добування заліза єдиним видом палива з найдавніших часів до пізнього середньовіччя було деревне вугілля. Металури скіфської епохи використовували його навіть в тих випадках, коли поблизу знаходилися виходи на поверхню кам'яного вугілля³⁹. Тому значне металургійне виробництво могло виникнути лише в

³² Марченко І. Д. Раскопки Пантикапея.—АО за 1975 г. М., 1976, с. 356.

³³ Сунчугаев Я. И. Горное дело и выплавка металлов в древней Туве.—МИА, 1969, № 149, с. 122; Гзелишвили И. А. Железоплавильное дело в древней Грузии. Тбіліси, с. 14—19.

³⁴ Круг О. Ю., Рындина Н. В. Указ. статья, с. 258.

³⁵ Там же, с. 257.

³⁶ Шрамко Б. А. Указ. статья, с. 74.

³⁷ Там же, с. 76.

³⁸ Лапін В. В. Указ. соч., с. 137.

³⁹ Шрамко Б. А. Указ. статья, с. 76.

місцях з великими лісовими масивами. Якщо зважити на велику трудомісткість випалювання деревного вугілля і пропорції руди та вугілля в стародавніх процесах (у середньому 4:1), то таке виробництво більше тяжіло до джерел палива, ніж до сировини⁴⁰.

Проблема палива для металургійних процесів в античних поселеннях Дніпровсько-Бузького лиману, як нам здається, вирішується досить легко. Хоч у наш час в районі Бузького лиману лісів немає, дані палеоботаніки свідчать про те, що в I тис. до н. е. великі площи в Північному Причорномор'ї займали плавневі ліси. Такі дібрани росли й вздовж Бузького лиману. Іх залишки є подекуди і тепер, як, наприклад, в околицях Дідової Хати поблизу Миколаєва⁴¹. В районі гирла Дніпра в античний час був великий лісовий масив — Гілея⁴². Пилковий аналіз, взятий з Кардашівського торфовища, показав, що в період пізнього голоцену там росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, бук, клен, горіх, липа та сосна⁴³.

Заготівлі деревного вугілля в стародавні часи приділялася велика увага. Від його якості у значній мірі залежала і якість кінцевої продукції. Ще слуга вавілонського царя Хамураппі доповідав цареві про вивіз з Дургургуррі (місцевість у Вавілоні, де проводилася заготівля лісу) в столицю великої кількості деревини для виготовлення з неї вугілля. Для цього відбиралися лише зелені дерева високої якості⁴⁴.

Давньогрецький вчений Феофраст присвятив деревному вугіллю спеціальний розділ у своїй праці «Дослідження про рослини»⁴⁵, де він торкнувся і питання про шляхи приготування вугілля з різних порід дерев, про використання його сортів.

Для виготовлення вугілля бралися лише свіжозрубані дерева, причому для різних цілей використовувалися ті чи інші породи. Так, ковалі віддавали перевагу сосновому вугіллю. Для сиродутних процесів, наприклад, більше підходило дубове вугілля чи з горіху. Вугілля, знайдене в Ольвії, на 80% походить від неповного згорання соснової деревини⁴⁶, а виявлене на Березанському та Ягорлицькому поселеннях було як дубовим, так і сосновим *.

З етнографічної та археологічної літератури відомо, що основним способом одержання деревного вугілля в кустарних металургійних промислах був ямний чи вогнєвищний⁴⁷. Вихід його в цьому разі становив за обсягом 30—33%, а за вагою — близько 12% від ваги дров. В свою чергу витрачене паливо перевищувало вагу одержаної в процесі плавки криці у 8—10 разів. Таким чином, на одне горно типу ягорлицького потрібно було заготовити для однієї плавки до 30 кг вугілля, для чого обпалити один кубометр дров⁴⁸.

Виробництво заліза в сиродутних горнах потребувало значного обсягу робіт і великої кількості робочих рук⁴⁹. Один ремісник протягом всієї плавки був зайнятий дуттям, другий готував і засипав шихту, інші

⁴⁰ Андреев М. С. Выработка железа в долине Банча. Ташкент, 1926, с. 6; Иессен А. А., Деген-Ковалевский Б. Б. Из истории древней металлургии Кавказа.— ИГАИМК, 1935, вып. 120, с. 263.

⁴¹ Бибикова В. И. Из истории голоценной фауны позвоночных в Восточной Европе.— Сб. Природная обстановка и фауна прошлого, вып. 1. К., 1963, с. 130—131.

⁴² Геродот, IV, 18, 19; ВДИ, 1947, № 2, с. 262.

⁴³ Нейштадт М. И. История лесов и палеография СССР в голоцене. М., 1957, с. 362.

⁴⁴ Forbers R. J. Metallurgy in Antiquity. Leiden, 1950, p. 75.

⁴⁵ Феофраст, IV, 5, 2.

⁴⁶ Бучинский Е. И. Очерки климата русской равнины в историческую эпоху. М., 1949, с. 55.

* Лапин В. В. Указ. соч., с. 137; На Ягорлицькому поселенні визначення порід проведено Г. М. Щербиною, якому дякую за подану допомогу.

⁴⁷ Пачкова С. П. Вказ. праця, с. 71.

⁴⁸ Там же, с. 73.

⁴⁹ Сунчугаев Я. И. Горное дело и выплавка металлов в древней Туве, с. 128; Пачкова С. П. Вказ. праця, с. 71.

добували й обробляли залізну руду, заготовляли дрова і транспортували їх на поселення, випалювали вугілля тощо. Можливо у цьому складному процесі брали участь і вихідці з місцевих племен. У VI ст. до н. е. серед жителів Ольвії та Березані⁵⁰, а також на Ягорлицькому поселенні, судячи по ліпній кераміці, крім еллінського етнічного елементу, жили й варвари.

В ході дослідження пам'ятки зібрана колекція залізних виробів: трилопатеві наконечники стріл з виступаючою втулкою, цвяхи, шила, ножі, фрагменти залізних лабрисів, кородовані предмети невизначеної форми (рис. 3; 4, 1—16). Г. М. Щербина у видуві піщаної дюни біля поселення знайшов за- лізний акінак *.

Серед індивідуальних знахідок особливо цікавим виявився залізний ніж, виготовлений разом з руків'ям з одного куска металу. Він має вигляд майже прямої пластини, трохи скошеної у верхній лезовій частині, без колінчастого виступу в місці переходу в руків'я (рис. 4, 1), що характерне для VI ст. до н. е. Подібні ножі відомі по знахідках в курганах № 402 біля с. Журівка та № 491 поблизу с. Макіївка в лісостеповому Дніпровському Правобережжі, які датуються кінцем VI — початком V ст. до н. е.⁵¹. Близькі за типом ножі походять з передмістя Ольвії, де також знайдені в шарах кінця VI — початку V ст. до н. е.^{**}. Аналогічні ножі були широко розповсюджені в тагарській культурі Мінусинської улоговини. Звичайно на кінці руків'я таких виробів зображується голівка тварини або птаха. Більшість з них знайдена в похованнях племенної аристократії, що дало привід дослідникам розглядати ці ножі як жертвовні.

Ручка ножа з Ягорлицького поселення виявилася дуже заржавілою. Але вищезгадана обставина заставила автора звернутися з проханням до фахівців провести додаткове дослідження руків'я ножа ***. На ньому дійсно виявилися залишки зображення у звіриному стилі (рис. 5), скоріш всього, голівки хижого птаха. Добре видно кругле рельєфне око та восковицю. Таким чином, жителі Ягорлицького поселення, як і населення Березані та Ольвії, мабуть брали участь у формуванні «ольвій-

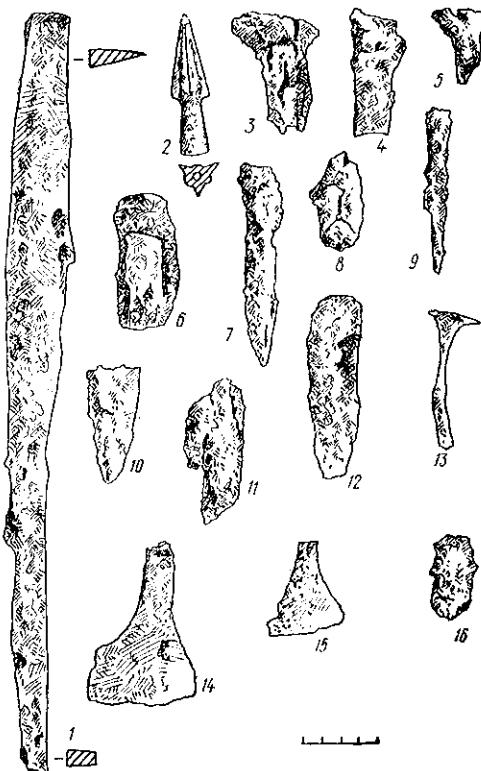

Рис. 4. Залізні вироби з Ягорлицького поселення:

1 — ніж; 2 — трилопатевий наконечник стріли з виступаючою втулкою; 3, 5, 7, 9—13 — цвяхи і шила; 14, 15, 16 — фрагменти лабрисів; решта — кородовані предмети невизначененої форми.

⁵⁰ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э.— Автореф. канд. дис. Л., 1974, с. 15.

* Повідомлення Е. В. Черненка.

⁵¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, вып. ДІ—4, с. 27, табл. 17, 3, 4.

** Повідомлення Ю. І. Козуб.

*** Дослідження проведено в Одеській науковій лабораторії кримінальної експертизи старшим експертом А. І. Шмідтом. Акт № 101 від 11.2. 1977 р. Користуючись нагодою, дякую за допомогу.

ської» школи звіриного стилю та виготовленні виробів, виконаних у цьому стилі.

Залізні трилопатеві наконечники стріл в порівнянні з дволопатевими в Скіфії трапляються відносно рідко. В лісостеповому Правобережжі вони знайдені в курганах № 491 поблизу сіл Макіївка та Кошове⁵². Такі стріли виявлені також в курганах № 4 та № 8 поряд з хутором Поповка в Посуллі⁵³. Цікаво, що трилопатеві залізні наконечники виявлено також у кургані А 12 поблизу с. Блюменфельда на Волзі разом з речами античного походження⁵⁴. Цього типу наконечники з Ягорлицького поселення мають багато спільних рис з подібними бронзовими виробами тієї ж пам'ятки, що, можливо, свідчить про їх спільне походження.

Рис. 5. Залишки зображення в скіфському звіріному стилі на ручці ножа з Ягорлицького поселення.

Сокири-лабриси та букранії були вотивними предметами, іх пов'язують з культом Діоніса⁵⁵. Цей культ, в свою чергу, в районі Дніпровсько-Бузького лиману був тісно пов'язаний з шануванням Ахілла та Борисфена⁵⁶.

В свій час В. М. Скуднова висловила думку, що виробництво заліза та предметів з цього металу не було налагоджене в Ольвії і що основна маса залізних знарядь праці та озброєння надходила до міста в обмін на античну продукцію із Скіфії⁵⁷. Л. Д. Фомін також вважає, що залізодобувна та залізообробна галузі в античних містах Північного Причорномор'я стояли на нижчому рівні, ніж у Скіфії⁵⁸. Обидва висновки є послішними і не відповідають дійсності. Це пояснюється недостатнім вивченням чорної металургії в давньогрецьких містах Північного Причорномор'я, з одного боку, а з другого — зворотною реакцією на поширену в недалекому минулому думку про повну залежність місцевих племен Північного Причорномор'я від античного ремісничого виробництва.

Протилежної точки зору дотримується В. В. Лапін⁵⁹, який в своїх працях підкреслює раннє виникнення ремісничого виробництва на Березанському поселенні, а також в Ольвії. Підтвердженням цього є численні знахідки шлаків, бракованих виробів і залишків виробничих комплексів. Але він, ігноруючи масовий археологічний матеріал, твердить,

⁵² Петренко В. Г. Указ. статья, с. 48, табл. 312, 313.

⁵³ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 95.

⁵⁴ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов.— МИА, 1961, № 101, с. 116.

⁵⁵ Зайцева К. И. Ольвийские культовые свинцовые находки.— Культура античного мира. Л., 1971.

⁵⁶ НА АН УРСР, № 7225—7228.

⁵⁷ Зайцева К. И. Указ. статья, с. 92.

⁵⁸ Карышковский П. О. Заметки об Ольвии и Борисфене.— ЗОАО, 1967, т. 2 (35), с. 82.

⁵⁹ Скуднова В. М. Погребение с оружием из архаического некрополя Ольвии.— ЗОАО, 1960, т. I (34), с. 74.

⁶⁰ Фомін Л. Д. Вказ. стаття, с. 31.

⁶¹ Лапін В. В. Указ. соч., с. 137.

що все античне ремісниче виробництво в Північному Причорномор'ї, особливо на перших етапах його існування, працювало виключно на внутрішній ринок. Це суперечить всьому нагромадженню на протязі багатьох десятиліть матеріалу, що походить як з розкопок скіфських пам'яток, так і античних поселень. Особливо показовими є матеріали Ягорлицького поселення⁶², а також знахідки останніх років, де розкопки проводив сам В. В. Лапін *.

Починаючи з середини VI ст. до н. е., в Скіфію у великій кількості надходять різні вироби античного північнопричорноморського походження. Багато які з них були залізними. Це, в першу чергу, озброєння. Як відмічають дослідники⁶³, античні міста Північного Причорномор'я не тільки запозичили скіфську систему стріл, а й прийняли на озброєння скіфські мечі-акінаки. В некрополях давньогрецьких міст ці вироби зустрічаються досить часто⁶⁴. На даному етапі розвитку наших знань ми ще не можемо відрізняти залізні речі, зроблені рукою грека, від власно скіфських. Це стане можливим лише після масових хіміко-технологічних досліджень античних виробів із заліза, які й допоможуть побудувати критерій відмінностей між скіфським та грецьким залізом. Так відмінності вже встановлено для бронзоливарного ремесла⁶⁵. На даному етапі ми можемо бути впевненими, що безперечно грецькими є залізні предмети з багатьох скіфських курганів — Томаковки, Волковецького, Мелітопольського, Товстої і Гайманової Могил та ін.

Розглянуті матеріали по чорній металургії та металообробці з Ягорлицького поселення свідчать про значну роль ремісничих шарів в грецькій колонізації району Дніпровсько-Бузького лиману. Серед них важливе місце займали фахівці по добуванню та обробці заліза. Базою для виникнення розвитого античного ремісничого виробництва в цьому районі були ліси Гілеї, а також наявність в близько розташованих районах Скіфії запасів магнетито-гематитових залізних руд.

Таким чином, продукція чорної металургії, як і інших галузей античного ремісничого виробництва в районі Дніпровсько-Бузького лиману, надходила не тільки для задоволення потреб внутрішнього ринку. Її продуктивні сили досить рано були пристосовані для виробництва товарів, що користувалися великим попитом населення Північного Причорномор'я. В першу чергу це було озброєння.

A. С. ОСТРОВЕРХОВ

О чорній металургії на Ягорлицькому поселенні

Резюме

В статье публикуются материалы открытого в 1973 г. Ягорлицького поселения (VI — начало V вв. до н. э.), свидетельствующие о существовании на нем ремесленных мастерских, специализировавшихся на производстве железа сырьютным способом и изготовлении из него орудий труда и вооружения.

Автор впервые поднимает вопросы об источниках железной руды, которыми пользовались античные ремесленники Днепровско-Бугского лимана. Он приходит к выводу, что сырье доставлялось из глубинных районов Скифии — Криворожского бассейна или

⁶² Див., наприклад: *Островерхов А. С. Склоробна майстерня з Ягорлицького поселення*. — Археологія, 1978, вип. 25.

* Найбільш показовою є форма для відливки бляшок у звіриному стилі, що знайшли широке розповсюдження в Скіфії.

⁶³ Черненко Е. В. О влиянии военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья. — Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантичных государств Северного и Восточного Причерноморья, с. 66—68.

⁶⁴ Скуднова В. М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии, с. 60—73; рис. 1—3.

⁶⁵ Шрамко Б. А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скіфскую эпоху. — Автореф. докт. дис. К., 1965.

Северного Приазовья. Устанавливается принципиальное отличие античной технологии добычи железа от скифской. В то время, как металлурги лесостепной Скифии использовали болотные руды, древнегреческие ремесленники приспособились к добыче железа из трудновосстановимых магнетито-гематитовых руд.

Античное ремесленное производство не только удовлетворяло внутренний рынок в железных изделиях, но и очень рано приспособило свои производительные силы для выпуска продукции, предназначенной для сбыта в Скифию. Это были, в первую очередь, орудия труда и вооружение.

В. М. ЗУБАР

Склепи з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса

Склепи з нішами-лежанками херсонеського некрополя в основному розкопані ще до Жовтневої революції. М. І. Ростовцев, аналізуючи невелику групу склепів з декоративним розписом, вказував на необхідність детального вивчення цього типу похованьних споруд¹. Але досі вони ще ніким в достатній мірі не досліджувалися. Тому в цій статті дається характеристика згаданої групи скlepів, визначається час їх появи в некрополі міста, а також робиться спроба з'ясувати походження цих могильних споруд².

Склепів з лежанками в могильнику міста за роки розкопок відкрито 411*. Більшість іх сконцентрована вздовж західного берега Каракинної бухти та на ділянці некрополя, розташовані поблизу заміського храму. Значно менше склепів відкрито у західному некрополі та біля південних стін міста. Такий нерівномірний розподіл цих споруд пов'язаний з природними умовами Херсонеса: у межах Каракинної бухти та на плато коло заміського храму скеля близько підходить до поверхні, в районі західних та південних стін шар ґрунту був значно потужнішим, що давало змогу споруджувати тут ґрутові могили, а не склепи. Необхідно враховувати й те, що некрополь міста вивчено ще далеко не повністю. Наші розкопки могильника в 1975 р. та дані геофізичної розвідки, проведеної співробітниками кафедр геофізики МДУ та Ленінградського гірничого інституту, показали, що значна частина скlepів на східному схилі Пісочної балки не розкопана³. Є недосліджені споруди й на ділянці біля заміського храму.

Як правило, склепи вирубувалися по терасі скелі, і тому орієнтація вхідного отвору залежала від умов місцевості. Так, наприклад, тераси в районі Каракинної бухти тягнуться з півночі на південь. Відповідно й склепи своїми виходами орієнтовані тут на північний схід. У Пісочній балці, де тераси розташовані з північного заходу на південний схід, орієнтація скlepів переважно західна.

З поверхні у склеп вів невеликий вхід — дромос, який вирубувався у скелі і мав вигляд неглибокого колодязя. Ніякої закономірності у його розмірах простежити не вдалося. Мабуть, це залежало від функціонального призначення дромоса (полегшити проникнення у похованальну ка-

¹ Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на Юге России. Спб., 1914, с. 484.

² В звітах про розкопки склепів з нішами-лежанками названі катакомбами. Ми, як і Ю. Кулаковський (Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками. — МАР, 1896, вып. 19, с. 2), вважаємо, що цей термін неправильний, оскільки він має спеціальне значення і не може застосовуватися для позначення херсонеських похованьних споруд. (Докладніше про значення терміна «катакомба» див. у кн.: *Toynbee J. M. C. Death and Burial in the Roman World*. Thames and Hudson. New York, 1971, p. 234).

* Мабуть, склепів з нішами-лежанками було значно більше, але нами враховані тільки ті, конструкція яких точно визначена у щоденниках та звітах.

³ Зубарь В. М., Рыжов С. Г. Раскопки некрополя Херсонеса. — АО за 1975 г. М., 1976, с. 327—328; Шевнин В. А. Отчет о дополнительной зимней геофизической студенческой практике на территории Херсонесского историко-археологического музея г. Севастополя. М., 1975 г. — Архив ДХМ.

меру). Розміри входу, очевидно, були менші тоді, коли товща ґрунту над скелею, в якій вирубано склеп, була незначною. Якщо шар ґрунту мав більшу товщину, то й розміри дромоса збільшувались. У плані він найчастіше був або прямокутним, або трапецієподібним, і широкою частиною прилягав до вхідного отвору. Розміри прямокутного входу в середньому такі: довжина — 1,7 м, ширина — 0,6—1,15 м, глибина — 1,39 м; трапецієподібного відповідно: 1—2 м, 0,67—1,04 м, 0,97—2,3 м*. Як правило, з одного боку було кілька східців, які полегшували спуск до вхідного отвору (1583, 1598, 2149) ⁴. Іноді зверху дромоса залишалися заплечики для встановлення плити, що закривала вхід (2686) (рис. 1). На західному некрополі прямокутний або трапецієподібний вхід вирубувався не завжди. Тут отвір робився безпосередньо в обриві скельної тераси.

Вхідний отвір, що вів у поховальну камеру, найчастіше був квадратним (2110, 2113, 2137 та ін.) ⁵, або прямокутним, який нагадував двері (2138, 2154, 2163 та ін.). В окремих випадках внаслідок крихкості скелі вхідні отвори укріплювалися кам'яною рамою (1205, 2108, 2128, 2138) або перекладиною (2110) ^{**}. У склепі, розкопаному на мін. в 1975 р., виявлено вапнякові косики та перекладину (рис. 2).

Вхід у поховальну камеру зачривався кам'яною або мармуровою плитою, шви якої промазувались розчином цем'янки (2696) ⁶. Розміри плити залежали від величини вхідного отвору. В середньому вони такі: ширина — 0,7—0,9 м, товщина — 0,1—0,15 м (2503, 2514, 2544 та ін.). Інколи плита підтесувалась для того, щоб її можна було щільніше пригнати до вхідного отвору. В окремих випадках як заклад використовувалися більш ранні надмогильні плити (1572), або ж дромос завалювався рваним камінням (2682).

У Херсонесі є й такі склепи, де отвір закривався висувною плитою, яка вставлялась у пази, спеціально вирубані по боках входу (1589). Подекуди над входом вирізались антропоморфні зображення (2367) або робились написи (1208) ^{***}.

* У дореволюційних звітах розміри дромоса здебільшого не фіксувалися. Ці дані походять з матеріалів розкопок М. І. Репнікова та з інформації про випадкові знахідки, виявлені в радянський час (розкопки А. К. Тахтая, Л. Г. Колісникової, С. Г. Рижова).

⁴ Тут і далі в тексті номери поховальних споруд вказано за звітами К. К. Косцюшко-Валюжинича. (Див.: ОАК за 1891—1897 рр. та ІАК, вып. 9, 16, 20, 25, 33, 42).

⁵ М. І. Ростовцев вважав, що типовим для херсонесських склепів є вхідний отвір у вигляді вікна, а не дверей (Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 439, прим. 2). Але слід відзначити, що у херсонесському некрополі існували обидва типи вхідних отворів.

^{**} Найбільш типовими є такі розміри вхідних отворів: квадратних — 0,62×0,62 (1468), 0,53×0,53 м (1476); прямокутних — 0,46×0,46 (1474); 0,88×0,55 (2684).

⁶ В склепах могильника Кеп також зафіксовано використання заклада у вигляді кам'яних плит. (Див.: Сорокина Н. П. Раскопки некрополя Кеп в 1962—1964 гг.—КСИА, 1967, № 109, с. 106).

^{***} Над входом у склеп № 1208 було зроблено напис АГИНА.

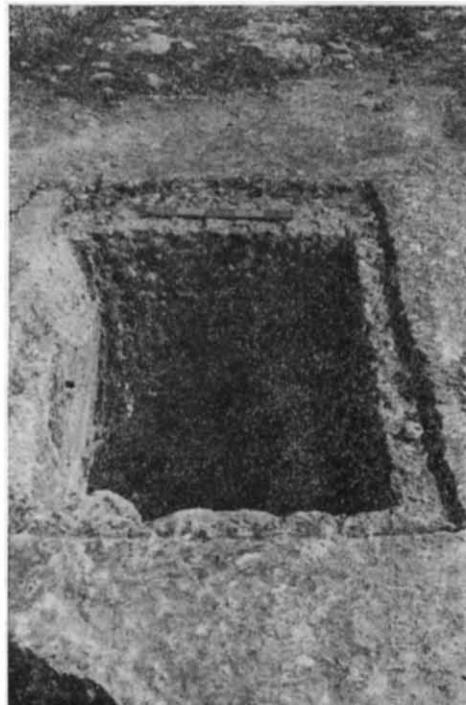

Рис. 1. Хід-дромос склепа з заплічками.

Переважна більшість поховальних камер у склепах з нішами-лежанками є трапецієподібними у плані — з більш довгою задньою і короткою передньою (з вхідним отвором) стінами (2132, 2136, 2137, 2138 та ін.). Відносно рідше трапляються прямокутні (1557, 2204, 2208 та ін.) або квадратні (1468, 1489, 2130 та ін.) камери (рис. 2; 3). К. К. Кос-

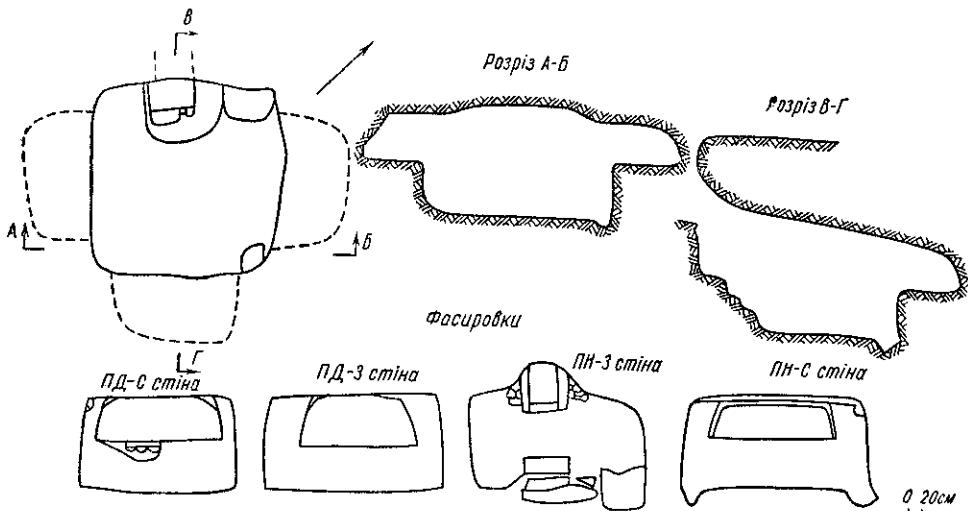

Рис. 2. План, розріз та фасировка стін склепу № 2 (розкопки 1975 р.).

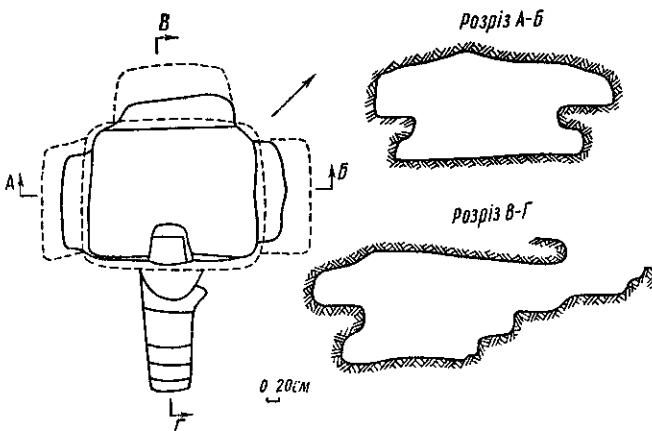

Рис. 3. План та розріз склепу № 1603 (розкопки 1906 р.).
Розчистка та обміри проведенні у 1975 р.

циушко-Валюжинич відзначав у звітах, що вони бувають також напівкруглі (2258), печероподібні (2089) чи бочковидні (1603). Більш детально розглянути конструкцію цих склепів тут немає можливості.

Розміри поховальних камер неоднакові: в середньому їх довжина — 1,7—4,4 м, ширина — 0,95 м — 4,7 м, висота 0,5—2 м. У великих склепах стеля камери укріплювалася підпорним стовпом (рис. 4), що вирубувався одночасно з її спорудженням (835, 902, 2220, 2791 та ін.). У деяких випадках стовп надавалась форма колони з базою та капітеллю, які вирубувались з моноліту скелі (981, 1603, 2155 та ін.)⁷. Стеля здебільшого плоска.

⁷ В середньовічний період стовп замінювався інколи мармуровою колоною з базою та капітеллю. В цьому випадку вона вже не підпирала стелю, а була декоративною прикрасою. (Див.: Зубарь В. М., Рыжков С. Г. Указ. соч., с. 327).

У бокових стінах похованої камери вирубувалися ніші-лежанки, призначені для поховань (рис. 5). Дуже рідко лежанки робилися в передній стіні, поруч із входом (1599, 1601). Кількість їх різна: від однієї (2141, 2189) до десяти (1468, 1481). Найбільш типові склепи з трьома (1409, 1442, 1588) та шістьма (583, 1599, 2103 та ін.) лежанками, які вирубано у бокових та задніх стінках (рис. 2, 3). Рідше трапляються склепи з двома (1570, 2130, 2137), чотирма (1478, 1556, 2086), п'ятьма (1213, 1467, 2106) та сімома (1598, 1609, 2148) нішами-лежанками. У тих

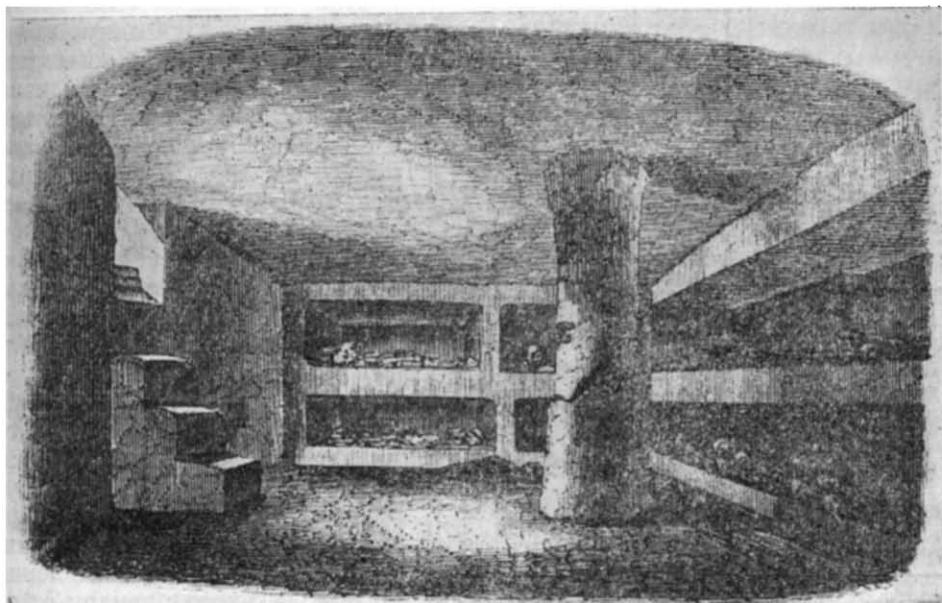

Рис. 4. Склеп з підпірним стовпом (за О. С. Уваровим).

випадках, коли їх кількість не перевищувала трьох, вони вирубувалися в залежності від розмірів похованої камери на висоті 0,7—1,10 м від підлоги. Коли лежанок було більше, вони споруджувались в два яруси: нижній ярус на рівні або трохи вище підлоги, а верхній — на висоті близько 1 м під стелею камери (рис. 4). У склепах з десятьма нішами-лежанками по чотири з них розміщувались у бічних стінах та дві у задній.

Розміри лежанок також залежали від величини похованої камери і в якісь мірі від похованального обряду (очевидно, враховувалася наявність домовини). Лежанки мали в середньому такі розміри: довжина — 1,5—2,2 м, ширина та висота, як правило, не перевищували метра. В розрізі переважна більшість ніш або прямокутна, або напівкругла із закругленою задньою стінкою. Іноді бокові стіни лежанки також були округлені (рис. 2).

В деяких склепах (на ділянці біля заміського храму їх 23) ніші мають форму своєрідного ящика. Вони відокремлені від похованої камери низьким бортиком (2114, 2171, 2510 та ін.). А. Л. Якобсон вважає, що такі ніші характерні для періоду раннього середньовіччя⁸. Не заперечуючи цього висновку, вкажемо, що в більшості згаданих склепів монетний матеріал досить різноманітний. В основному це монети пізньоантичного та ранньосередньовічного періодів. Однак поряд з ними трапляється і матеріал I—II ст. н. е. (1594, 2147, 2164). Очевидно, ці споруди будувались у римську епоху і продовжували використовуватися з не-

⁸ Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес.— МИА, 1959, № 63, с. 253.

значенними удосяконаленнями у середні віки, як свідчить, зокрема, склеп № 2114, де нижній ряд лежанок був вирубаний через деякий час після спорудження камери⁹.

В даному випадку край ніші робився у вигляді загородки для того, щоб запобігти скочуванню кісток з лежанок при нових похованнях. З цією метою по краю ніші вкладався ряд каменів, що утворювали своєрідний бортик (432). До пізньоантичного або ранньосередньовічного

часу належать скелі з аркоподібними нішами (888, 2129). Виявлено також одну нішу, яку названо в звіті кімнатою (698). Виходячи з опису, вона за розмірами не відрізняється від звичайних лежанок, але більша її частина була відділена від камери скельною стінкою.

У деяких скелепах ніші повністю замуровувалися камінням або цеглою і штукатурiliсь. Тим самим вони цілком ізолювались від поховальної камери (2114, 2270). Так, наприклад, у склепі, відкритому в північно-західній частині городища, задня лежанка була замурована цеглою на розчині цем'янки¹⁰. В цьому випадку наявне різне ставлення до похованого ритуалу язичників та християн. У язичеській релігії поховання розглядались як сімейні, а християнські були суспільними¹¹. Вони стали місцем відправлення культу, і тому ніші-лежанки в них замуровувались¹². Підтверджується це і тим, що в скелепах з замурованими нішами знайдено християнський живопис.

К. К. Косцюшко-Валюжинич вказував на те, що крім лежанок, у стінах камери є ніші для урн. Слідом за ним думку про те, що ці ніші призначалися для встановлення поховальних урн, висловлював дехто серед сучасних дослідників¹³. Однак ознайомлення із звітами та похованальними спорудами спростувало цей висновок.

Таких скелепів у некрополі Херсонеса відкрито 18. За своєю конструкцією вони нічим по суті не відрізняються від інших скелепів з нішами-лежанками. Єдина відмітна їхня риса — це наявність у кутках поховальної камери (2151, 2155, 2157 та ін.) або по боках невеликих ніш (1418, 2108, 2161 та ін.) — аркоподібних (2157, 2158) чи прямокутних (2108). Про розміри їх можна судити лише за матеріалами радянських дослідників, тому що в дореволюційних звітах ці дані не вказува-

⁹ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 456.

¹⁰ Розміри цегли такі: $0,34 \times 0,16 \times 0,04$ м; товщина шару цем'янки між цеглинами — 0,05 м. (Див.: Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 467).

¹¹ Фрикен А. Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства, ч. 1. М., 1872, с. 83—84.

¹² Таке явище простежено і в скелепах, розкопаних у Кітей. (Див.: Гайдукевич В. Ф. Некрополі некотирьх боспорських городів.—МИА, 1959, № 69, с. 228).

¹³ Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес Таврійський.—Вісн. Харків. ун.-ту, № 118. Історія, вип. 9. Харків, 1975, с. 101.

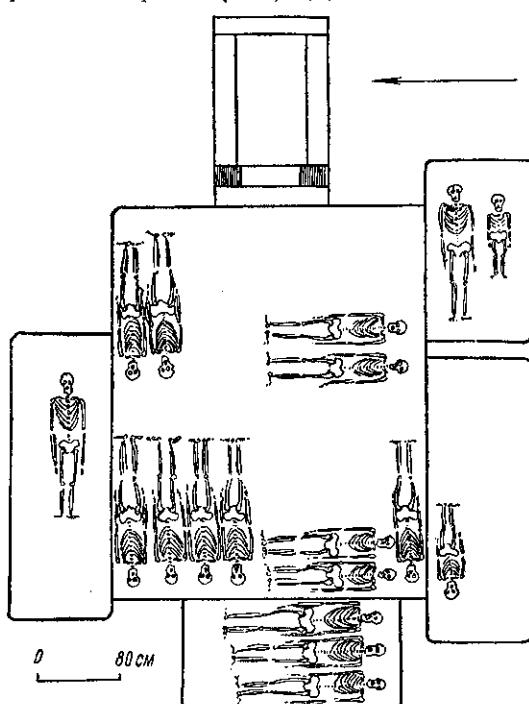

Рис. 5. Положення похованих у скелепі № 903 (за М. І. Скубетовим.— Див. Архів ДХМ, спр. 36, арк. 203).

лись. Очевидно, ніші, що вирубувалися в стінах склепу, не були однокові. Група невеликих ніш шириною 0,3—0,32 м, висотою 0,38—0,39 м і глибиною 0,88—0,3 призначалась для розміщення світильників, які освітлювали поховальну камеру. Сліди кіптяви та відбитки денець світильників зареєстровано в деяких склепах¹⁴.

Друга група відрізняється дещо більшими розмірами ($0,44—0,35 \times 0,22—0,27 \times 0,44—0,53$ м)¹⁵. Саме вони й були названі в звітах «нішами для встановлення урн». Проте в цих склепах не виявлено ніяких слідів кремації. Більше того, в п'яти нішах непограбованого склепа 2158 знайдено не урни, а поховальний інвентар (астрагали, світильники). Кілька таких ніш зафіковано в склепах з християнським розписом, де померлі не могли бути поховані за обрядом кремації. Не зв'язані з цим обрядом подібні ніші відкриті й у боспорських скlepах¹⁶. Отже, вони використовувалися не для урн, а для розміщення поховального інвентаря та світильників.

Крім ніш-лежанок, були й могили, які вирубувалися у підлозі поховальної камери (368, 981, 1094, 2292 та ін.). Як правило, вони споруджувалися біля стіни камери (1094) або біля входу і загалом не відрізнялися від звичайних могил, вирубаних у скелі. Розміри їх залежали від зросту небіжчика.

В одному склепі їх виявлено під задньою лежанкою, а також у підлозі під боковими нішами (982). Таке розташування давало можливість значно збільшити кількість похованіх у склепі.

Стіни деяких поховальних камер були оштукатурені (1180, 1494, 2086, 2114, 2154 та ін.). Очевидно, спочатку поверхня скелі покривалася розчином червоної цем'янки, потім стіна ретельно вигладжувалася та білилася. У склад штукатурки входило вапно, пісок, деревне вугілля та солома¹⁷. В деяких скlepах штукатурка покрита темно-червоною фарбою, десять споруд були розписані фресками.

Склепи з розписом, відкриті в Херсонесі, детально описані й дослідженні М. І. Ростовцевим¹⁸. Тому ми спинимося на них дуже коротко. Їх можна розподілити на дві групи: склепи з язичеськими сюжетами розпису (один) та з християнським живописом (дев'ять). З точки зору вірувань херсонеситів, дуже цікавий розпис язичеського склепа № 511. Тут зображені фігури вахканки та сини ночі — Сон і Смерть, які несуть померлого у потойбічний світ¹⁹. Група християнських скlepів розписана в дусі живопису сіро-палестинського Сходу²⁰. Широко представлено рослинний орнамент, зображення птахів, пов'язані з християнською символікою. На стелі одного склепа була монограма Христа у круглому медальйоні²¹.

В скlepах християнських фресками покриті не лише стіни і стеля, а й ніші. Подекуди останні були закриті каменем або цеглою, оштукатурені й розписані. Є розпис також і на стінах ніш-лежанки, закритої за кладом²². Це ще раз підтверджує думку про те, що живопис у християнських скlepах мав не лише декоративний характер, а був пов'язаний з релігійним культом.

Як зазначав М. І. Ростовцев, живопис — явище, нехарактерне для Херсонеса. Він був привнесений в місто ззовні в готовому вигляді і, оч-

¹⁴ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 259.

¹⁵ Там же, с. 465.

¹⁶ Кулаковский Ю. Указ. соч., табл. 12; Сокольский Н. И. Земляной склеп на горе Митридат.— СА, 1959, № 3, с. 221.

¹⁷ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 450, 465, 467.

¹⁸ Там же, с. 439 і далі.

¹⁹ Там же, с. 442—448.

²⁰ Там же, с. 503.

²¹ Там же, с. 449—506.

²² Там же. с. 456, рис. 86 а.

видно, пов'язувався з діяльністю перших християн, вихідців зі Сходу²³. Дата розпису — IV—V ст. — добре узгоджується з даними археології та інших джерел про досить пізнє проникнення християнства до Херсонеса²⁴.

Склепи з нішами-лежанками, вирубані в скелі, як тип поховальних споруд невідомі в Херсонесі елліністичного періоду, тому для нас дуже важливе питання про час їх появи і найбільш інтенсивного використання в некрополі міста. З цією метою звернемося до комплексів, добре датованих монетами. Справа в тому, що лише близько двох процентів склепів з нішами-лежанками були не пограбовані, тому для з'ясування порушеного питання найбільш показовим є монетний матеріал. При датуванні (там, де це можливо) нами враховувався також інвентар поховань. На підставі монет можна датувати 184 склепи, які були відкриті в некрополі міста за роки розкопок (близько 43% поховальних споруд цього типу). Дані про час їх появи і використання наведені у таблиці.

Дата	ст. до н. е.		ст. н. е.									
	II	I	I	II	III	IV	V	VI	VII	IX	X	XI
За ранніми датами	2	8	16	32	17	38	—	—	1	3	—	—
За пізніми датами	1	—	—	1	21	29	39	7	4	4	12	—
В межах століття	—	—	1	2	4	41	11	1	1	5	1	—

Як бачимо, найдавнішими тут є монети II ст. до н. е. (1474, 2173). Проте, у тих склепах, де вони знайдені, немає речових знахідок раннього періоду, і поряд з монетами II ст. до н. е. виявлено нумізматичний матеріал пізнішого часу²⁵. Трохи більше монет I ст. до н. е. (672, 785, 2037, 2055, 2686, 207—1910), але разом з ними є й пізніші. На нашу думку, монетний матеріал II та I ст. до н. е. потрапив до склепів випадково і не дає підстав датувати поховальні споруди, в яких його було знайдено.

Як видно з наведеної таблиці, склепи з нішами-лежанками в херсонеському некрополі з'являються на рубежі нашої ери і з цього часу використовуються для поховання небіжчиків. Найбільш інтенсивно вони споруджувались в III—IV ст. На початку V ст. кількість поховань у склепах зменшується, але в окремих випадках померлих продовжують ховати в цих спорудах до X ст. Слід сказати, що на ділянці біля заміського храму їх почали масово споруджувати трохи пізніше, ніж в інших частинах могильника. Тут основна маса склепів належить до III—початку V ст. Очевидно, це явище слід пояснювати віддаленістю згаданої ділянки некрополя від міста.

Необхідно також спинитись на питанні походження склепів цього типу в Херсонесі. Вирішення його пов'язане з проблемою появи аналогічних поховальних споруд у некрополях інших грецьких міст Північно-

²³ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 503.

²⁴ Мещеряков В. Ф. Вказ. праця, с. 100; Колесникова Л. Г. Раннехристиянская скульптура Херсонеса.—Херсонес Тавріческий. Ремесло и культура. К., 1974, с. 55—56.

²⁵ В склепі № 1474 поряд з боспорською монетою кінця III—початку II ст. до н. е. (Див.: Зограф А. Н. Античные монеты.—МИА, 1961, № 16, табл. 11, 20) знайдена монета III ст. н. е. В склепі № 2173 з монетою II ст. до н. е. (П. О. Бурачков. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Чорного моря, ч. 1. Одесса, 1884, XIV, 14) трапились також монети, датовані часом від першої половини II ст. до IX ст.

го Причорномор'я. В свій час М. І. Ростовцев вказував на відмінність у конструкції боспорських та херсонеських склепів і на цій підставі прийшов до висновку, що на Боспорі і в Херсонесі існували два різних типи поховальних споруд²⁶. З цим припущенням ми погодиться не можемо. В даному випадку важливим є принцип поховання небіжчиків у камері, спорудженій в товщі ґрунту, а не локальні особливості конструкції самого склепу. Тільки такий підхід до проблеми, з нашої точки зору, може допомогти в з'ясуванні причин появи цих споруд у некрополях грецьких міст Північного Причорномор'я.

Склепи (підземні камери, в яких відбувалось поховання) з'являються в містах неодночасно. В Ольвії найраніші земляні склепи датуються IV ст. до н. е.²⁷, і з деякими змінами цей тип продовжує існувати в елліністичну і римську епохи²⁸, причому їх процент серед поховальних споруд ольвійського некрополя поступово зростає. В Пантікеї земляні й вибурани в скелі склепи починають використовуватися з III ст. до н. е. і продовжують функціонувати до періоду раннього середньовіччя²⁹. У Херсонесі, як уже вказувалось, вони з'являються досить пізно — на рубежі нашої ери.

Як в Ольвії, так і в Пантікеї склепи елліністичного часу досить різноманітні за конструкцією³⁰, але з часом уніфікуються і в перших століттях варіантів їх конструкцій значно менше. Інша картина спостерігається в Херсонесі. Склепи, що з'явилися тут на рубежі нашої ери у цілком сформованому вигляді³¹, продовжують будуватися без особливих змін до кінця античної епохи.

Таким чином, склепи як тип поховальної споруди характерні для некрополів трьох основних центрів античної цивілізації Північного Причорномор'я. Однак в Ольвії, Пантікеї та Херсонесі вони мають специфічні конструктивні особливості, які залежали від ряду причин³². Не абсолютизуючи ці локальні особливості, все ж спробуємо пояснити, чим вони були викликані. В Ольвії склепи викопувались у землі, на Боспорі — у шарі глини, який залягав нижче пористого вапняку³³. Проте в деяких районах Боспорського царства виявлено також споруди, вибурані у скелі сарматського ярусу вапняку³⁴. Отже, географічне середовище обумовило різний матеріал, який був у розпорядженні будівельників. Це, звичайно, не могло не відбитися на конструкції склепів у різних античних центрах, що особливо помітно при зіставленні конструкції входів — дромосів. В Ольвії, як правило, в поховальну камеру вів довгий дромос із східцями або пологий схил, викопаний у землі³⁵. В Пантікеї у зв'язку з тим, що шар глини залягав під прошарком вапняку, вход до поховальної камери являв собою глибокий колодязь, в стіні якого на значній глибині робився вхідний отвір³⁶. У Херсонесі, як ми

²⁶ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 484.

* Ми не бачимо принципової різниці між склепами, викопаними в землі або вибураними у скелі. Для нас у цьому випадку значно важливіша сама конструкція поховальної споруди, а не природні умови місцевості, де розташовувався некрополь.

²⁷ Парович-Пешікан М. Некрополь Ольвии элліністического времени. К., 1974, с. 36—37.

²⁸ Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантикея, его история, этнический и социальный состав.—МИА, 1951, № 19, с. 70; Кулаковский Ю. Указ. соч., с. 2 та ін.

²⁹ Парович-Пешікан М. Указ. соч., с. 36; Цветаева Г. А. Указ. соч., с. 70.

³⁰ Ростовцев М. И. Указ соч., с. 484.

³¹ Там же, с. 439, прим. 2.

³² Кулаковский Ю. Указ. соч., с. 2.

³³ Дирин А. А. Мыс. «Зюк» и сделанные на нем археологические находки.—ЗООИД, 1896, т. 19, с. 128; Шкорпил В. В. О раскопках, произведенных в 1906 г. в г. Керчи и ее окрестностях.—ИАК, 1909, вып. 30, с. 78—80; № 81, 86, 87; Кубланов М. М. Исследование некрополя Илурата.—АО за 1971 г. М., 1973, с. 300; Грач Н. Л. Нимфейская экспедиция Гос. Эрмітажа.—АО за 1973 г. М., 1974, с. 264; Грач Н. Л. Раскопки некрополя Нимфея.—АО за 1974 г. М., 1975, с. 271.

³⁴ Парович-Пешікан М. Указ. соч., с. 36.

³⁵ Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 483, табл. 51, 3 (склеп Амфестерія).

бачили, звичайним був невеликий дромос, споруджений з поверхні скелі.

Конструкція поховальної камери також, очевидно, залежала від характеру ґрунту. При будівництві необхідно було враховувати особливості ґрунту в тому чи іншому місці.

Ранні склепи Ольвії та Боспору, звичайно, не мають ніш-лежанок³⁶, що з'являються тут лише в перших століттях нашої ери. Пояснювати це найімовірніше слід особливостями поховального обряду. На Боспорі до II ст. до н. е. характерною рисою було поховання небіжчиків в різних дерев'яних саркофагах, які ставилися на підлогу камери³⁷. Тому лежанки тут були непотрібні. Залишки саркофагів зареєстровані в Ольвії³⁸. У II ст., коли вони виходять з ужитку, в склепах з'явилася ніші, викопані в стінах поховальної камери³⁹. Якщо ці висновки про залежність будови лежанок від поховального обряду вірні, то доведеться ствердити, що ольвійські та боспорські склепи зазнали певної еволюції, зумовленої звичаями і культурою обох центрів.

Таким чином, протягом кількох століть і на Боспорі, і в Ольвії відбувається уніфікація склепів. У римський час архітектура їх дає значно менше варіантів, ніж раніше. Тим часом у Херсонесі, як зазначалось вище, склепи з'являються у готовому вигляді і потім значно не змінюються. Справа в тому, що в Херсонесі до перших століть нової ери вони були невідомі. Цей тип поховальних споруд поширився тут уже повністю сформованим, тоді як в Ольвію та на Боспор склепи потрапили в ще незавершенному вигляді, і тут на місцевій основі йшло дальнє удосконалення їх конструкції⁴⁰. Немає сумніву в тому, що розглянутий тип склепів був запозичений, оскільки він не характерний для ранніх некрополів грецьких міст Північного Причорномор'я.

Поява склепів у некрополях Ольвії, Пантікапея та Херсонеса, очевидно, в першу чергу пов'язана з посиленням майнового розшарування населення цих міст. Найбільш показовим щодо цього є Херсонес. Якщо на Боспорі та в Ольвії на ранніх етапах їх існування відомі відносно багаті поховання, то в Херсонесі елліністичного періоду вони поодинокі. І лише на рубежі нової ери в некрополі з'являються багаті поховання. Саме в цей період виникають поховальні споруди, на будівництво яких були потрібні значні кошти.

Найімовірніше, у Херсонес, як і в інші міста Північного Причорномор'я, практика будівництва склепів була привнесена із Східного Середземномор'я (Малої Азії, Сирії, Палестини), де з найдавнішого періоду існував звичай поховання померлих у камерних гробницях⁴¹. Близьку аналогію херсонеським склепам з нішами-лежанками дають кубікули римських катакомб⁴², в яких простежується вплив поховальної архі-

³⁶ Тільки в деяких склепах III—I ст. до н. е. некрополя Кеп простежені лежанки. (Див.: Сорокина Н. П. Указ. соч., с. 102).

³⁷ Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1971, с. 113.

³⁸ Парович-Пешкан М. Указ. соч., с. 56—57.

³⁹ Цветаева Г. А. Указ. соч., с. 79; Сокольский Н. И. Земляной склеп на горе Митридат, с. 223.

⁴⁰ Парович-Пешкан вказує на те, що в Ольвію склепи поширились з Східного Середземномор'я. (Див.: Парович-Пешкан М. Указ. соч., с. 37).

⁴¹ Dragendorff H. Thera. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895—1902. Zweiter Band. Theraische Gräber. Berlin, Verlag von Georg Reimer, 1903, S. 93; Peters J. P., Thiersch H. Painted Tombs in the necropolis of Marissa. Palestine Exploration Fund. London, 1905, p. 81; Herrmann P. Das Graberfeld von Marion auf Cypern. Druk und Verlag von Georg Keimer. Berlin, 1888, S. 8—10; Abb. 2, 3, 4; Kurtz D. C., Boardman J. Greek burial customs. Thames and Hudson. London, 1971, p. 320; Toynbee J. M. C. Op. cit., p. 219—234.

⁴² Syiger P. Die römischen Katakomben. Archäologische Forschungen über den Ursprung und die Bedeutung der lateinischen Grabsätteln. Verlag für Kunsthissenschaft. Berlin, 1933, S. 36, Abb. 10 (стара частина катакомб (Каліста), S. 266, Abb. 98 (катакомба Нікомеда III—IV ст.), S. 294, Abb. 111 (катакомба Марка Марцеліна III—IV ст.), S. 307, Abb. 119 (катакомба Мисливців III—IV ст.).

тектури Сходу⁴³. З східними провінціями Римської імперії пов'язуються також аналогічні типи поховальних споруд, відкриті в некрополі Том⁴⁴.

Херсонес з рубежу нашої ери мав зв'язки з Малою Азією. Міста цього району стають основними торговельними партнерами Херсонеса⁴⁵. У складі його населення були вихідці з малоазіатських міст, про що свідчать не лише власні імена, але й епітафії з типово малоазійськими формулами⁴⁶. Саме звідси й походить архітектура поховальних пам'яток, запозичених херсонесітами і широко використовуваних у некрополі міста. Можливо, поява склепів була обумовлена наявністю у складі населення міста значної групи вихідців з цього району.

В. М. ЗУБАРЬ

Склепи с нишами-лежанками из некрополя Херсонеса

Резюме

Значительной группой погребальных сооружений, открытой в некрополе Херсонеса, являются склепы с нишами-лежанками. До настоящего времени этот тип памятников не получил должного освещения в специальной литературе. В настоящей статье характеризуется эта группа склепов, определяется время их появления в некрополе города, а также делается попытка выяснить вопрос об их происхождении.

На основе анализа рассматриваемых памятников, мы считаем, что в некрополе склепы появляются на рубеже нашей эры и наиболее интенсивно строятся в III—IV вв. Склеп как тип погребального сооружения в Северном Причерноморье заимствован из Восточного Средиземноморья, где камерные гробницы известны с очень раннего времени. Появление склепов в некрополях Ольвии, Боспора и Херсонеса было связано с ростом имущественной дифференциации населения этих центров, а также обусловлено тесными контактами городов Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем и Малой Азией, откуда ишел приток населения в греческие колонии юга нашей страны.

Е. В. МАКСИМОВ

Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я

З'ясування особливостей у відносинах між зарубинецьким населенням Середнього Подніпров'я і населенням степової зони має важливе значення для розуміння деяких характерних рис самої зарубинецької культури, а також причин її розквіту і занепаду.

Проте постановка цього питання до недавнього часу була неможливою, бо не знаходила достатнього обґрунтування. Лише археологічні дослідження останнього десятиріччя, проведенні на зарубинецьких поселеннях, виявили ґрунтовні матеріали для вирішення проблеми. Раніше ж її можна було розглядати тільки побіжно, у зв'язку з вивченням степових пам'яток пізньоскіфського і сарматського часів. Так зроблено, наприклад, у відомій праці Б. М. Гракова, присвячений Кам'янському городищу на Нижньому Дніпрі. Автор відзначає наявність у верхній частині культурного шару цього городища, що датується IV—III ст. до н. е., нечисленних уламків чорнолощеного посуду, відмінних від міс-

⁴³ Toynbee J. M. C. Op. cit., p. 237—270.

⁴⁴ Barbu V. Din necropolele Timisului Tipuri de morminte din epoca romana.—SCIV, t. 22, N 1. Bucuresti, 1971, s. 53—54.

⁴⁵ Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. Харьков, 1970, с. 31 и др.

⁴⁶ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в I в. до н. э.—III в. н. э.—Автореф. докт. дис. М., 1975, с. 35; Античная скульптура Херсонеса. Каталог. К., 1976, с. 120 и др.

цевої кераміки,¹ і висловлює припущення, що вони могли потрапити сюди з території Середнього Подніпров'я, з пам'яток зарубинецької культури¹.

Подібний керамічний матеріал привернув увагу і М. І. Вязьмітіної, яка досліджувала нижньодніпровське городище Золота Балка, що також існувало в пізньоскіфський час. Проте М. І. Вязьмітіна, на відміну від Б. М. Гракова, віднесла цей посуд до гетодакійської подунайської культури². Вона вважала, що його могли принести сюди, на територію Нижнього Подніпров'я, військові загони гетів, які в середині I ст.

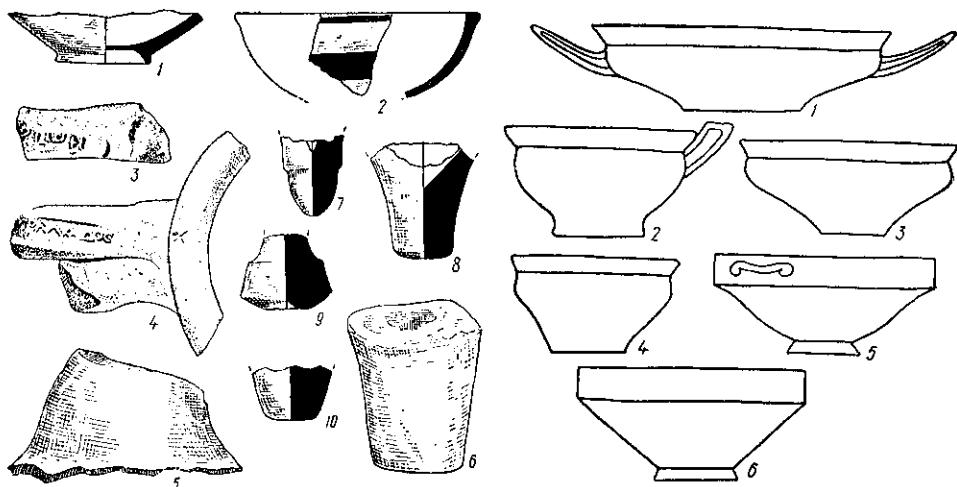

Рис. 1. Античний посуд і амфори з зарубинецьких поселень:

1, 2 — фрагменти місочок III—II ст. до н. е.; 3, 4 — уламки ручок клеймованих амфор III ст. до н. е.; 5—10 — уламки ніжок амфор III—I ст. до н. е.

Рис. 2. Античний та зарубинецький столовий посуд:

1, 2, 5 — античні кіліки — прототипи чорнолощених зарубинецьких місок; 3, 4, 6 — чорнолощені зарубинецькі міски — Зарубинці, Корчувате, Почек.

до н. е. здійснили великий похід від Дунаю до берегів Дніпра, подолавши при цьому опір античних держав Західного і Північного Причорномор'я, в тому числі й Ольвії.

В 1963 р. нами були зібрані дані про наявність досить численних знахідок античного посуду, головним чином, уламків амфор серед матеріалів зарубинецьких поселень Середнього Подніпров'я³. З часом, у зв'язку із зростанням досліджень зарубинецьких поселень цієї території, зокрема Канівщини (особливо багато знахідок такого типу дали розкопки городища Пилипенкова Гора у Каневі⁴), кількість їх значно збільшилася (рис. 1). Тоді ж було висловлене припущення⁵ про те, що ці знахідки в комплексі з зарубинецькими матеріалами, виявленими на нижньодніпровських городищах пізньоскіфського часу Б. М. Граковим, М. І. Вязьмітіною, Н. М. Погребовою⁶, В. П. Петровим⁷ та іншими дослідниками, вказують на існування досить тісних торговельних, а, мож-

¹ Граков Б. Н. Камянское городище на Нижнем Днепре.— МИА, № 36. М., 1954, с. 99.

² Вязьмітіна М. І. Золота Балка. К., 1962, с. 232.

³ Максимов Е. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, т. 15, К., 1963.

⁴ Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора.— Археологія, вип. 4, 1971, с. 52.

⁵ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 91—97.

⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 103—247.

⁷ Петров В. П. Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах.— КСИА АН УССР, 1955, № 4, с. 47.

ливо, їй етнічних зв'язків між зарубинецьким населенням лісостепового Середнього Подніпров'я і степовими нижньодніпровськими пізньоскіфськими городищами.

Ці тісні зв'язки є свідченням давньої традиції, що сягає своїми коренями часів формування зарубинецької культури. Адже можна вважати прийнятим в науці положення про те, що у створенні зарубинецької культури важливу роль відіграло місцеве населення Середнього Подніпров'я попередньої пізньоскіфської доби. Воно входило з давнини до складу Великої Скіфії і засвоїло чимало рис власної скіфської культури⁸, хоч і зберегло свої прадавні лісостепові відмінності.

Отже, відносини жителів зарубинецьких поселень Середнього Подніпров'я з пізньоскіфським населенням Нижнього Дніпра мали глибокі традиції. До того ж, вони були економічно перспективними, заснованими на існуванні двостороннього взаємовигідного торговельного обміну. В попередні часи торгівля між античними містами Північного Причорномор'я і глибинними районами Скіфії була дуже жвавою, причому найактивнішу участь в ній брало населення Середнього Подніпров'я⁹.

Зарубинецько-скіфські торговельні контакти за обсягом були значно меншими, проте роль їх у житті зарубинецького суспільства мусила бути помітною, оскільки вони відкривали для жителів Середнього Подніпров'я новий світ, знайомили їх з незвичайною і високою щодо свого рівня культурою, де античні традиції мали велику силу. Це було сплікування представників двох різних за рівнем розвитку суспільств, сліди якого відбилися в певних рисах зарубинецької культури.

Іх можна помітити, наприклад, у формах зарубинецької кераміки Середнього Подніпров'я. Ми маємо на увазі не тільки такі унікальні вироби, як велика чернолощена посудина з Суботівського могильника, корпус якої був прикрашений вертикальними канелюрами, звичайними для античних чернолакових канфарів елліністичного часу, або ліпна посудина з Корчуватівського могильника у Києві, що відтворює форму фасоських амфор III ст. до н. е. Не менш переконливо про силу античного впливу свідчить масова чернолощена кераміка, в першу чергу — середньодніпровські миски з прямими, відхиленими назовні вінцями, опуклим плечем і конічним корпусом (рис. 2, 3, 4). Попередника цієї форми не знайдено серед численних типів латенської кераміки Центральної Європи, оскільки ним був не кельтський прототип, а античний кілік пізньоелліністичного часу, широко відомий в Північному Причорномор'ї (рис. 2, 1, 2).

Про вплив античної кераміки на зарубинецьку свідчить поява на Середньому Подніпров'ї, а потім у Верхньому Подесенні нового керамічного типу — мисок з високими вертикальними вінцями (рис. 2, 6). Це сталося в першому столітті нашої ери, а незадовго перед тим — на рубежі нашої ери — в античному світі набули поширення миски і чаши з вертикальною і прямою верхньою частиною, вкриті червоним лаком різної якості (рис. 2, 5).

Початок торговельних відносин зарубинецького Подніпров'я з Півднем належить до найранішого етапу існування зарубинецької культури — останньої третини III ст. до н. е. Саме тим часом датуються уламки косих амфор з двострійними ручками і клеймами, знайдені при розкопках Пилипенкової Гори¹⁰.

Ці аморфні матеріали III, а також II ст. до н. е. є найчисленнішими знахідками імпортних виробів, що трапилися на зарубинецьких поселеннях Середнього Подніпров'я. Меншу групу становлять уламки ам-

⁸ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 7, 94.

⁹ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. М., 1970, с. 69.

¹⁰ Максимов Е. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора, с. 55.

фор рубежу н. е. — початку І ст. до н. е.¹¹, оскільки на обсязі торговельного обміну негативно відбилися ускладнення, викликані військовим тиском гетських і сарматських племен на Ольвію і пізньоскіфські поселення Нижнього Подніпров'я, які в цій торгівлі були енергійними посередниками. Саме звідси відправлялися по Дніпру на північ, до зарубинецьких поселень Канівщини та Київщини амфори з вином, столовий посуд античного виготовлення, прикраси з скла та кольорових металів.

Тут був центр торгівлі античними товарами з населенням зарубинецької культури і закономірно, що тут, на Нижньому Подніпров'ї, а не в Ольвії чи інших античних містах Північного Причорномор'я знайдено зарубинецькі керамічні матеріали. Тут був початок торговельного шляху з античного Півдня на зарубинецьку Північ, а також закінчення зарубинецького шляху зі своєї батьківщини на Південь, по якому пройшла частина цього населення. Адже саме його представники виготовляли на Нижньому Дніпрі характерні для зарубинецької культури миски і горщики. Припустити, що вони завозилися сюди з Середнього Подніпров'я, так само, як і вважати їх виробами скіфів чи еллінів — корінних жителів нижньодніпровських поселень,— немає серйозних підстав.

Перебування і проживання на Нижньому Дніпрі людності зарубинецької культури підтверджують дані місцевих могильників, таких, як Золотобалківський або Козацький.

Матеріали Золотобалківського могильника опубліковані нещодавно М. І. Вязьмітіною¹². Переважна кількість виявлених тут поховань являє собою могили катакомбного типу, властиві для місцевого пізньоскіфського населення. Звичайними були колективні, тобто сімейні поховання, які супроводжувалися предметами особистого користування, прикрасами, нечисленною зброєю в чоловічих могилах. Серед речей похованального інвентаря найбільшу кількість становить різноманітний посуд античних типів або ліпній, місцевого виготовлення, серед якого трапляються і зарубинецькі мисочки¹³. Їх небагато, але всі вони яскраво відмінні від пізньоскіфських типів. Аналогічні форми ми знаходимо серед матеріалів зарубинецьких могильників і поселень Середнього Подніпров'я¹⁴.

Для зарубинецької кераміки Золотобалківського могильника характерними є невеликі розміри і недосконала якість виконання. Такі риси мають і деякі керамічні вироби, знайдені на могильниках Середнього Подніпров'я. Очевидно, ці посудини виготовляли насіпіх, терміново, спеціально для похованальних цілей. Процент такого посуду є невеликим для ритуальної кераміки Середнього Подніпров'я, де основна кількість припадає на звичайні побутові типи, добре відомі за матеріалами поселень. Та й на нижньодніпровських поселеннях зарубинецька кераміка представлена побутовими формами, яким властиві нормальні розміри столового посуду та висока якість формовки і лощіння¹⁵.

Для зарубинецької кераміки, знайденої в похованнях Золотобалківського могильника, відмітною рисою є належність до інвентаря виключно жіночих або ж дитячих поховань.

Ця обставина навряд чи є випадковою. Вона вказує на те, що носіями зарубинецького культурного і етнічного елементу були жінки та їх діти від змішаних шлюбів. Ці жінки, що опинились далеко від батьківщини, не були численними, як свідчить незначний процент поховань з зарубинецьким інвентарем в Золотобалківському могильнику, а також відносна нечисленність уламків зарубинецької кераміки серед матеріалів нижньодніпровських городищ. Тому вони не могли зберегти всі свої

¹¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 95.

¹² Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972.

¹³ Там же, рис. 61, 2, 5, 11.

¹⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, табл. 4, 8, 10 та ін.

¹⁵ Вязьмитина М. И. Золота Балка. К., 1962, рис. 65, 34—39.

племінні етнографічні риси, зокрема характерний поховальний обряд. Іх ховали в сімейних склепах-катаомбах, як усіх інших членів сім'ї, за звичаєм, прийнятим серед населення Нижнього Подніпров'я цього часу,— тобто за обрядом трупокладення з певною орієнтацією і набором поховального інвентаря. Але в могилу ставили зарубинецьку миску як характерну ознаку племінної належності померлої жінки або дитини.

На особливий етнічний тип цих низньодніпровських поховань з зарубинецьким інвентарем вказують їх антропологічні характеристики.

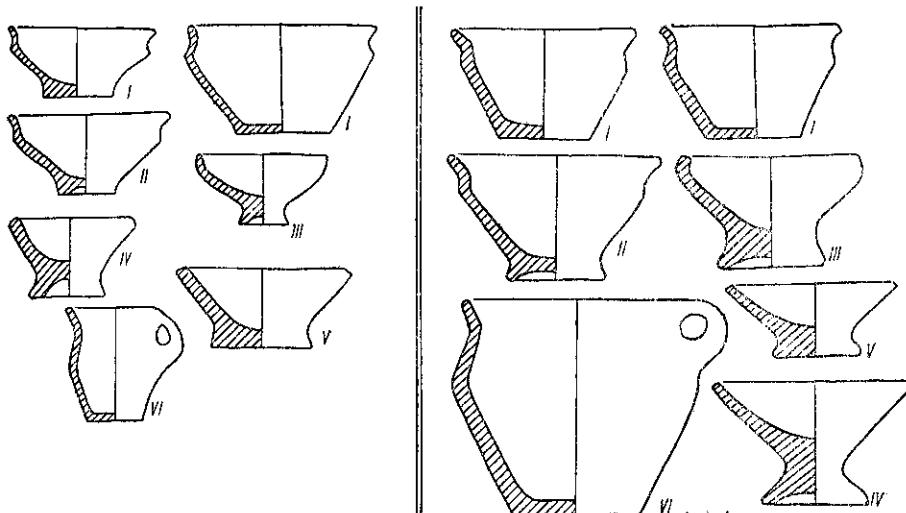

Рис. 3. Однотипні посудини з поховань Золотої Балки (ліворуч) та Дідова Шпіля.

Цих матеріалів ще небагато, але ті, що є, свідчать про належність їх до давньої середньоєвропейської раси, що мала мезокранний череп і середньовиступаюче обличчя, тобто відрізнялася від еллінського чи сарматського етнічних типів¹⁶. Оскільки науці нічого невідомо про антропологічні особливості посіїв зарубинецької культури в зв'язку з поширенням у них обрядом кремації, ці дані становлять великий інтерес.

Особливим періодом у відносинах зарубинецького і пізньоскіфського населення став час сарматського натиску на городища Нижнього Дніпра, коли частина з них на рубежі н. е. була зруйнована, а іншим загрожувало знищення. В такий тривожний момент Середнє Подніпров'я стало областю переселення для частини низньодніпровських племен. Але ці люди не займали тут вільні місця, вони осіли в обжитих поселеннях зарубинецької культури, а поховання здійснювали на зарубинецьких могильниках. Таке могло статися тільки при наявності традиційних добрих взаємовідносин.

Дані про існування нової сторінки у контактах населення Середньої і Нижнього Подніпров'я були одержані при розкопках могильника Дідів Шпіль, розташованого, як і синхронне йому городище Бабина Гора, на березі Дніпра поблизу с. Бучаки за 20 км північніше м. Канева.

На могильнику під час розкопок 1971—1975 рр. нами було виявлено 52 поховання, з яких 44 відносяться до пізньозарубинецького часу — І ст. до н. е.—І ст. н. е.¹⁷. Ці поховання діляться на дві майже рівні групи: одна з них представлена типовими для зарубинецької культури

¹⁶ Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондукторовою.

¹⁷ Максимов Е. В., Цындрровская Л. А. Итоги раскопок комплекса зарубинецкого времени и первых веков нашей эры близ г. Канева.—АО за 1975 г. М., 1976, с.353—354.

Середнього Подніпров'я тілоспаленнями; друга група, що займає своє окреме місце на території могильника,— це тілопокладання, головні риси похованального обряду яких, а також інвентар мають найближчі аналогії в матеріалах Золотобалківського могильника рубежу I ст. до н. е. (рис. 3). Саме цим часом і слід датувати тілопокладення на Дідовому Шпилі, отже, і період появи нижньодніпровської людності на території Канівщини — південної, найближчої до Степу частини Середнього Подніпров'я.

Речі, аналогічні предметам похованального інвентаря могил з тілопокладенням, були виявлені також в житлових і господарських комплексах розташованого поруч з могильником городища Бабина Гора. Цей факт остаточно підтверджує думку про спільне і одночасне проживання в Середньому Подніпров'ї різних за походженням, але близьких за давніми традиціями знайомства і дружби пізньоскіфського населення та носіїв зарубинецької культури.

Можливо, з часом вони злилися б між собою, і тоді виникла б нова спільність з єдиною матеріальною і духовною культурою. Проте історія не надала їм такого часу, бо невдовзі поселення і могильники зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї припиняють своє існування.

Ми вважаємо, що головною причиною цієї події була сарматська навала. Сарматсько-зарубинецькі відносини є важливою темою, розробка якої необхідна для розуміння історичної обстановки в Східній Європі на рубежі I—II ст. Проте ця тема в достатньому обсязі спеціально ще не вивчалася, тому в літературі існують різноманітні, часто априорні думки з приводу місця і ролі сарматів у житті подніпровського лісостепового населення.

Ю. В. Кухаренко вважав, що сармати підтримували дружні відносини з носіями зарубинецької культури і кінець кінцем асимілювалися з ними¹⁸. На думку М. В. Щукіна, між зарубинецьким населенням і сарматами в I ст. н. е. п'яких контактів не було і не могло бути, оскільки зарубинецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я і сарматські могильники басейнів Тясмина і Росі відокремлює проміжок часу щонайменше в 50—70 років¹⁹.

Матеріали, здобуті при розкопках зарубинецьких пам'яток, дозволяють твердити інше — між сарматами і зарубинецьким населенням Середнього Подніпров'я існували якісь відносини, в результаті чого в зарубинецьких комплексах з'явилися сарматські (правда, дуже нечисленні) матеріали. Ще менше виявлено у сарматських могилах ритуальних предметів зарубинецького походження.

Можливо, ці відносини і не були прямими, а відбувалися через посередництво сусідніх племен — того ж таки пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я.

Такі контакти датуються часом від кінця I ст. до н. е. до середини або кінця I ст. до н. е. (останню дату точно зараз визначити ще неможливо). Відтоді починається короткий період сарматської експансії, воєнних наскоків проти зарубинецьких осель на Середньому Подніпров'ї і лише потім, десь в кінці I ст. до н. е. або на початку II ст. н. е., сармати закріплюють за собою правобережне Середнє Подніпров'я — басейни Тясмина і Росі, де й зафіксовані їхні могильники. Наведемо матеріали, які дали можливість зробити викладені вище висновки.

1. Найбільшу кількість предметів, виготовлення або поширення яких можна пов'язати з сарматською культурою першої половини I ст. н. е., було знайдено в похованнях могильника, виявленого в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області — найпівденніший пам'ятці зару-

¹⁸ Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, 1954, т. 19, с. 120.

¹⁹ Щукін М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой.— Археологический сборник, вып. 14. Л., 1972, с. 52.

бинецької культури Середнього Подніпров'я, розташованій в басейні р. Тясмин, на межі зі Степом. Це — бронзовий дзвіночок, реберчасті намистини з блакитної пасті та з такого ж матеріалу привіска-амulet, що зображує священного єгипетського жука — скарабея, намистини з гірського кришталю, сіроглиняний ліпний вузькогорлий глечик з ручкою, горщик з кулястим корпусом²⁰. Таких же типів предмети знайдено в сарматських похованнях великого могильника на р. Молочній²¹, розташованого в області зимників, що існували у сарматів на узбережжі Азовського моря.

2. Північніше Суботова в околицях с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області виявлено поодиноке поховання. В урні серед залишків трупоспалення була залізна пряжка трапецієподібної форми з округлою головкою (рис. 4, 1). Подібні пряжки трапилися в Молочанському могильнику²² і в похованнях з сарматськими матеріалами в Золотій Балці²³, Неаполі, Нижньому Рогачику.

3. Ще далі на північ, поблизу с. Бучаки Канівського району Черкаської області при дослідженні оборонних

споруд городища Бабина Гора, в засипці рову було знайдено фрагментовану чернолощену чашу²⁴, яка мала зооморфну ручку, що зображувала ведмедя (рис. 4, 4). Подібні за стилем ручки нехарактерні для зарубинецької кераміки, і тому знахідки їх досі не були відомими. Посудина з Бабиної Гори зроблена, очевидно, під впливом сарматської кераміки, для якої зооморфні ручки є звичайним явищем²⁵.

4. Поблизу Києва за 40 км на південний захід від нього, на березі р. Стугни є пізньозарубинецьке поселення відкритого типу в с. Таценки Обухівського району Київської обл. Тут разом з типовим зарубинецьким матеріалом I ст. до н. е.—I ст. н. е. знайдено бронзове кільце від зброй, прикрашене з зовнішнього боку шишечками-відростками, аналогічне відомим з сарматських поховань Молочанського могильника²⁶.

5. На південній околиці Києва 1966 р. були розпочаті розкопки Пирогівського могильника²⁷, судячи з усього, одного з найбільших могильників зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї. В кількох похованнях з нього трапилися предмети сарматського типу. Це — а) глиняна курильниця, б) глечик з зооморфними ручками, в) бронзова пластина від нагайки, г) фрагментована залізна пряжка.

²⁰ Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове.—КСИА АН УССР, 1960, № 9.

²¹ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаниченко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень».—АП УРСР, 1960, т. 8. (Далі — Вязьмітіна М. І. та ін. Вказ. праця).

²² Вязьмітіна М. І. та ін. Вказ. праця, рис. 68, 8.

²³ Вязьмітіна М. І. Золотобалковский могильник, с. 133, рис. 66, 7.

²⁴ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Цындрровская Л. А. Отчет о раскопках городища и могильника у с. Бучаки в 1975 г.—НАІА АН УРСР.

²⁵ Абрамова М. П. О керамике с зооморфными ручками.—СА, 1969, № 2, с. 70.

²⁶ Вязьмітіна та ін. Вказ. праця, рис. 69, 13.

²⁷ Кубышев Д. І. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.).—Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976.

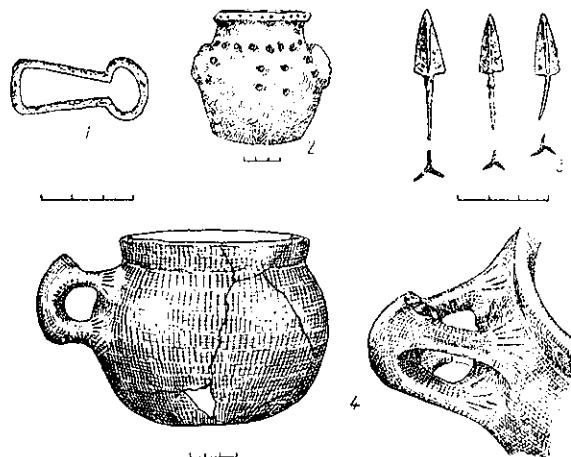

Рис. 4. Предмети сарматського типу з зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я:

1 — з поховання біля с. Жаботин; 2 — з Пирогівського могильника; 3, 4 — з городища Бабина Гора.

Глиняна курильниця²⁸ являла собою невеликий горщик з відгнутими назовні вінцями, прикрашеними пальцювими ямками. По шийці горщика зроблено 25 круглих дірочок, ще 20 розміщено по корпусу — по дві з кожного боку п'яти ребристих вертикальних ручок. З них збереглися тільки дві, інші три ручки були спеціально відбиті, і колишня курильниця покладена до могили замість кухля (рис. 4, 2). У сарматів найпоширенішими були курильниці циліндричної форми, що ж до горшкоподібних, то такі знайдені на городищі Золота Балка серед сарматських матеріалів I ст. до н. е.—I ст. н. е.²⁹, в мавзолеї Неаполя Скіфського³⁰; траплялися вони в Ольвії, на Керченському півострові, а також на Середньому Подністров'ї, де виявлено сарматський могильник поблизу с. Киселів³¹.

Зооморфні ручки глечика сильно стилізовані, їх схожість з головою рогатою тварини видна в наявності двох конусоподібних виступів у верхній частині кожної ручки. Проте глеки з такими ручками є типовою формою для сарматської зооморфної кераміки³². До речі, відомі вони й серед пізніх матеріалів нижньодніпровських городищ Золота Балка і Гаврилівка³³, уламок подібної ручки був знайдений і на піньозарубинецькому поселенні Оболонь в Києві³⁴.

Бронзова пластина від нагайки трапилася у похованні, добре датованому фібулою кінця I ст. до н. е. Пластина мала вигляд тонкої завитої в спіраль стрічки шириною 1 см, прикрашеної по краях крапковим орнаментом. Очевидно, металева стрічка обвивала дерев'яне руків'я нагайки, цього неодмінного предмета спорядження кінного воїна, добре відомого, наприклад, у скіфів³⁵.

Деформоване у вогні поховального вогнища залізне кільце було основовою округлою поясною пряжкою — предметом, невідомого серед зарубинецьких старожитностей, проте повсюдно поширеного у сарматів³⁶.

Такими є нечисленні знахідки речей сарматської культури, що трапилися на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я. Що ж до зарубинецької кераміки у достовірно сарматських похованнях, то є лише один такий факт, який локалізується з далеким Півднем. Тут, в самому пониззі Дніпра, на лівому березі поблизу м. Каховки в звичайному за обрядом та інвентарем сарматському підкурганному тілопокладенні трапилася типова чернолощена зарубинецька миска³⁷ I ст. до н. е.

Ще два поховання в курганах з зарубинецькою керамікою виявлено на лівому березі Дніпра, але значно північніше, на межі степової зони з Лісостепом, в гирлі р. Псел (біля сіл Верхня Мануйлівка та Дяченки)³⁸. Проте за поховальним обрядом (тілоспалення) і інвентарем (дротяні середньолатенські фібули, намистини, а також наконечники списа), похованих тут слід вважати скоріше належними до зарубине-

²⁸ Кубышев А. И. Вказ. праця, рис. 3, 13.

²⁹ Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 79.

³⁰ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скіфського. М., 1953, табл. 21.

³¹ Винокур И. С., Вакуленко Л. В. Киселевский могильник I—II вв. н. э.—КСИА АН ССР, 1967, № 112, с. 126—132.

³² Абрамова М. П. О керамике с зооморфными ручками, с. 70.

³³ Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 135; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре, рис. 34, 10.

³⁴ Шовкопляс Г. М. Дослідження на березі Почайни в Києві.—АДУ в 1969 р., вип. 4, К., 1972, рис. 1, 5.

³⁵ Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 135. Аналогічна за виглядом і орнаментом, але не бронзова, а золота стрічка була в піньоскіфському царському кургані Товста Могила. (Див.: Мозолевский Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджонікідзе на Україні.—СА, 1972, № 3, с. 281).

³⁶ Вязьмітіна та ін. Вказ. праця, рис. 26, 5 та ін.

³⁷ Симоненко Л. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья.—Скифы и сарматы. К., 1977, с. 221, 223.

³⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 59.

ського племені, ніж до сарматів. Ці впускні поховання в давніх курганах епохи бронзи відбивають, очевидно, події, пов'язані з пересуванням в II ст. до н. е. зарубинецького населення на Південь, до Нижнього Подніпров'я, так само, як і відоме поховання з золотими ритуальними речами і зарубинецькою та античною керамікою, виявлене у насипу валу Знам'янського нижньодніпровського пізньоскіфського городища³⁹.

Особливу категорію знахідок становлять предмети сарматської зброї, виявлені під час недавніх розкопок зарубинецьких городищ. Мова йде про залізні черешкові трилопатеві невеликі за розміром наконечники стріл (рис. 4, 3), в сарматській належності яких не може

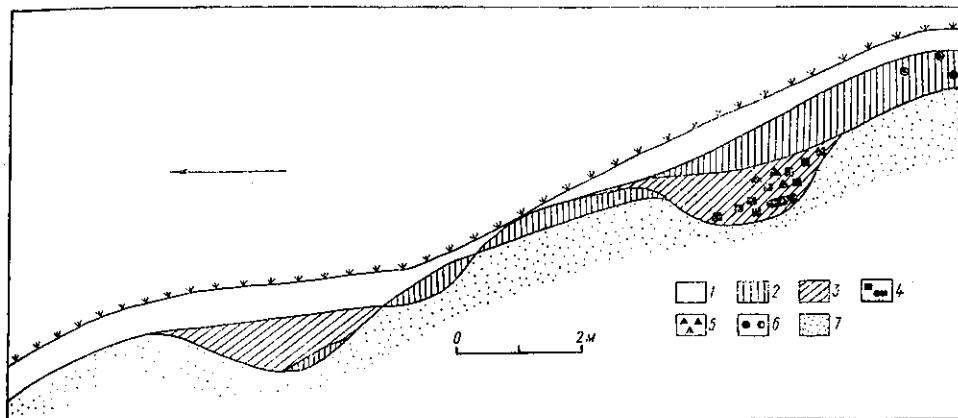

Рис. 5. Розріз залишків укріплень городища Бабина Гора:

1 — рослинний шар, 2 — насип валів, 3 — заповнення ровів, 4 — обгорілі деревини, вугілля, 5 — обгоріла глиняна обмазка огорожі, 6 — наконечники стріл, 7 — материк.

бути жодного сумніву. У сарматів стріли з такими наконечниками входять до складу озброєння з I ст. до н. е. по I ст. н. е.⁴⁰ Проте час їх появи на зарубинецьких городищах Середнього Правобережного Подніпров'я може бути віднесенний до I ст. н. е., адже відомо за даними писемних джерел, що сармати розташувались на Правобережжі Дніпра, не раніше початку I ст. до н. е.

Час загибелі зарубинецьких городищ можна ще звузити, коли припустити, що він мусив припадати на період між появою сарматів в степовому Правобережжі і виникненням в лісостеповій зоні сарматських могильників. Таке припущення є цілком імовірним, оскільки у давніх племен культ предків відігравав першорядну роль⁴¹, і тому могильники могли виникати лише на своїй племінній території, а лісостепове Правобережжя стало нею для сарматів лише в другій чверті I ст. до н. е. Саме так датується початок функціонування сарматського могильника на р. Тясмині біля с. Калантаєва⁴², до речі, розташованого недалеко від городища і могильника зарубинецької культури в с. Суботів.

Отже, друга чверть або ж кінець I ст. н. е. означає період інтенсифікації сарматських насоків на Середнє Подніпров'я, які привели до загибелі зарубинецьких городищ і до трансформації самої зарубинецької культури цієї території.

Розкопки на городищах околиць Қанева (Бабина Гора, рис. 5) та Києва (Ходосівка, рис. 6) показують саме такий їх фінал. Наконечники стріл знайдено тут в земляних валах, що оточували площадку городи-

³⁹ Погребова Н. Н. Погребения на земляном валу акрополя Қаменского городища. — КСИИМК, 1956, вып. 63, с. 94—97.

⁴⁰ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, табл. 19, рис. 23, 25.

⁴¹ Геродот. История. Л., 1972, кн. 4, абз. 127, с. 218—219.

⁴² Щукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья..., с. 46.

ща. Нижче, в ровах простежено виразні сліди пожежі — перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в конструкцію оборонних стін, побудованих на вершині валів, де виявлені залишки обгорілих стовпів, що були основою для цих стін.

На інших придніпровських городищах, де знайдені наконечники сарматських стріл, картина цілком аналогічна (Монастирськ), хоч, може, і не така виразна у зв'язку з слабо помітними слідами пожежі (Пилипенкова Гора).

Наведеними фактами вичерпуються відомі на сьогодні дані про зарубинецько-сарматські контакти. Вони вказують на спорадичність і випадковість цих зв'язків і на їх опосередкований характер. Знайомство

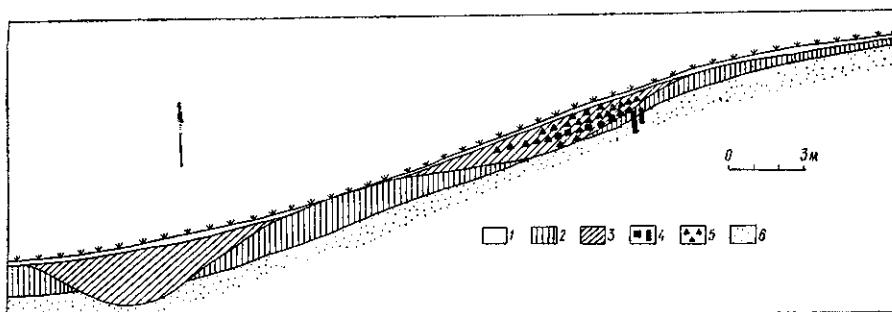

Рис. 6. Розріз залишків укріплень Ходосівського городища:

1 — рослинний шар, 2 — насип валів, 3 — заповнення ровів, 4 — рештки обгорілих стовпів огорожі, 5 — обгоріла глиняна обмазка огорожі, 6 — материк.

зарубинецького Середнього Подніпров'я з предметами сарматської культури сталося, очевидно, з допомогою населення нижньодніпровських городищ, що були, без сумніву, тими транзитними пунктами, через які товари античних центрів Північного Причорномор'я, насамперед, Ольвії, надходили в глибинні області Подніпров'я.

Ці городища підтримували певні стосунки з сарматами Лівобережжя, а з рубежу н. е., коли останні просунулися через Дніпро, вони опинилися в сарматському оточенні. Саме до цього часу відноситься поява в матеріальній культурі нижньодніпровських поселень досить численних предметів сарматських типів — мечів, наконечників стріл, кераміки, поясних пряжок, фібул, сережок тощо⁴³. Звідси разом з традиційними товарами античного виробництва, що йшли на Північ, туди ж могли потрапити і ці предмети сарматського ужитку, знайдені при розкопках зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я.

Е. В. МАКСИМОВ

Взаимоотношения зарубинецких и степных племен Поднепровья

Резюме

Зарубинецкое население Среднего Поднепровья издавна находилось в дружественных отношениях и поддерживало тесные контакты с позднескифским миром Нижнего Поднепровья, который известен по остаткам городищ, обнаруженных возле сел Золотая Балка, Гавриловка, Любимовка, Каменка и др.

Эти поселения являлись хозяйственной периферией античных государств Северного Причерноморья, в первую очередь — близко находившейся к ним Ольвии. Позднескифские поселения служили транзитными пунктами, из которых на Север, в районы, занятые зарубинецкими племенами Среднего Поднепровья, шли товары античного изготовления — амфоры с вином, столовая посуда, украшения из стекла и бронзы. И если

⁴³ Вязомитіна М. І. Золота Балка, с. 121, рис. 61.

посуды и украшений на зарубинецких памятниках найдено немного, то обломки амфор встречаются постоянно, в материалах поселений они составляют ощутимую часть находок (до 10%).

Подобные факты указывают на существование прочных и долговременных, по крайней мере, с последней трети III в. до н. э. по первую половину I в. н. э., экономических связей Среднего и Нижнего Поднепровья. Об этом же говорят и частые находки чернолощеной столовой посуды зарубинецких среднеднепровских типов, сделанные во время раскопок нижнеднепровских городищ. Поскольку такая керамика являлась предметом домашнего изготовления, можно высказать предположение о наличии в составе населения нижнеднепровских городищ людей со Среднего Поднепровья — носителей зарубинецкой культуры. Нижнеднепровские могильники также содержат погребения с ритуальными сосудами зарубинецкого типа. Они встретились в женских и детских могилах, что конкретизирует наши представления о составе зарубинецкого населения на Нижнем Днепре.

На зарубинецких памятниках Среднего Поднепровья встречены и предметы сарматской культуры. Однако их очень немного. Относятся они к I в. до н. э.—началу I в. н. э., то есть ко времени, когда сарматы, находясь в приазовских степях, непосредственных контактов с Средним Поднепровьем иметь не могли. В начале I в. н. э. они продвижнулись на Правобережье и, возможно, с середины I в. н. э. начали проникать в Лесостепь, совершая военные набеги. Об этом свидетельствуют находки сарматских наконечников стрел, обнаруженных нами во время раскопок последних лет среди сожженных укреплений зарубинецких городищ на всем Среднем Поднепровье — от Канева на юге до Киева на севере. Эти разрушения, вместе с наличием постоянной военной угрозы, были главной причиной запустения зарубинецкой области на Среднем Днепре и трансформации этой поднепровской культуры с конца I в. н. э.

В. О. ДЕРГАЧОВ

Пізньотрипільські могильники Данку в Молдавії

Питання про історичну долю племен трипільської культури є одним з найактуальніших і найбільш складних у вивчені епохи міді — бронзи Південно-Східної Європи. Висвітленню цієї проблеми сприятимуть, зокрема, матеріали могильників Данку 1—2, розкопаних в 1968—1969 рр. поблизу однойменного села в Котовському районі Молдавської РСР.

Могильник Данку виявлений влітку 1968 р. під час спорудження насипу дороги з села на тваринницьку базу. Тоді ж вчителем історії Г. П. Торнею частково були розкопані два поховання, де знайдено чотири посудини *. Коли восени автор почав рятівні розкопки, робітники-будівельники помідомили його про наявність «чорних і червоних плям» (сліди поховальних ям) на ділянці за 1,5 км далі на південь. В результаті обстеження нового місця і розчистки двох ям було відкрито ще один могильник з подібними матеріалами (Данку 2). Розкопки останнього завершенні в 1969 р.

Село Данку розташоване на лівому березі р. Прут. Заплава річки досягає тут ширини 5—6 км і переходить у крутий схил плато корінного берега висотою 30—40 м. Могильник Данку 1 розміщувався на останці плато, що височить над центральною частиною села. Оскільки верхні шари ґрунту товщиною від 0,3 м до 1 м були зняті будівельниками на площі 30×40 м і плями поховальних ям виразно простежувалися на жовтому супішаному ґрунті, залишалось тільки зачистити поверхню, визначити план і заповнення ям. Прямокутні й круглі в плані ями виявлені на площі 12×16 м. На сусідніх ділянках їх немає. Отже, могильник розкопано повністю. Нез'ясованим лишається тип могильника (курганний чи ґрунтовий). За свідченням будівельників і скрепериста, до початку земляних робіт будь-яких насипів над похованнями не помічено. Можливість того, що вони були зруйновані, виключена, бо, за словами старожилів, останець ніколи не орався. Всього досліджено п'ять поховань (рис. 1, А).

Поховання 1. Прямокутна в плані яма розміром $1,3 \times 2$ м, стіни якої збереглися на висоту 0,4 м від дна, була заповнена перепаленою землею. На дні лежав кістяк жінки віком не менш як 40 років **, скорочений на лівому боці, головою на північний схід. Ліва рука зігнута в лікті (кістяк покладена на груди), права витягнута вздовж тіла. Біля південної стінки ями стояв банкоподібний горщик (рис. 2, 2). Тут були й дві інші посудини (рис. 2, 1, 3)***.

Поховання 2. Прямокутну в плані яму розміром $1,2 \times 2$ м заповнював чорнозем. Поховання порушене Г. П. Торнею, який засвідчив, що померлий лежав скорочений на лівому боці, головою на південний захід.

* Користуючись нагородою, висловлюю подяку І. Г. Хинку, який передав мені цей матеріал для публікації.

** Антропологічний матеріал визначений кандидатом історичних наук М. С. Великановою.

*** Вони вилучені з цього поховання Г. П. Торнею.

Окремі зуби, знайдені тут, свідчать, що кістяк належав дитині. В північно-східному куті ями виявлені фрагменти кулястої посудини (рис. 2, 4) та уламки горщика, що не зберігся (обидві посудини були вилучені з поховання Г. П. Торнею).

Поховання 3. Яма прямокутна в плані ($1,9 \times 2,4$ м). Всередині її — інтенсивно обпалена земля й окрім шматочки вугілля. Скорчений кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на північний схід.

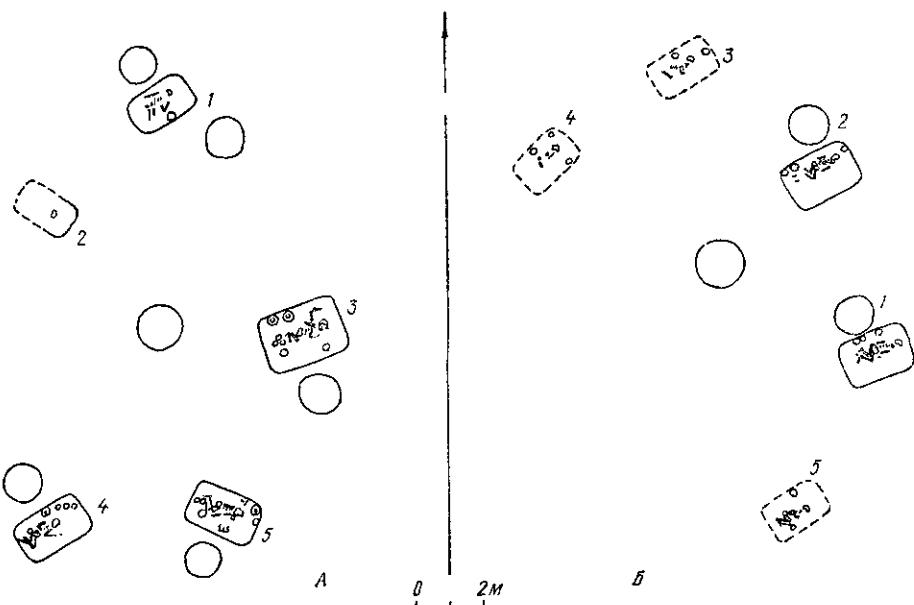

Рис. 1. Схематичний план могильників Данку 1, 2.

Кисті зігнутих у ліктях рук покладені перед обличчям. Біля черепа знайдено мідну сокирку (рис. 2, 13), а на кістках грудної клітки — мідний кинджальчик (рис. 2, 14). Позаду скелета, частково перекриваючи кістки правої руки, лежало навершя з рогу, можливо «мотика» (рис. 2, 12) із залишками дерев'яного держака. Біля північної стінки стояли дві посудини (рис. 2, 5—6), третя розміщувалася перед обличчям (рис. 2, 7), четверта — поблизу колін (рис. 2, 8); ще три миски (рис. 2, 9—11) виявлено біля ніг. В північно-східному кутку ями розчищено неповний скелет вівці або кози *. Рогове навершя, окремі кістки, частина посудин та стінки ями були обпалені.

Поховання 4. Прямоокутна яма мала розміри $1,4 \times 2,1$ м і містила чорнозем. Кістяк чоловіка (30—35) лежав скорочений на лівому боці, головою на північний схід. Кисть лівої руки, зігнутої в лікті, лежала перед обличчям, правої — на грудях. В північній частині ями знайдено чотири посудини (рис. 2, 15—18).

Поховання 5. Яма прямокутна ($1,4 \times 2,1$ м), заповнена чорноземом. Скелет дорослої людини (стать не визначена) виявлений у скорченому стані на лівому боці, головою орієнтований на південний схід. Кисть правої руки покладена на грудях, ліва рука простягнута, кисть її сягала колін. За черепом знайдено крем'яний вкладиш серпа (рис. 2, 24), крем'яну ножевидну пластинку (рис. 2, 25) та рогове вістря (рис. 2, 26). В східному куті ями стояли дві посудини (рис. 2, 19—20), третя — біля колін (рис. 2, 21). Поблизу ніг трапились ще дві миски (рис. 2, 22—23).

* Faunістичний матеріал визначений кандидатом історичних наук А. І. Давідом.

Описані поховання розміщені незімкнутим овалом (12×16 м), орієнтованим по лінії північний захід — південний схід.

Крім того, на могильнику досліджено залишки шести круглих в плані ям діаметром 0,8—1,3 м. Вони виявлені біля кожної могили (яма біля поховання № 2 не збереглася, очевидно, вона знищена будівельниками). В одному випадку з похованням були пов'язані дві такі ями. Найбіль-

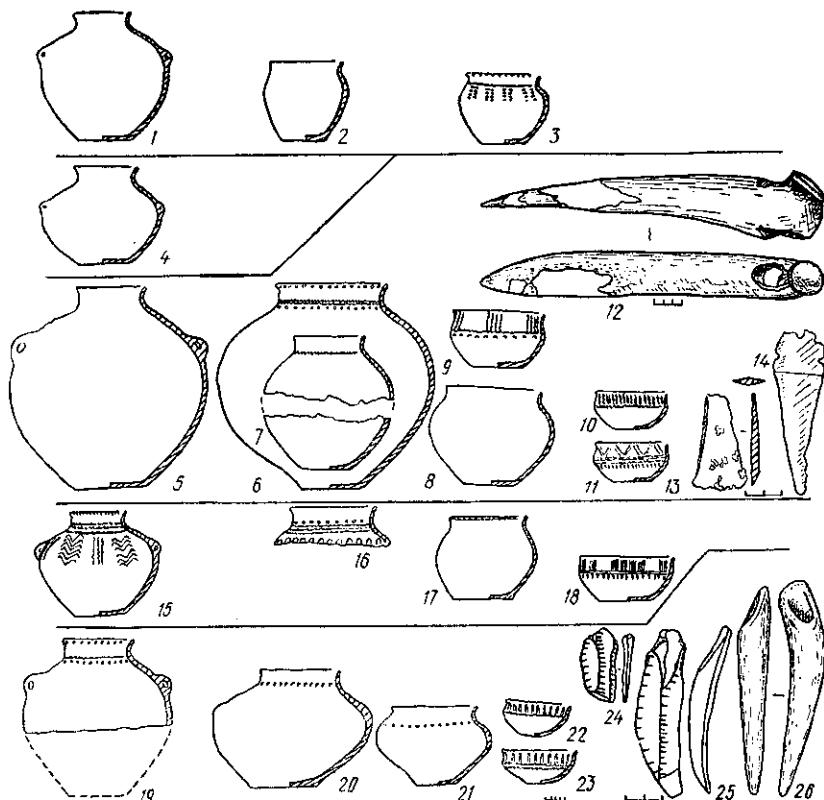

Рис. 2. Інвентар поховань могильника Данку 1.

ша кругла яма розташована в центрі овала, утвореного похованнями. Ці ями, де знайдено лише окремі вуглинки (в деяких — невеликі плями попелу), очевидно, мали культове призначення.

Могильник Данку 2 розміщений за 1,5 км на південь від першого на останці, що височить над південною околицею села.

Верхні шари ґрунту (0,3—0,6 м) у південно-східній частині були зняті будівельниками. Решту площині повністю розкопано, що дало змогу встановити ґрунтовий характер могильника. Розчищені п'ять поховань утворювали незімкнутий овал (10×16 м), орієнтований довгою віссю по лінії північ-південь. Як і на першому могильнику, тут виявлено культові ями. Дві з них (діаметром — 1 м) відкрито біля поховань № 1, 2; третю (діаметр — 1,45 м) — в центрі овала. В їх заповненні знайдено окремі вуглинки, в третьій ямі, крім того, простежувалась пляма попелу. Інші культові ями, очевидно, зруйновані.

Поховання 1. Прямокутна в плані яма ($1,35 \times 2,1$), заповнена інтенсивно обпаленою землею, містила багато деревного вугілля. Кістяк по кладений скорчено на лівому боці, головою на північний схід, належав дорослій жінці. Біля лівої плечової кістки знайдена стулка черепашки *Unio* з двома маленькими просверделеними отворами (рис. 3, 4). Під північною стінкою ями стояли поряд куляста і банкоподібна посудини, а

також миска (рис. 3, 1—3). Стінки ями, посуд та кістяк частково обпалені.

Поховання 2. Прямокутна яма ($1,4 \times 2,2$ м) містила сильно обпалену землю з великою кількістю деревного вугілля. Кістяк належав не біжчику віком понад 40 років, що лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на північний схід. Від рук збереглися лише плечові кістки. В північному куті ями стояла посудина (рис. 3, 7). Дві інших знайдені в західному куті (рис. 3, 5—6). Поруч з ними були лопатки кози або вівці, відбійник з гальки та крем'яний відщеп (рис. 3, 8—9).

Стіни ями, посуд та кістяк частково обпалені.

Радіокарбонний аналіз вугілля з цього поховання показав дату 2630 ± 60 рр. до н. е.*

Поховання 3. Скорчений кістяк дитини залягав у прямокутній ямі ($1,2 \times 0,9$ м) на лівому боці, головою на північний схід. Біля північно-східної стінки стояв горщик кулястої форми (рис. 3, 10); другий, банкоподібний (рис. 3, 11), виявлено позаду похованого. Під цією посудиною знайдено кістку вівці або кози.

Поховання 4 здійснене в прямокутній ямі, заповненій ґрунтом без будь-яких залишків вогнища. Кістяк дитини, виявлений на глибині 0,8 м, лежав, очевидно, скорчений на лівому боці, головою на північний схід.

Біля південно-східної стінки стояла посудина (рис. 3, 12), друга була знайдена позаду похованого (рис. 3, 13), а третя (прямокутна в плані миска) — в північному куті.

Поховання 5 містилось в прямокутній ямі розміром $1,3 \times 1,8$ м, заповненій ґрунтом без слідів вогню. Погано збережений кістяк належав дитині, покладений скорчено на лівому боці, головою на північний схід. Права рука, зігнута в лікті, кистю наблизена до обличчя, ліва — не збереглася. Біля колін та за головою похованого стояло по одній посудині (рис. 3, 15, 16).

З цих даних випливає, що могильники Данку 1, 2 становлять два невеликі самостійні комплекси, хоча за плануванням поховань, рисами поховального обряду та керамікою (виключаючи окремі форми) обидва могильники дуже схожі. Це, безперечно, можна пояснити їх одночасністю, а також тим, що вони залишені людьми, які жили на одному або

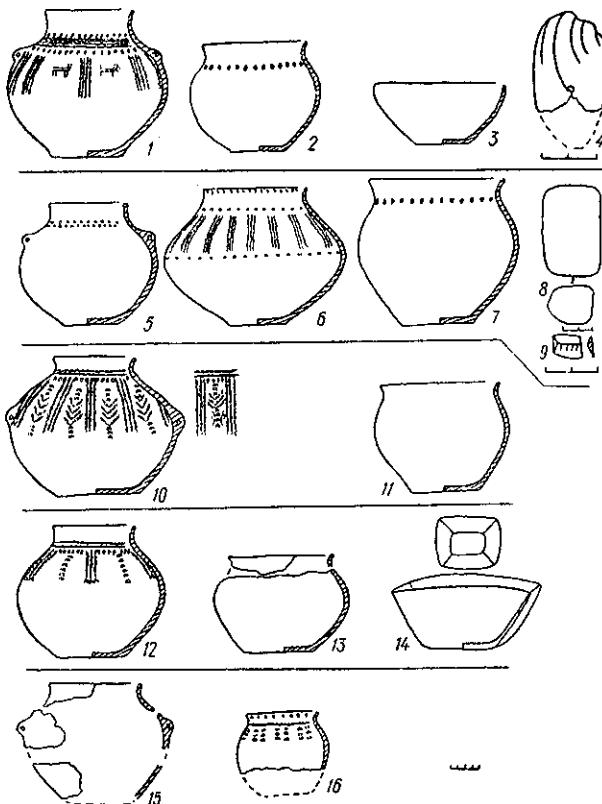

Рис. 3. Інвентар поховань могильника Данку 2.

* Зразок досліджувався в лабораторії Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (лабораторний індекс — Ле-1054).

двох близько розташованих поселеннях. Тому матеріали обох могильників розглядаються разом.

Всі поховання здійснені в прямокутних ямах з закругленими кутами, розміром $1,2 \times 1,8 - 1,9 \times 2,4$ м, заглиблених на 0,6—1,2 м від сучасної поверхні і орієнтованих по лінії північний схід — південний захід (8 випадків) та північний захід — південний схід (два випадки). Подібні ями характерні для всіх пізньотрипільських могильників * Середнього Подністров'я і Причорномор'я¹.

Як і на інших могильниках, поховальні ями Данку 1, 2, очевидно, перекривалися деревом, а зверху позначалися невеликими земляними насипами або іншими умовними знаками (про це свідчить чітке планування поховань). Щоправда, тут на відміну від могильників Середнього Подністров'я і Причорномор'я² повністю відсутні кам'яні закладки і кромлехи (якщо тільки вони не були зруйновані будівельниками).

Привертають увагу поховання № 1, 3 (Данку 1) та № 1, 2 (Данку 2). Імовірно, що на їх дерев'яну перекритті розпалювалося багаття. Спалене перекриття завалилось, внаслідок чого заповнення ям (інвентар, трупи похованіх) та їхні стінки обгоріли. Очевидно, ще в процесі горіння на вогнище поступово сипалася земля, яка, обпалюючись, зберігала свою зернисту структуру чи утворювала спечені аморфні грудки, що заповнювали поховальну камеру.

Для Середнього Подніпров'я яскравим свідченням використання вогню в поховальному обряді є притаманне цьому району тілоспалення. В Середньому Подністров'ї і Причорномор'ї його сліди засвідчено знахідками вугілля в похованнях і культових ямах, вогнищами, виявленими на давньому горизонті під курганними насипами, і обпаленими каменями, які перекривали поховальні ями³.

У могильниках Данку небіжчиків покладено вздовж ями в скорчному стані (10 випадків), на лівому боці (10), голововою на північний (8) і південний схід (2). Скорчене положення (90% померлих), переважно на лівому боці (понад 60%) і орієнтація на північ — північний схід (понад 75%) також характерні для могильників усього окресленого регіону. Виділяється лише тираспольська група курганів, де ці ознаки виявлені слабо (близько 50%)⁴.

За всіма вказаними особливостями могильники Середнього Подністров'я і Причорномор'я, в тому числі й Данку 1, 2, відрізняються від поховальних комплексів Середнього Подніпров'я, де небіжчики лежать

* При зіставленнях враховані численні (понад 50) поховальні комплекси пізньотрипільських курганів Трипілля (посилання на публікації даються лише в кількох необхідних випадках). Пізньотрипільські кургани для зручності об'єднані у дві групи. В тираспольську групу включено 16 курганів, розкопаних Стемпковськими, і один поблизу с. Бутори, розкопаний в 1973 р. Г. І. Мелюковою; в дністровсько-дунайську групу — кургани поблизу сіл Тудорово, Сарата, Шаболат, Брєйлиця, Чимішля, Гура Галбена, Катеринівка (три останні пункти досліджені автором) та в степовій частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, де розкопки вели М. М. Шмаглій, І. Т. Черняков, Л. В. Субботін. Кургани поширені Іллічівського Бугу та Дніпра, що дали незначний матеріал, у самостійну групу не виділені.

¹ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.—МИА, 1961, № 84, с. 146 і далі; Патокова Э. Ф. Обряд погребений усатовских курганных могильников.—ЗОАО, 1967, т. 2(35), с. 11 (Далі — Патокова Э. Ф. Обряд погребений...); Патокова Э. Ф. Раскопки Усатовского бескурганного могильника в 1964 г.—МАСП, вип. 7. Одесса, 1971, с. 201 (далі — Патокова Э. Ф. Раскопки...); Збенович В. Г. Раскопки бескурганного могильника в с. Усатово—КСОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, с. 37 і др.

² Пассек Т. С. Указ. статья, с. 163 і др.; Патокова Э. Ф. Обряд погребений..., с. 13—17.

³ Патокова Э. Ф. Обряд погребений..., с. 18; Патокова Э. Ф. Раскопки..., с. 207; Збенович В. Г. Раскопки бескурганного могильника в с. Усатово, с. 39; Мелюкова А. И. Курган усатовского типа у с. Тудорово.—КСИА АН СССР, 1962, № 83, с. 77; Пассек Т. С. Указ. соч., с. 155 і далі (пох. 24 а, 28, 33).

⁴ Дергачев В. А. Позднетрипольские курганы Тираспольщины.—АИМ. Кишинев, 1974, с. 262.

витягнуті на спині з орієнтацією на північний захід — захід (Чапаївка)⁵, або є звичайним тілоспаленням в урнах і без них (Софіївка, Чернин, Червоний Хутір, Завалівка)⁶.

Всі без винятку поховання могильників Данку 1, 2 супроводжувалися глиняними посудинами*, що містили, очевидно, запаси іжі та води. В кожному з них знайдено від двох (Данку 1, пох. 2; Данку 2, пох. 3, 5) до семи (Данку 1, пох. 3) посудин. На першому могильнику знаходилася 21 (одна втрачена), а на другому — 13 посудин.

За технологією, технікою виготовлення та орнаментацією кераміка обох могильників ідентична (відмінності є лише в деяких формах). Посуд виготовлено з глиняної маси, яка має домішку товченої черепашки; поверхня сіра або сіро-чорна. Зовсім немає розписної кераміки з добре відмуленого тіста, яка в більшій чи меншій кількості трапляється на всіх пізньотрипільських пам'ятках. За технологічними ознаками кераміку могильників умовно ** можна розділити на дві групи:

1. Посуд, виготовлений з маси, що містить значну кількість черепашки (на зламі черепок пористий); поверхня його груба, шорстка. Це переважно банкоподібні посудини (рис. 2, 2, 17, 21; рис. 3, 2, 7, 13) і деякі миски (рис. 2, 23—24).

2. Посуд, у тісті якого менша домішка черепашки. Він має щільніший черепок, згладжену або залощену поверхню. Найкраще вона оброблена у кулястих посудин (рис. 2, 4, 15; рис. 3, 1, 5, 10, 12) і особливо мисок (рис. 2, 9—11, 18). Останні, до того ж, мають забарвлений темніше поверхню.

Подібна кераміка є майже на всіх пізньотрипільських пам'ятках, але кількісно переважає в причорноморських (Усатове — Фолтешт) і середньодністровських (пам'ятки вихватинського типу). Разом з тим навіть найкраще оброблені посудини Данку 1, 2 поступаються щільній, ретельно пролощеній кераміці поселення в Маяках, яка, крім того, відрізняється і за домішками⁷.

Для обох могильників найбільш характерні посудини кулястих форм з двома ручками на тулубі (рис. 2, 1, 4, 15, 19; рис. 3, 1, 5, 10, 15; рис. 4, 1) або без них (рис. 2, 7; рис. 3, 6, 12). Такий посуд, виготовлений з глини з домішкою черепашки, знайдений в Тираспольських курганах, в комплексах з Усатового, у Вихватинцях та інших місцях⁸.

Другою характерною формою є банкоподібні посудини різних типів (рис. 2, 2—3, 8, 17, 21; рис. 3, 2, 7, 11, 13, 16), також широко розповсюджені в пам'ятках зазначеного регіону.

Миски (вони представлені п'ятьма екземплярами з S-подібним профілем — рис. 2, 10—11, 18, 22, 23; рис. 4, 2) відомі тільки на першому могильнику. Близькі форми є серед тираспольських матеріалів, на поселенні в Маяках і в усатівських комплексах⁹. Знайдено також одну напівсферичну (рис. 3, 3) та одну прямокутну в плані миску (рис. 3, 14).

⁵Круц В. А. Население Среднего Поднепровья в эпоху меди.—Автореф. канд. дис. К., 1974, с. 9.

⁶Захарук Ю. М. Пам'ятки софіївського типу.—Археологія Української РСР т. 1. К., 1971, с. 201.

* В інших пізньотрипільських похованнях Середнього Подністров'я і Причорномор'я кераміка також є обов'язковим елементом (понад 95% поховань), тоді як в середньодністровських могильниках вона трапляється рідко (менше 25%).

** Умовно, оскільки за цими ознаками увесь посуд можна поставити в один типологічний ряд, в якому різними будуть лише перші і останні екземпляри.

⁷ Збенович В. Г. Поселение усатовского типа у с. Маяки.—МАСП, вып. 7. Одеса, 1971, с. 198.

⁸ Дергачев В. А. Позднетрипольские курганы Тираспольщины, с. 258, рис. 2, 12—13, 18; Селинов В. И., Лагодовская Е. Ф. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.—СА, 1940, т. 5, с. 255, рис. 20; Дергачев В. О. Вихватинский могильник.—Археология, 1976, вип. 19, с. 49, 51.

⁹ Дергачев В. А. Позднетрипольские курганы Тираспольщины, с. 253, рис. 2, 9; Збенович В. Г. Кераміка усатівського типу.—Археологія, 1968, т. 21, с. 57—69, рис. 3, 10—11; рис. 8, 1—4.

Більш-менш подібні миски трапляються в пам'ятках Середнього Нодністров'я і Причорномор'я¹⁰.

За оформленням поверхні кераміка поділяється на неорнаментовану і прикрашену заглибленим орнаментом. Переважають відбитки шнуря, які у вигляді окремих смуг чи стрічок з двох чи більше ліній оперізують основу шийки посудини або вільно спускаються по плічках, утворюючи горизонтальні орнаментальні зони. Всередині останніх іноді є дрібніші елементи, утворені з серповидних, зигзагоподібних чи кутастих відбитків шнуря. На одній кулястій посудині всередині кожної з чотирьох зон прокреслені зооморфні зображення (рис. 3, 1). В деяких випадках орнамент заповнений білою пастою (рис. 2, 9, 11, 18; рис. 3, 12). Менш поширеній орнамент у вигляді насічок, круглих і трикутних заглиблень.

Характерні для могильників Данку типи шнурової орнаментації домінують і на посуді

причорноморських та середньодністровських пам'яток (Усатове, Дунайсько-Дністровські кургани, пам'ятки типу фолтешт, а також вихватинського типу).

У трьох похованнях (Данку 1, пох. 3, 5; Данку 2, пох. 2) поряд з померлими знайдено знаряддя праці. Завдяки антропологічним визначенням встановлено, що вони (крім прясел) наявні звичайно лише в чоловічих похованнях* (Вихватинці, Данку, 1, 2)¹¹.

Крем'яні вироби представлені вкладишем серпа із слідами полірування на одному краї, виготовленим з темного прозорого прутського кременю (рис. 2, 14) та ножевидною пластинкою без додаткової обробки з світло-коричневого добруджського кременю (рис. 2, 25). Крім того, з поховання № 2 другого могильника походить уламок пластинки з прутського кременю (рис. 3, 9).

З двох кістяних виробів, знайдених на могильнику Данку I, заслуговує на увагу навершя (мотика?) з рогу благородного оленя (рис. 2, 12), без слідів опрацьованості леза. Воно має отвір для дерев'яного держака (залишки останнього зафіксовані) і овальну обушкову частину з нервюрою на зразок ливарного шва. Навершя ретельно відполіроване. Довжина його — 36 см.

Два металевих предмети (поховання № 3 Данку 1) являють собою плоску сокирку видовжено трапецієподібної форми довжиною 5 см, шириною від 1 до 2—3 см і завтовшки 0,3—0,5 см (рис. 3, 13) та лінзовидний в перетині трикутний кинджал з ледве наміченими нервюрами і широким плоским черешком. Довжина його — 8,6, максимальна ширина — 2,8 см (рис. 2, 14). Склад металу такий**.

	Cu	Sn	Pb	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni
Кинджал	Основа	0,08	0,005	0,0015	0,08	0,05	0,7	0,007	0,06
Сокирка	»	0,04	0,008	0,001	0,025	0,1	3,0	0,002	0,016

¹⁰ Збенович В. Г. Кераміка усатівського типу, рис. 3, 8; Патокова Э. Ф. Раскопки..., с. 206, рис. 4, 18; Дергацов В. С. Вихватинський могильник, с. 51, рис. 3.

* Саме на цій підставі визначено стать небіжчика з пох. № 4 Данку 1, череп якого зберігся погано.

¹¹ Пасек Т. С. Указ. стаття, с. 166.

** Аналізи зразків проведенні в лабораторії спектрального аналізу Інституту археології АН СРСР під керівництвом доктора історичних наук Е. М. Черних (№ 9837, 9839).

Вироби обох типів були поширені в енеоліті і на початку епохи бронзи. Досить специфічним є тип кинджала. В межах пізньотрипільського ареалу подібні екземпляри наявні в могильниках Середнього Подніпров'я (Червоний Хутір)¹², але в масовій кількості відомі в причорноморських пам'ятках (Усатове — кургани, Нерушай, Огороднє¹³, Утконосівка *).

Закінчуючи характеристику могильників Данку, зазначимо, що до чотирьох поховань (Данку 1, пох. 3,5 і Данку 2, пох. 2, 3) були покладені частини туш овець і кіз. Кістяки тварин, в тому числі й згаданих тут, трапляються в похованнях, вогнищах (на давньому горизонті) або насипах усатівських могильників (Усатове, кургани поблизу сіл Сарата, Баштанівка, Тудорове та ін.), а іноді й середньодніпровських (Софіївка, Червоний Хутір)¹⁴.

* * *

Аналіз розкопаних матеріалів і зіставлення їх з іншими комплексами приводять до висновку, що, незважаючи на певну своєрідність, могильники Данку 1, 2 належать до причорноморської групи, яка включає пам'ятки усатівського типу, кургани степової частини Дунайсько-Дністровського межиріччя та пам'ятки типу Фолтешті.

Досліджені могильники синхронізуються з найпізнішими пам'ятками цієї групи (Усатове — ґрунтовий могильник, поселення Фолтешті, Стойкани, Тираспольські кургани). Частково вони збігаються в часі з поселенням Маяки. Одержанана для Данку 2 радіовуглецева дата 2630 ± 60 рр. до н. е. в порівнянні з датою для поселення в Маяках (2390 ± 65 рр. до н. е.)¹⁵ здається дещо низькою, хоча місце цих пам'яток на відносній хронологічній шкалі, очевидно, показане правильно. Що ж до паралелей з Вихватинським могильником, то комплекси Данку 1, 2, певно, лише частково синхронізуються з верхнім (четвертим) горизонтом¹⁶.

Важливим є питання соціологічної інтерпретації розкопаних могильників. Нагадаємо, що обидва вони складаються з п'яти поховань. Чітке планування поховань, розташованих компактними групами (по овалу) навколо однієї, можливо, спільної для всіх могил культової ями, звичайно дещо більшої за розміром, вказує на те, що могильники були завершеними — замкнутими комплексами. Ця обставина, а також ідентичність інвентаря (в хронологічному відношенні) свідчать про мінімальний розрив у часі між похованнями (очевидно, не більше одного-трьох поколінь).

На першому могильнику були поховані одна жінка, три чоловіки та одна дитина, на другому — одна жінка, один чоловік та троє дітей.

Незначна кількість розташованих за певною системою поховань, спільне для них культове місце (центральна яма), певне співвідношення небіжчиків за віком і статтю, обмеженість комплексів у часі дають змогу розглядати могильники Данку 1,2 як самостійні структурні одиниці, кожна з яких відповідає конкретному суспільному організму. Таким ор-

¹² Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червоногутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. — АР УРСР, 1956, т. 6, с. 95, табл. 1/20.

¹³ Збенович В. Г. Про кинджали усатівського типу. — Археологія, 1966, т. 20, с. 39, табл. 1/8—9; Шмаглій Н. М., Черняков І. Т. Кургани степової частини междуречья Дунаю та Дністра. — МАСП, вып. 6. Одеса, 1970, с. 25, рис. 17; Субботин Л. В., Загінайлло А. Г., Шмаглій Н. М. Кургани у с. Огороднє. — МАСП, вып. 6. Одеса, 1970, с. 138, рис. 6/1.

* Матеріали розкопок М. М. Шмаглія Й. Т. Чернякова в 1969 р. (експозиція Одеського археологічного музею).

¹⁴ Патокова Э. Ф. Обряд погребений..., с. 21; Черняков И. Т. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области. — КСОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, с. 33; Мелькова А. И. Курган усатовского типа у с. Тудорово. — КСИА АН СССР, 1962, № 88, с. 77; Захарук Ю. М. Софіївський тіlopальний могильник. — АР УРСР, 1952, т. 4, с. 112.

¹⁵ Збенович В. Г. Поселение усатовского типа у с. Маяки, с. 200.

¹⁶ Дергачов В. О. Вихватинський могильник.

ганізмом могла бути тільки сім'я, а саме — мала сім'я з деякими характерними для ранніх періодів її розвитку патріархальними рисами.

Думку про належність могильників Данку 1, 2 двом різним невеликим родинам можна обґрунтувати і тим, що за обрядом та інвентарем серед поховань кожного комплексу помітно виділяються два, причому в обох випадках це одне чоловіче і одне жіноче. Більше того, щодо цих поховань, які найімовірніше належать главі сім'ї і його дружині, всі інші поховання (як дорослих, так і дітей) за обрядом, інвентарем і розташуванням займають ніби підпорядковане становище. Так, на першому могильнику серед трьох чоловічих поховань виділяється № 3, де знайдено 7 посудин, парадну зброю (навершя), металеву сокирку і кинджал. Воно разом з жіночим (№ 1), так само, як чоловіче (№ 2) і жіноче (№ 1) другого могильника, відрізняється від усіх інших за обрядом (вогнища) і, крім того, займає крайні північно-східні ділянки, до яких, здається, тяжіє решта поховань.

За своїм характером могильники Данку 1, 2 не поодинокі. Малосімейні некрополі є у Вихватинцях, де ім відведено самостійні ділянки на общинно-родовому кладовищі¹⁷. Такими, мабуть, є більшість усатівських курганів (Усатове II — 1, 2; Усатове I — 1, 4, 7, 8, 12, 15; Тудорове). Для всіх цих комплексів, як і для Данку 1, 2, характерна незначна кількість могил (3—7), обов'язкова наявність чоловічих, жіночих і дитячих поховань. При цьому серед поховань кожного з комплексів завжди виділяється за кількістю і якістю інвентаря одне, як правило, чоловіче поховання. Про певне групування поховань Усатівського ґрунтового могильника пише Е. Ф. Патокова¹⁸. Групування є характерним і для могильників софіївського типу в Середньому Подніпров'ї¹⁹, але, на жаль, відсутність антропологічного визначення їх матеріалів не дає змоги говорити про стать і вік похованіх в межах кожної з груп.

Слід відзначити, що родові, великосімейні і малосімейні некрополі з'являються лише на певних етапах історії того чи іншого суспільства і, як правило, відбивають високий рівень розвитку інституту родових і сімейних відносин. Чи можна говорити про малу сім'ю в пізньотрипільському суспільстві? Хоча в численних працях, присвячених цьому періоду, висловлено безліч думок про структуру і соціальні відносини пізньотрипільського суспільства (йшлося навіть про патріархальне рабство), більшість з них має декларативний характер і недостатньо обґрунтована фактами. Дещо краще вивчені суспільні процеси попереднього періоду — середнього Трипілля.

Проаналізувавши дані господарських і побутових комплексів середнього Трипілля, С. М. Бібіков прийшов до висновку про високий ступінь розвитку господарства і економіки цього суспільства²⁰. Такому рівню повинні були відповідати високорозвинені патріархальні відносини, якими і характеризується, на думку дослідника, суспільний устрій трипільців²¹.

Припущення С. М. Бібікова про наявність міжплемінних центрів як одного з важливих показників високого рівня розвитку трипільського суспільства²² нещодавно знайшло близьку підтвердження в дослідженнях колективу українських вчених (маємо на увазі відкриття на Уман-

¹⁷ Дергачев В. А. К вопросу о социологической интерпретации позднетрипольских могильников.—Тезисы III-й региональной студенческой археолого-этнографической конференции вузов Северо-Запада СССР. Рига, 1971, с. 27.

¹⁸ Патокова Э. Ф. Раскопки Усатовского бескурганного могильника.—АО за 1969 г. М., 1970, с. 231.

¹⁹ Круц В. А. Население Среднего Поднепровья в эпоху меди, с. 18.

²⁰ Бібіков С. Н. Хозяйственно-економічкий комплекс розвитого Трипілля.—СА, 1965, № 1, с. 48 и др.

²¹ Там же, с. 56.

²² Там же, с. 58.

щині «поселень», які за попередніми даними складаються з тисячі й більше жител) ²³.

Торкаючись питання про розвиток форм сім'ї, С. М. Бібіков вважає, що уже на середньому етапі Трипілля помітні процес сегментації великої патріархальної родини і тенденція до становлення малої сім'ї як самостійної господарської одиниці ²⁴. Саме внаслідок цього з'являються, на думку дослідника, односімейні малі житла.

Недостатньо систематизовані і далеко не повно опрацьовані матеріали пізнього Трипілля дають, однак, можливість говорити про те, що на цьому етапі відбуваються інтенсивні етнічні процеси, які привели до виникнення ряду нових локальних варіантів. Господарство, економіка і суспільний лад різних груп трипільського населення також продовжують прогресувати. Інша справа, що темпи розвитку, зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, очевидно, були різними для окремих груп населення ²⁵.

Таким чином, обґрутована на матеріалах поховальних комплексів Данку 1, 2 теза про наявність малої сім'ї не лише не суперечить зробленим на інших матеріалах висновкам про рівень розвитку трипільського суспільства на середніх і пізніх етапах, а, навпаки, — підтверджується ними.

В. А. ДЕРГАЧЕВ

Позднетрипольські могильники Данку в Молдавії

Р е з ю м е

В статье описываются материалы двух могильников, раскопанных в 1968—1969 гг. у села Данку в Молдавии. Каждый могильник состоит из пяти, расположенных по овалу, погребений. Оба некрополя относятся к позднетрипольским памятникам типа Усатово-Фолтешть 1. Синхронизируются они с наиболее поздними памятниками этой группы.

По мнению автора, могильники Данку 1,2 представляют собой малосемейные некрополи. Учитывая материалы других трипольских памятников и уровень развитости трипольского общества, автор приходит к выводу о том, что для позднего Триполья наряду с большой патриархальной семьей характерна и малая — как самостоятельная хозяйственная единица.

В. М. КОРПУСОВА

Р. С. ОРЛОВ

Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченському півострові

Серед археологічних пам'яток I тис. до н. е. на Керченському півострові є своєрідна група безкурганних могильників, поховальні споруди яких репрезентовані лише кам'яними ящиками, неповністю заглибленими в землю. Більшість цих могил оточено кромлехами. Розкопки вперше були тут проведені ще в 1896 р. А. А. Діріним поблизу с. Куль-Тепе ¹. У 1957 р. О. М. Лесков під час розвідок на Казантіпському півострові розкопав два ящики поблизу с. Рибне ². Роком пізніше І. Т. Круглікова в тому ж

²³ Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень.— Археологія, 1973, вип. 10, с. 23; Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях.— Археологія, 1973, вип. 10, с. 32.

²⁴ Бібіков С. Н. Указ. стаття, с. 61.

²⁵ Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. К., 1974, с. 129.

¹ Дірін А. А. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки.— ЗООИД, 1896, т. 19, с. 128.

² Лесков А. М. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове.— СА, 1961, № 1, с. 262—264.

районі виявила три кам'яних ящики³. Майже всі ці могили були пограбовані ще в давнину. Проте саме конструкції їх та залишки похованального інвентаря дали підставу дослідникам датувати ці пам'ятки V—IV ст. до н. е., а також висловити припущення щодо їх культурної належності.

Вивчаючи питання про етнічну належність поселень узбережжя Керченського півострова, О. М. Лесков дійшов висновку про таврське походження кам'яних ящиків⁴. Більш обережно до цього питання підійшла І. Т. Круглікова. Вона відзначила, що похованальні споруди близькі до таврських, але серед інвентаря могил немає ліпного посуду та інших речей, які б допомогли визначити етнічну належність поховань. Привертає увагу її припущення, що ці могильники «існували до повного підкорення всього Керченського півострова боспорським Спартокідам, яке відбулось, імовірно, у IV ст. до н. е.» На думку дослідниці, завоювання могло супроводитися «навмисним розоренням могил населення цих земель»⁵.

Є. В. Яковенко, який ще не були відомі матеріали з розкопок І. Т. Круглікової, на підставі вивчення скіфських пам'яток Східного Криму вважає, що кам'яні ящики залишені скіфським населенням Керченського півострова⁶ і що невеликий обсяг розкопок О. М. Лескова, дуже погана документація робіт А. А. Діріна ставлять під сумнів відсутність курганних насипів над цими спорудами. Отже, недоцільно виділяти їх як окремий тип поховань. З приводу наявності таврського елементу в складі місцевого населення Є. В. Яковенко зауважує, що таври не мешкали окремо від скіфів на якій-небудь певній території⁷.

Таким чином, в інтерпретації матеріалів могильників з кам'яними ящиками має місце розбіжність думок, що в значній мірі обумовлені недостатньою джерелознавчою базою. До того ж, слід підкреслити, що поселення, з якими пов'язані ці поховання, досі невідомі. Тому стає цілком зрозумілою необхідність дальших польових досліджень. Треба взяти до уваги й постійне руйнування могильника в урочищі Стоячий камінь. Все це, а також важливість вивчення згаданих пам'яток для висвітлення етносоціальної історії населення хори Боспору є причиною того, що Боспорський загін Інституту археології АН УРСР у 1969 і 1973 рр. одночасно з дослідженням античного і середньовічного некрополів та поселення проводив охоронні розкопки на одному з могильників з кам'яними ящиками⁸.

Останній розташований за 1,5 км на схід від с. Золоте Ленінського району Кримської області в урочищі Стоячий камінь на колишніх землях угіддя Чігіне, від якого походить стара назва с. Золоте — Чігіні. Ця місцевість являє собою узгір'я з численними виходами вапнякових скель (рис. 1, 1). Внаслідок того, що похованальні споруди виступають над землею, вони були пограбовані ще наприкінці XIX—початку ХХ ст.⁹.

У західній частині могильника, ближче до узбережжя Азовського моря, стоїть похила вапнякова стела (рис. 1, 2). Вона має вигляд стилізованої людської фігури з чітко відокремленою головою і скінними асиметричними плечима (рис. 2, 1, 2). Нижня частина стели загострена, лицьова і бічна оброблені, тильний бік не оброблено. Висота її — 2,5 м, товщина — 0,25 м. Вона повернута лицьовою стороною до могильника. В розкопі, закладеному під стелою, не було жодних матеріалів.

³ Круглікова І. Т. Каменные ящики у дер. Рыбное.— В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 162—165.

⁴ Лесков А. М. Указ. статья, с. 259—266.

⁵ Круглікова І. Т. Указ. соч., с. 165.

⁶ Яковенко Є. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974, с. 8, 58.

⁷ Яковенко Є. В. Вказ. праця, с. 59.

⁸ В розкопках могильника брали участь В. М. Корпусова, Р. С. Орлов, Я. П. Гершкович, О. М. Майроновський.

⁹ Дирин А. А. Указ. статья, с. 129.

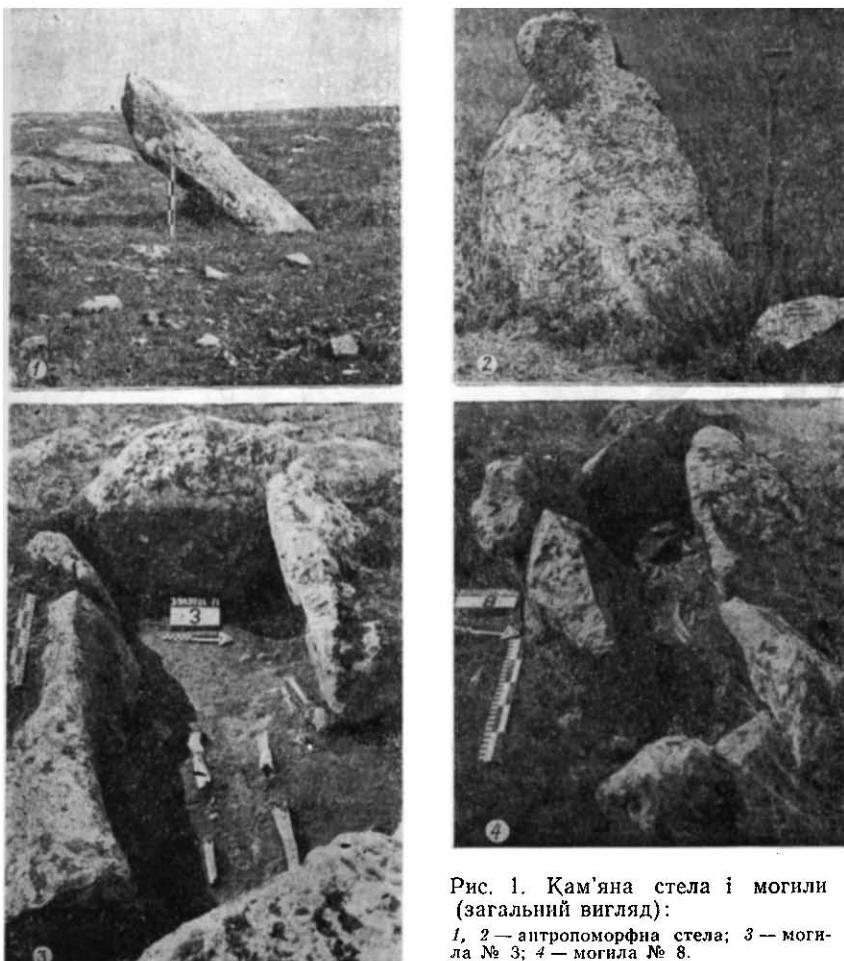

Рис. 1. Кам'яна стела і могили (загальний вигляд):

1, 2 — антропоморфна стела; 3 — могила № 3; 4 — могила № 8.

Схематичний антропоморфний обрис стели, загостреність її основи нагадує форму стел доби ранньої бронзи. Однак стилістичні особливості, які виявляються у більш чіткому оформленні голови й пліч, не дають змоги віднести її до цієї доби. Водночас вона відрізняється і від пізніших скіфських стел відсутністю зображенень будь-яких деталей, грубою обробкою поверхні. Ці спостереження свідчать про належність стели до даного могильника.

Всі розкопані тут похованальні споруди однакові за конструкцією (рис. 1, 3, 4). Це — ящики, складені з грубого, необробленого каміння (ватняку); по два-три каменя вздовж довгих сторін, по одному вздовж коротких. Ящики оточені кромлехами діаметром від 1,4 до 5,6 м з таких же каменів, розташованих на відстані один від одного, іноді кромлехи прилягали до скельних виходів. У деяких випадках всередині одного кромлеха було два паралельно розташованих ящики, однак ці могили нами не розкопувались. Ящики засипані дрібними камінцями, які утворювали невеликі купи над могилами. Останні орієнтовані в широтному напрямку; довжина їх — до 3 м, ширина — до 1,4 м. Могили неодноразово використовувалися для поховань (зафіковано до чотирьох поховань в одній могилі). Очевидно, це були сімейні усипальниці.

Більшість поховань зруйнована. Збережені *in situ* кістяки лежали випростані на спині, головою на захід. Як свідчить інвентар та рештки кістяків, в одній і тій же могилі ховали чоловіків, жінок, малят.

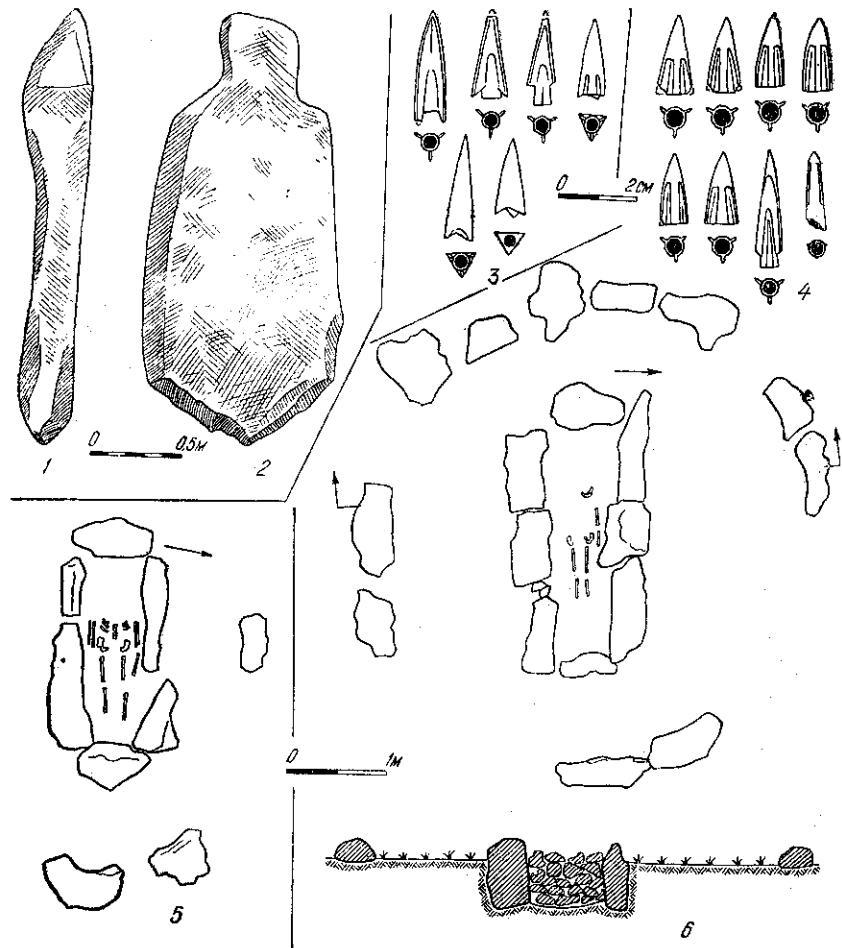

Рис. 2. Речовий інвентар з могильника:

1, 2 — кам'яна стела; 3 — бронзові наконечники стріл з могили № 3; 4 — бронзові наконечники стріл з могили № 4; 5 — план могили № 3; 6 — план і розріз могили № 4.

Переходимо до опису поховань, відкритих у 1973 р. Нечисленність розкопаних раніше могил змушує якнайдальніше публікувати всі матеріали про пам'ятки цього типу. Слід зауважити, що в 1969 р. була проведена зачистка двох (№ 1, 2) могил з рештами кількох скелетів. Поховання не збереглися, вони були в попередній час пограбовані. За конструкцією могили аналогічні дослідженям в 1973 р.

Могила № 3. Кам'яний ящик складений з необробленого каміння, в плані він прямокутної форми, орієнтований на схід — північний схід, захід — південний захід (рис. 2, 5). Ящик виступає над денною поверхнею на 0,2 м і заглиблений в землю на 0,3 м. Довжина його — 2,8 м, ширина — 1,1 м. Навколо нього збереглися залишки кромлеха, овального в плані, діаметром приблизно 4,6 м. В могилі було здійснено кілька різночасних поховань. Кістки раніше похованих згорнуті набік. *In situ* зберігся кістяк небіжчика, який лежав випростаний на спині, головою на захід — південний захід. Біля таза виявлено шість бронзових наконечників стріл з гострими піраміdalними головками (рис. 2, 3). Три з них трилопатеві, у двох втулка виступає. У одного наконечника лопаті звичають, у другого зрізані під тупим кутом до втулки. Довжина — 2,2 см. Третій має обрізну втулку, лопаті витягнуті, загострені у вигляді шипа,

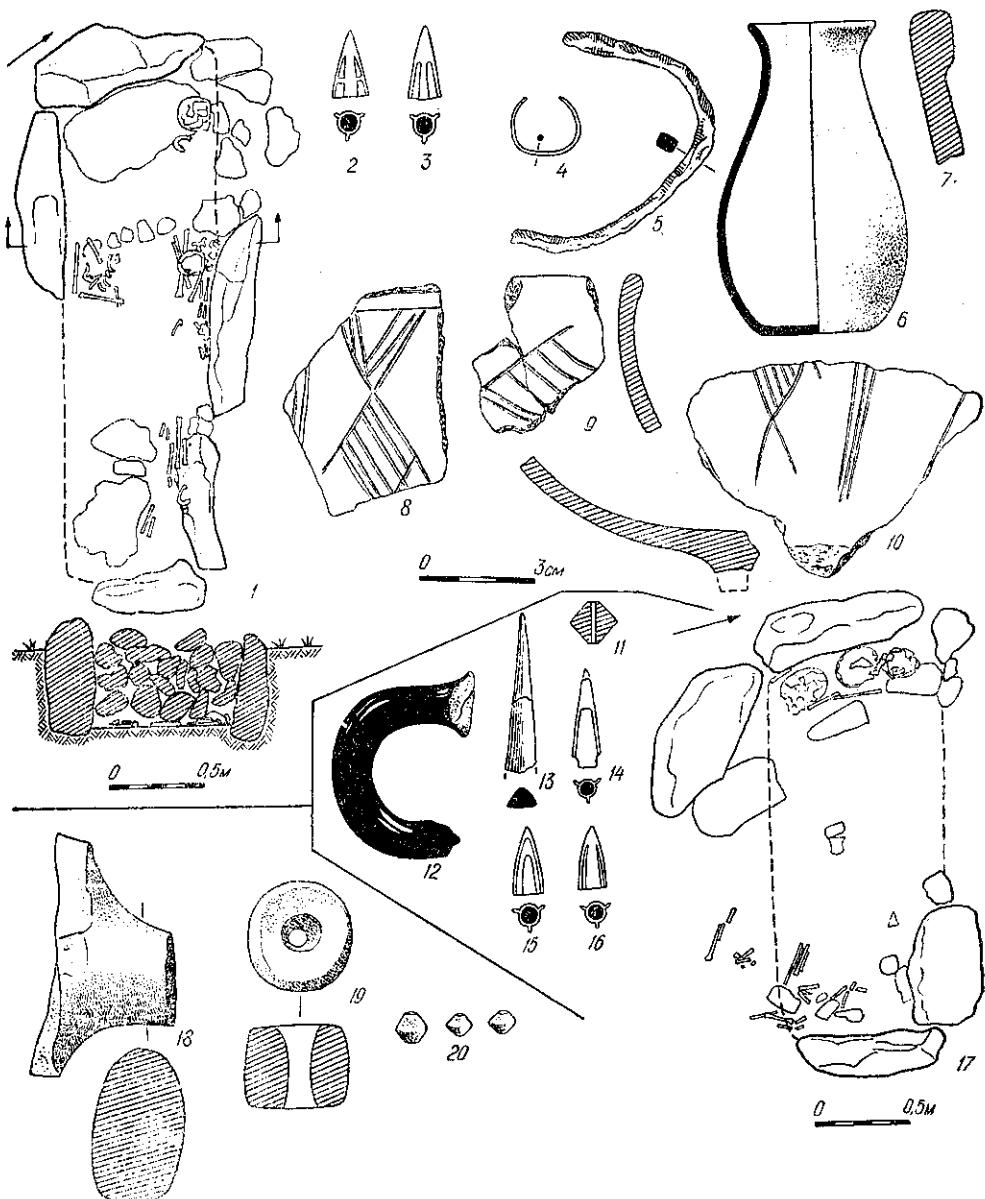

Рис. 3. Комплекси поховань:

1—10 — могила № 5; 11—17 — могила № 6; 18—20 — могила № 9:
 1 — план і розріз могили; 2, 3 — бронзові наконечники стріл; 4 — бронзова сережка; 5 — залізний
 браслет; 6 — червоноглиняний кружальний флякон; 7 — вінця амфори; 8—10 — фрагменти ліпного
 келиха; 11 — скляна намистина; 12 — ручка чорнолакового скіфоса; 13 — кістяна проколка; 14—16 —
 бронзові наконечники стріл; 17 — план могили; 18 — ручка амфори; 19 — глиняне пряслице; 20 —
 скляні намистини.

довжина його — 3 см. Три інших наконечники тригранні, втулка не виступає. Остання в двох позначена маленькими ложками. Кінці граней опущені донизу у вигляді шипів. Довжина — 2 і 2,8 см.

Могила № 4. Кам'яний ящик, складений з необроблених плит, в плані прямокутний, орієнтований на схід—захід (рис. 2, 6). Він на 0,2 м виступає над поверхнею і на 0,5 м заглиблений в землю. Довжина ящика — 3,10 м, ширина — 1,4 м. Могилу засипано дрібними камінцями та оточено кромлехом. Останній в плані овальний, з діаметрами — 5,6 і 4,2 м. Судячи з кісток, в могилі було здійснено кілька поховань. *In situ* збе-

реглис залишки кістяка, який лежав на спині з витягнутою лівою рукою та ногами, головою на захід. Положення правої руки не встановлено. Біля таза небіжчика знайдено вісім наконечників стріл (рис. 2, 4), з яких шість «базисні», трилопатеві, з обрізною втулкою, довжина їх — 1,8—2,0 см. Один наконечник довжиною 3,1 см, з виступаючою втулкою, трилопатевий, з вузькою листовидною головкою. Ще один наконечник дуже стертий, довжиною 2,0 см, має виступаючу втулку, на якій намічено лопаті, головка баштоподібна.

Могила № 5. Кам'яний ящик з необроблених плит, в плані прямокутний, орієнтований на північний захід — південний схід (рис. 3, 1). Висота його над поверхнею — 0,2 м, в землю заглиблений на 0,44 м. Довжина ящика — 3,0 м, ширина — 1,4 м. Висота стінок — 0,64 м. Коротка плита на північному заході вища за інші на 0,2 м. Дно викладено плоскими камінцями. Могила зруйнована, плити в північній та південній частині її бокових стін не збереглися. Ящик засипано камінням, серед якого знайдено уламки стінок і вінця амфори (рис. 3, 7).

На дні могили розчищено кістки трьох або чотирьох небіжчиків — дорослих та підлітка. У її західній частині на кистях рук знайдено фрагментований залізний браслет. Він прямокутний в розрізі, діаметром близько 6 см (рис. 3, 5). Біля західної стінки виявлено уламки ліпного келиха — вінця, стінки, нижню частину з денцем (рис. 3, 8—10). Келих мав широку шийку, відігнуті вінця, кулястий тулуз з дном на кільцевій підставці. Черепок на зламі чорного кольору, глина добре відмучена, з домішками піску. На червоній поверхні посудини де-не-де збереглось лощіння. Вся зовнішня поверхня келиха вкрита врізним геометричним орнаментом у вигляді звисаючих заштрихованих трикутників і ромбів. Між поясами з цих фігур є пучки вертикальних ліній. Поряд з уламками келиха трапився кружальний червоноґлинняний флакон з широкою шийкою, що плавно переходить в яйцеподібний тулуз з плоским денцем. Висота флакона — 7,8 см, діаметр вінець — 3,4 см, дна — 3,0 см. Глина з домішками білого кольору та блискітками (рис. 3, 6.).

У центрі могили знайдено два бронзових трилопатевих наконечники стріл з обрізною втулкою. Довжина їх — 1,8 см (рис. 3, 2, 3). Серед скupчення кісток у західній частині могили була фрагментована бронзова сережка з дроту (рис. 3, 4), а також дрібні уламки кружальної посудини з рожевої глини з блискітками. На поверхні фрагментів збереглись сліди розпису червоною фарбою. Форма та орнамент не відновлюються.

Могила № 6. Кам'яний ящик з необроблених плит, в плані прямокутний, орієнтований на схід — захід (рис. 3, 17). На 0,3 м він виступає над поверхнею та на 0,3—0,4 м заглиблений в землю. Довжина ящика — 2,6 м, ширина — 1,0 м. Західна коротка плита вища за інші на 0,10 м. Дно частково викладено плоскими камінцями. Могила зруйнована. Частина плит довгих сторін не збереглась. Плита на північному заході вивернута, кістки похованих знайдено за межами могили.

На дні в західній частині були залишки двох черепів, інші кістки згорнуто в східну частину. Серед них знайдено три бронзових трилопатевих наконечники стріл. У двох втулка зрізана, довжина їх — 1,6 см (рис. 3, 15, 16). Ще один наконечник довжиною 2,2 см має виступаючу втулку (рис. 3, 14). Тут же виявлено уламки стінок і ручку чорнолакового скіфоса (рис. 3, 12), скляну біконічну намистину фіолетового кольору (рис. 3, 11), кістяну проколку, трикутну в розрізі, один кінець якої зламаний, а другий загострений. Довжина її — 4,2 см (рис. 3, 13).

Могила № 7. Кам'яний ящик з необроблених плит, в плані прямокутний, орієнтований на схід — захід (рис. 4, 1), виступає на 0,25 м над поверхнею та на 0,35 м заглиблений в землю. Довжина могили — 2,8 м, ширина — 1,2 м. Дно біля південної стінки викладене плоскими камінцями. Овальний в плані кромлех зберігся лише з півночі. Діаметр його —

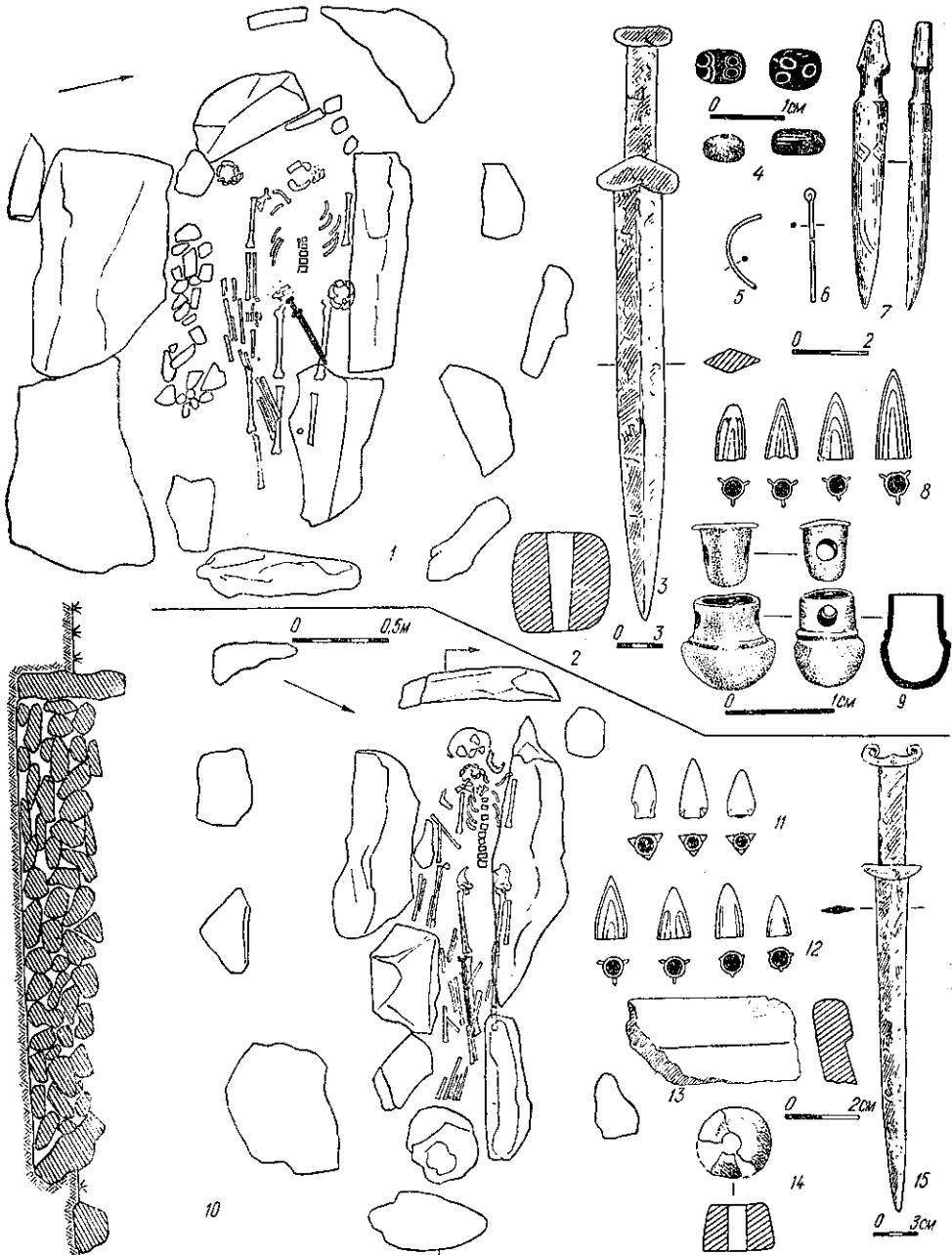

Рис. 4. Комплекси поховань:
1—9 — могила № 7; 10—15 — могила № 8; 1 — план могили; 2 — глиняне пряслице; 3 — акінак, 4 — намисто; 5 — бронзова сережка; 6 — бронзова шпилька; 7 — кістяна проколка; 8 — бронзові наконечники стріл; 9 — бронзовий флакончик; 10 — план і розріз могили; 11—12 — бронзові наконечники стріл; 13 — вінця амфори; 14 — глиняне пряслице; 15 — акінак.

3,0 м. Могила частково зруйнована, плити південної стінки вивернути. Ящик засипано дрібними камінцями, які утворюють купу на 10—15 см вище денної поверхні. Серед камінців знайдено невиразні фрагменти стінок амфор та кістки людини, що являють собою залишки трьох поховань. Кістки двох похованих було відгорнуто в різні боки.

На дні могили *in situ* лежав на спині головою на захід кістяк дорослого чоловіка. Руки й ноги його витягнуті. На поясі похованого було

підвішено акінак (в напрямку від правого стегна до лівого коліна). Акінак має брускоподібне навершя та метеликоподібне перехрестя. Довжина навершя — 5 см. Руків'я кинджала гладке, завширшки 2,5—3,0 см, завдовжки 12 см. Клинок з паралельним лезом, в розрізі — ромбічним. Загальна довжина кинджала — 43 см (рис. 4, 3). Між правою ногою небіжчика і згорнутими кістками знайдено кістяний човник довжиною 7,8 см у вигляді сплющеного стержня з одним загостреним кінцем, на другому — трикутна головка з перехватом (рис. 4, 7). Біля коліна лівої ноги лежала бронзова фрагментована шпилька із загнутим кінцем, довжина якої 3,0 см (рис. 4, 6), і пряслице (рис. 4, 2). Праворуч від пояса,вище акінака знайдено чотири бронзових трилопатевих наконечники стріл з обрізною втулкою (рис. 4, 8). Довжина їх — 1,4—2,4 см. Тут же і під черепом кістяка було намисто. З шести намистин 4 маленькі вічкові, бірюзового та коричневого кольору, з синіми «вічками» в білих обідках. Ще одна циліндрична намистина зроблена з геширу, а куляста — з оранжевої пасті (рис. 4, 4).

На шийі небіжчика був підвішений мініатюрний бронзовий флакон (рис. 4, 9). Він імітує форму круглодонного келиха з циліндричною шийкою, в основі якої є рельєфний валик. Флакон щільно закривається циліндричною пробкою з закраїною. На шийці посудинки та на кришці є круглий отвір. Флакончик сплющений, пустотілий. Висота його — 0,8 см, діаметр шийки — 0,5—0,6 см. Біля черепа кістяка знайдено фрагментовану бронзову сережку з дроту (рис. 4, 5).

Могила № 8. Кам'яний ящик з необроблених вапнякових каменів, прямокутний в плані, орієнтований на схід—північний схід—захід—південний захід (рис. 4, 10). Він на 0,25 м вище рівня поверхні і на 0,34 м заглиблений в землю. Довжина могили — 2,8 м, ширина — 1,2 м. Коротка плита у головах на 0,25 м вища від інших. Навколо ящика кромлех овальної форми з діаметрами 2,2 і 3,4 м.

У заповненні могили знайдено дрібні уламки стінок та вінець амфор (рис. 4, 13). В могилі були здійснені три або чотири поховання. Кістки раніше похованих відгорнуто в різні боки. Останній небіжчик покладений на спині з витягнутими руками і ногами, головою на захід—південний захід. Кістки збереглись погано. Вздовж правої ноги від коліна і нижче лежав акінак з антеноподібним навершям у вигляді волют із загнутими незімкнутими кінцями. Перехрестя сегментовидне. Руків'я гладке. Клинок плавно звужується до вістря. Довжина акінака — 39,5 см (рис. 4, 15). За головою та на грудях небіжчика було покладено 7 бронзових наконечників стріл. Чотири з них трилопатеві, мають зрізану втулку, трикутну в плані головку з широкою основою. Довжина — 1,3—1,8 см (рис. 4, 12). Три наконечники тригранні з виступаючою втулкою. Остання з двох зламана. Основа головки позначена маленькими ложками. Довжина — 1,0—1,2 см (рис. 4, 11).

До складу інвентаря, знайденого серед відгорнутих кісток, входить глиняне ліпне пряслице циліндричної форми з розширеною основою (рис. 4, 14), невеликі уламки якогось залізного предмета, білила.

Могила № 9. Кам'яний ящик орієнтовано на схід—захід. Більшість плит його було вивернуто, збереглись одна на півдні і дві біля північної стінки. Ящик оточений кромлехом з необроблених плит, які примикали до скелястих виходів вапняку. Діаметр кромлеха — 6 м. Внаслідок руйнування могили кістки похованих були змішані. Серед них знайдено три скляних біконічних намистини (рис. 3, 20), пряслице з амфорного уламка (рис. 3, 19), фрагмент ручки амфори (рис. 3, 18).

Отже, поховальний інвентар могильника нечисленний, але різноманітний, репрезентований знаряддями праці, речами озброєння, особистого вбрання та керамікою.

Серед знарядь праці — предмети домашнього ремесла: пряслиця

(мог. № 7—9, рис. 3, 19; 4, 2, 14), кістяна проколка (мог. № 6, рис. 3, 13), кістяний човник (мог. № 7, рис. 4, 7).

Майже в усіх похованнях знайдено бронзові наконечники стріл в невеликому наборі: від двох до восьми екземплярів (рис. 2, 3, 4; 3, 2, 3, 14—16; 4, 11, 12). Всі стріли мають аналогії в скіфських комплексах. Більшість їх (мог. № 4—8) належить до другої хронологічної групи за класифікацією А. І. Мелюкової¹⁰. Знайдено базисні трилопатеві наконечники (мог. № 4—8) з обрізною втулкою і масивною трикутною в плані головкою, які віднесено до 5-го типу, і трилопатеві стріли (мог. № 7) з обрізною втулкою та баштоподібною головкою (тип 9). Є також стріли з виступаючою втулкою, що належать до 10-го типу, 10-го варіанту (мог. № 6). В наборі стріл з могили № 8 наявні тригранні з виступаючою (тип 2, варіант 4) і обрізною втулкою (тип 4).

Дві стріли з комплексу мог. № 4 зараховані до третьої хронологічної групи (тип 4 і 10). Однак в зв'язку з переважанням в цьому комплексі стріл 5-го типу, які датуються V ст. до н. е., так само слід датувати і екземпляри 4- і 5-го типу (мог. № 4).

Набір стріл 4, 6, 7-го типів (мог. № 3), судячи з видовжених пропорцій, маленьких розмірів, імовірно відноситься до IV ст. до н. е.

У двох могилах знайдено кінджали. Один з них має брускоподібне навершя і метеликоподібне перехрестя (мог. № 7, рис. 4, 3). Він аналогічний акінакам з могильника Фронтове I (мог. №№ 25, 38, 63 а). Цей тип (I відділ, 2 тип, за класифікацією А. І. Мелюкової) датується кінцем VI — початком V ст. до н. е.¹¹. Такому датуванню кінджала не суперечать наконечники стріл з цього комплексу. Другий акінак (мог. № 8, рис. 4, 15) з простим антеноподібним навершям і сегментоподібним перехрестям належить до II відділу, 3 типу, порівняно нечисленного¹². А. І. Мелюкова, що зібрала найбільш повне зведення скіфського озброєння, відзначає лише 4 екземпляри кінджалів цього типу, випадково знайдених, і вказує на відсутність будь-яких даних для їх датування¹³. Тому акінак з могильника в Стоячому камені, виявлений в закритому комплексі, що твердо датується стрілами початку першої половини V ст. до н. е. (рис. 4, 11, 12), не тільки збільшує кількість відомих кінджалів цього типу, а й визначає їх дату.

Серед кераміки є круjalльний, античний і ліпний посуд. Кружальна кераміка представлена уламками чорнолакового скіфоса (мог. № 6), що за лаком датується часом не пізніше кінця V ст. до н. е., червоноглиняним флаконом боспорського виробництва (мог. № 6), розписною тонкостінною посудиною, форма якої за дрібними фрагментами не реконструюється (мог. № 5). Є свідчення дореволюційного часу про знахідки з цього могильника¹⁴ розписного глиняного блюда.

Серед уламків амфор, знайдених у засипці могил, дуже мало профільованих, що ускладнює їх датування і визначення центру виробництва. Один з уламків має вінця (мог. № 5, рис. 3, 7), близькі до амфор типу Солоха II¹⁵. Фрагмент ручки (мог. № 9) наближається до хіоських посудин (рис. 3, 18). До революції в одному з поховань була знайдена амфора з клеймом¹⁶.

На особливу увагу заслуговує фрагментований ліпний келих з врізним геометричним орнаментом так званого кизил-кобинського типу (мог.

¹⁰ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.— САИ, вып. Д-1—4. М., 1964, с. 21—22, табл. V.

¹¹ Мелюкова А. И. Указ. статья, с. 49—50.

¹² Там же, с. 55, табл. 20, 3.

¹³ Там же, с. 55.

¹⁴ Дирин А. А. Указ. статья, с. 129.

¹⁵ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, 1960, № 83, с. 96, табл. 19.

¹⁶ Дирин А. А. Указ. статья, с. 129.

№ 5, рис. 3, 8—10), вперше виявлений в кам'яних ящиках. Фрагменти кераміки з подібним орнаментом було знайдено в нижніх шарах VI ст. до н. е. Пантікалея, Мірмекія, Німфея, Порфмія¹⁷. Є вони й на території хори — на сільських поселеннях у с. Айазовське (не пізніше IV ст. до н. е.), Марфовка (IV—III ст. до н. е.); ціла посудина трапилася в могильнику Фронтове I¹⁸. Від останньої келих з Стоячого каменю відрізняється оформленням денця у вигляді кільцевої підставки, більш товстими стінками, але форма посудин в цілому однакова. Згаданий келих датується на підставі наконечників стріл першою половиною V ст. до н. е.

У числі прикрас — уламки бронзових дротяніх сережок, залізного браслета, бронзової шпильки, а також пастове, скляне, геширове наливо.

Унікальним є бронзовий мініатюрний флакончик у вигляді порожньої посудини, щільно закритої притертю пробкою-кришкою (мог. № 7, рис. 4, 9). Така конструкція давала можливість зберігати невелику кількість рідини або порошка щільно закритими та носити при собі. Не виключене й вотивне призначення цієї посудини.

Отже, аналіз поховального інвентаря дає підставу датувати могили № 5—8 кінцем VI—V ст. до н. е. До пізнішого часу, мабуть, до другої половини V ст. до н. е., належить могила № 4, а до IV ст. до н. е. — № 3. Імовірно, елліністичним часом датується могила № 9. Необхідно зазначити, що датування могильника Стоячий камінь в ході дальших розкопок можна буде уточнити.

Отже розглянуті нові матеріали могильника в урочищі Стоячий камінь доповнюють відомості про поховальний обряд стародавнього населення узбережжя Меотіди. Наявність в некрополях цього типу поховальних споруд тільки у вигляді кам'яних ящиків, які виступають над поверхнею і оточені кромлехами, використовування могил як родинних усипальниць, широтна орієнтація поховань в описаній вище позі, місцезнаходження могильників лише вздовж узбережжя Азовського моря — давньої Меотіди (рис. 5), — все це дає змогу вважати їх окремим типом пам'яток. Вони відрізняються від синхронних курганів, розташованих загалом в більш віддаленій частині Керченського півострова, та від ґрунтового могильника Фронтове I¹⁹. Слід відзначити, що поховальний інвентар усіх згаданих вище могильників дуже схожий: імпортний грецький посуд, озброєння скіфського типу. Імовірно, це явище свідчить про одинаковий чи близький рівень соціально-економічного розвитку населення, що залишило вказані пам'ятки. Однак у складі інвентаря є й незначні відмінності. Так, серед матеріалів курганних поховань немає ліпного посуду з врізним геометричним орнаментом. А для інвентаря могильника Фронтове I кераміка взагалі майже не характерна. Бронзовий флакончик та кістяний човник не мають аналогій серед курганних і ґрунтових поховань Керченського півострова.

Кам'яні ящики з могильників цього типу відрізняються і від синхронних таврських могил гірського Криму, зокрема в конструкції поховальних споруд. Якщо таврські ящики складені з чотирьох добре підгнаних одна до одної плит і оточені кромлехом прямокутної форми²⁰,

¹⁷ Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикалея и ее значении для изучения состава населения этого города.— МИА, 1954, № 33, с. 82; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25, с. 250—251, рис. 1—3; Скуднова В. М. Скифские памятники Нимфея.— СА, 1954, т. 19, с. 314, рис. 5; с. 317, табл. 1; Лесков А. М. Указ. статья, с. 260.

¹⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975, с. 66, рис. 28, 2; с. 72, рис. 31, 32; 4—7; Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.— Археологія, 1972, вип. 6, с. 43, рис. 2, 7.

¹⁹ Яковенко Е. В. Вказ. праця, с. 34—61; Корпусова В. М. Вказ. стаття, с. 41—46.

²⁰ Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до н. э. К., 1965, с. 50—89, рис. 27, 28; 30; 31; 33.

то керченські споруджені з необроблених плит різного розміру — бокові стінки — з двох-трьох, кромлехи в плані овальні. Для таврів гірського Криму характерним є скорчене положення небіжчиків, для керченського населення — витягнуте. Це позначилось і на розмірах могил.

Все це, очевидно, вказує на існування відмінного від таврів і скіфів населення, яке мешкало на узбережжі Азовського моря. За поховальним обрядом, складом інвентаря воно наближається до населення азіатського Боспору, що залишило кам'яні ящики VI—V ст. до н. е. на могильнику поблизу хутора «Рассвет»²¹. Відкриття могильника на території хори Горгіпії біля хутора Червона скеля з аналогічними кам'яними

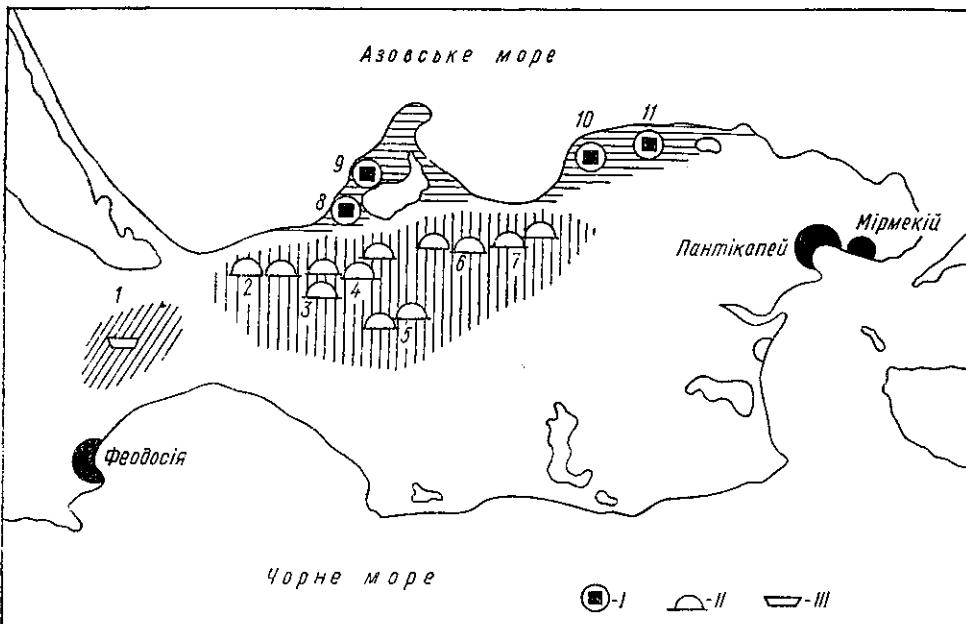

Рис. 5. Карта-схема місцезнаходження могильників ранньозалізного часу на Керченському півострові:

I — могильники з кам'яними ящиковими; II — курганні могильники; III — ґрутовий могильник; 1 — Фронтове I; 2 — Бране Поле; 3 — Іллічеве; 4 — Леніне; 5 — Кірове; 6 — Астаніне; 7 — Зелений Яр; 8 — Семенівка; 9 — Рибне; 10 — уроч. Стоячий камінь; 11 — Куль-Теле.

ящиками, оточеними кромлехами, і з подібним інвентарем V — початку III ст. до н. е.²² дає підставу вважати, що таке ж населення жило і в Сіндіці. До цього висновку, незалежно від нас, прийшов і О. О. Масленников, який в 1975 р. розкопав ще сім могил некрополя Стоячий камінь поблизу с. Золоте²³.

Необхідно також підкреслити, що всі відомі нині матеріали ще не дають можливості впевнено відповісти на важливі питання, пов'язані з цими пам'ятками, зокрема про етнічну належність, долю цього населення після захоплення його території Боспорською державою тощо. Щоб вирішити їх, необхідне дальнє комплексне дослідження і могильників, і поселень.

²¹ Крушкол Ю. С. Археологические исследования древней Синдики экспедициями Московского областного педагогического института им. Н. К. Крупской.—Уч. зап. МОПИ, всеобщая история, вып. 4. М., 1963, с. 64; Крушкол Ю. С. К вопросу об этногенезе синдов.—Античное общество. М., 1967, с. 159, рис. 3.

²² Алексеева Е. М., Десятников Ю. М., Масленников А. А. и др. Исследование Горгипии и ее хоры.—АО за 1974 г. М., 1975, с. 94—95.

²³ Масленников А. А. Раскопки боспорского некрополя около с. Золотое на Керченском полуострове.—АО за 1975 г. М., 1976, с. 358—359; Масленников А. А. Этническая принадлежность погребений в каменных ящиках Восточного Крыма.—КСИА, 1976, 145, с. 19—22.

В. Н. КОРПУСОВА
Р. С. ОРЛОВ

Могильник VI—IV вв. до н. э. на Керченском полуострове

Резюме

Публикация посвящена материалам охранных раскопок грунтового могильника, расположенного в урочище Стоячий камень близ с. Золотое Ленинского района Крымской области. Погребальные сооружения, частично возвышающиеся над современной поверхностью, представлены каменными ящиками, сложенными из необработанных известняковых плит, окруженных кромлехами из таких же плит. В могилах обнаружены многочисленные захоронения — трупоположения, вытянутые, с западной ориентировкой. Погребальный инвентарь, представленный орудиями труда, предметами вооружения и личного убора, позволяет датировать исследованные могилы в пределах конца VI—IV вв. до н. э. Погребальный обряд этого и аналогичных ему могильников, локализованных на побережье Азовского моря, дает основание выделить эти памятники в особый тип. Население, оставившее их, близко по своей культуре к синдскому, проживавшему в азиатской части Боспора. Однако для окончательных выводов об этнической принадлежности его и о судьбе носителей указанных памятников после включения этой территории в состав Боспорского государства необходимы дальнейшие раскопки как могильников, так и поселений.

О. М. МЕЛЬНИКОВСЬКА

Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині

Деснянський загін Інституту археології АН СРСР у 1967—1968 рр. обстежував околиці с. Свердловка (стара назва — Псарсьовка) Коропського району Чернігівської області. Під час обстеження було виявлено групу пам'яток юхнівської та роменської культур, до якої належать, зокрема, три городища (Свердловське I—III).

Свердловське I розташоване між селами Мезин і Свердловка в урочищі городок або Носенків. На північ від нього в урочищі Хоромка на пониженні ділянці берега відкрито селище з дуже бідним культурним шаром, що містить матеріали середини — третьої чверті I тис. н. е. Тут було зібрано грубу ліпну кераміку із значною домішкою шамоту в тісті. Деякі з уламків прикрашені насічкою по вінцях.

Городище займає ріг корінного берега р. Десни. Його прямокутна площацька орієнтована по лінії північний схід — південний захід. З боку плато воно відрізане валом та рівчиком (рис. 1). Потужність культурного шару незначна і становить

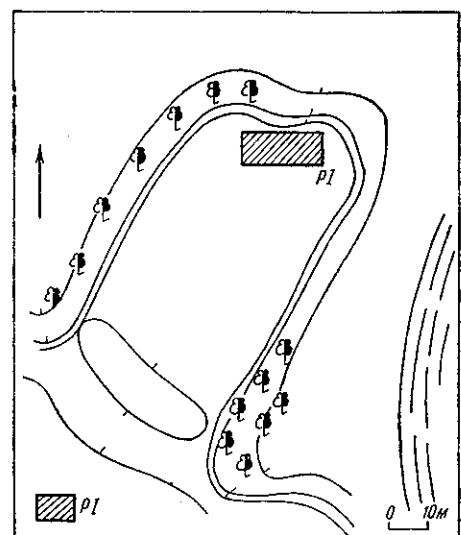

Рис. 1. Городище Свердловське I. Схематичний план.

0,2—0,25 м. На краї городища закладено розкоп загальною площею 160 кв. м, причому знайдено матеріали юхнівської та роменської культур. Під час зачистки материка на його поверхні зафіксовано багато плям від господарських ям та напівземлянкових жител роменського часу, кожне з яких розкрите розкопом навпіл по діагоналі. Виявлено та-

кож куток третьої роменської напівземлянки (рис. 2). Від юхнівського часу в розкопі простежено сліди будівлі з ямками від стовпів вздовж стінок та в кутках. Цілком чітко є лінія однієї стіни, довжиною 3 м; частково зафіксовано залишки суміжних з нею стін. Долівка цього житла майже не заглиблена (0,5—0,15 м від материка). Східна частина юхнівської будівлі зруйнована роменським житлом № 1 (рис. 2). До юхнівської культури належать ями №№ 9, 11, 19, 22 (вона перерізана роменською напівземлянкою № 2) та 25. В них знайдено глиняні грузила, уламки юхнівського посуду, кістки та луску великих риб (рис. 3,

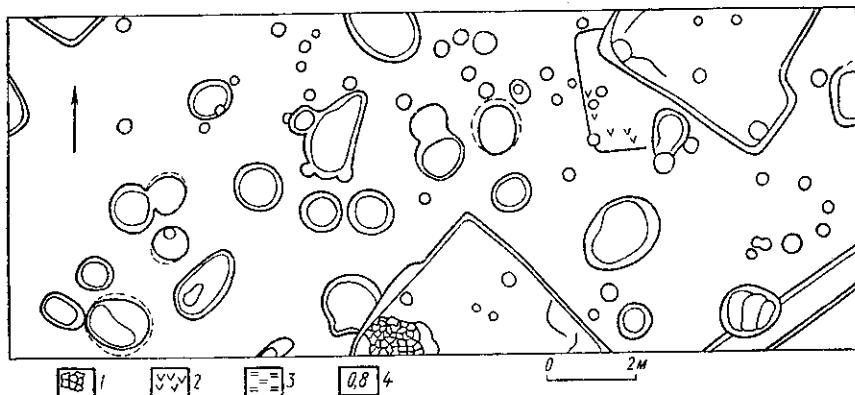

Рис. 2. Городище Свердловське I. План розкопу:
1 — розвал печі; 2 — вугілля; 3 — обпалена глина; 4 — глибини від материка.

(2). В ямах №№ 1, 13, 15 трапились юхнівські пряслиця (рис. 4, 2, 3, 7, 8). Мабуть, до цього часу слід відносити знайдене в шарі кістяне знаряддя у вигляді широкої пластини з виділеною головкою (рис. 4, 10).

Уламки юхнівського посуду мають сіро-брунатний колір, товсті стінки, серед домішок переважає жорства, іноді у сполученні з піском. На поверхні помітні сліди від загладжування травою. По краях вінець та по шийці посудини прикрашалися прямокутними, круглими та овальними вдавленнями кінцем палички, а також відбитками пальців та нігтів. Профілювання посуду досить різноманітне: є форми з вузькою шийкою та розширеною верхньою частиною горщика, є лише розширені донизу, з слабо окресленими плічками. В усіх випадках посудини мають більш-менш виділену шийку, а низ оформлено по-різному: з м'яким переходом від широкого корпусу до денця; з різко звуженим корпусом та розширеним краєм dna; прямим корпусом, що ледве звужується у напрямку денця (рис. 3, 15—16, 18—28). Описаний посуд має аналогії в матеріалах досліджуваного Мезинського (1967—1968 рр.) та повністю розкопаного у 1965—1967 рр. Кудлаївського городища. Вони датуються VI — початком V ст. до н. е. Знайдені на них грузила кулястої, циліндричної та конічної форми, високі «хлібці» з вдавленнями, пряслиця тощо, аналогічні відповідним знахідкам з ранніх юхнівських поселень (рис. 3, 1—7, 9—12, 14—17). Отже, юхнівський комплекс Свердловського I також можна датувати VI — початком V ст. до н. е.

Більшість роменських матеріалів здобуто під час розкопок напівземлянок.

Житло № 1 має глибину 0,75—0,8 м. Воно, як і інші напівземлянки (№ 2 та № 3), було орієнтоване кутами по сторонах світу. Цілком виявлено стінку довжиною 4,2 м. У південному кутку був прямокутний виступ з вертикально зрізаними стінками. По кутках житла є ямки від стовпів, незначно заглиблені в материк. Вздовж стінок збереглися залишки облицювання у вигляді вугілля та обгорілих деревин. Долівку житла

щільно утрамбовано; вона має рівну поверхню з невеличким підвищенням безпосередньо біля стінок. Вздовж північно-західної стіни напівземлянки № 1 виявлено високий материковий виступ (рис. 2). Заповнення житла темного кольору і містить вкраплення вугілля, обпаленої глини, кістки тварин тощо. Трапилося і кілька великих уламків ліпних горщиків сіро-буруватого кольору із значною домішкою шамоту в тісті. Посудини мають округлий у верхній частині корпус, низьку шийку, прикрашені вони насічкою та нігтевими вдавленнями (рис. 5, 1—2). На долівці житла знайдено уламок глиняної сковорідки, а також бортик кружальної посудини з відігнутими вінцями, орнаментованої хвилястою лінією (рис. 5, 6—7). Крім фрагментів кераміки, є уламок пряслиця, ріг

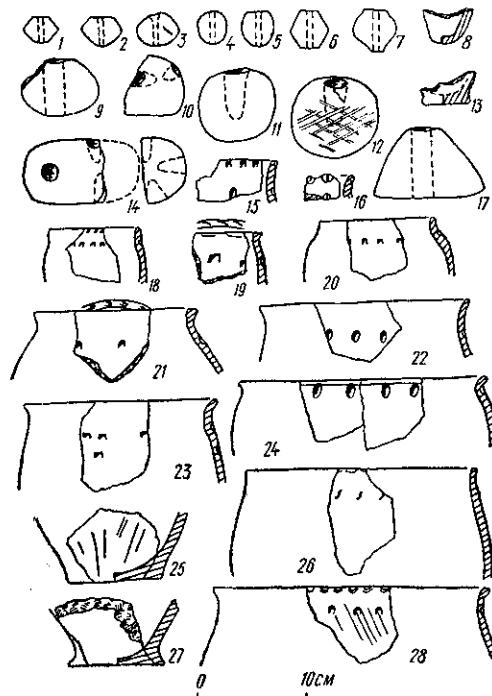

Рис. 3. Городище Свердловське І. Знахідки юхнівської культури.

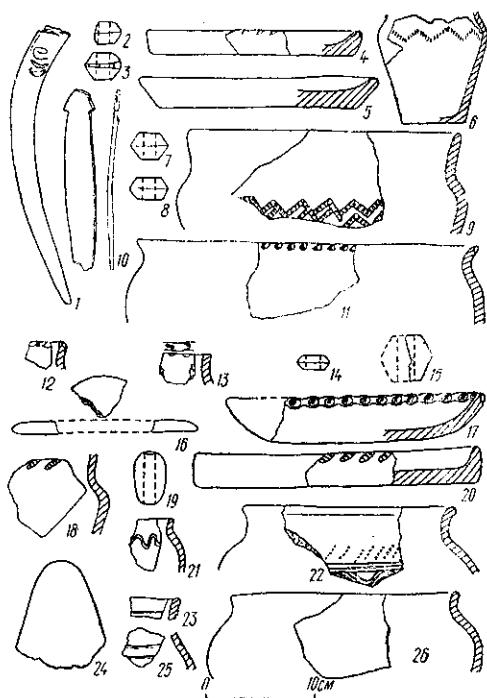

Рис. 4. Знахідки з околиць сіл Свердловка та Мезин. 1—11 — матеріали роменської культури з городища Свердловське І; 12 — селище Хоромка; 13, 19, 21, 23, 25 — селище на території школальної садиби в с. Мезин; 22, 26 — городище Свердловське ІІ.

зі слідами зрізу, шматок залізного шлаку, а також уламки масивних глинняних блоків або валків, виготовлених з тієї самої глини, що й посуд (рис. 5, 3—5, 8).

Житло № 2 являє собою яму з вертикальними стінками ($4,4 \times 4,7$ м), глибина її — 1,0 м. На долівці цієї напівземлянки простежено кілька ямок від стовпів, дві з яких розташовані посередині стінок. Можливо, вони пов'язані з конструкцією житла, а не з внутрішнім обладнанням. У західному кутку виявлено розвал глиняної пічки (0,5—0,6 м заввишки), але встановити її форму неможливо. Піч стоїть на тонкому прошарку мішаної сіро-жовтої обпаленої глини. У верхній частині розвалу є темна пляма від невеликої ями (0,2 м в діаметрі), що, безумовно, пов'язується з конструкцією пічки (рис. 2). В заповненні житла знайдено уламки горщиків. Один з них мав округлий корпус і низьку шийку, прикрашений по зразу вінець косими відбитками мотузкового штампа. Друг-

тій належав слабо профільованій неорнаментованій посудині з ледве наміченою шийкою та високими опуклими плічками (рис. 5, 22, 24). Колір цих посудин сіро-жовтуватий, в тісті — велика домішка шамоту. Безпосередньо на долівці цього житла трапився уламок сковорідки та кілька фрагментів маленького кружального горщика брунатно-сіруватого кольору, з домішкою піску в складі тіста. Він був прикрашений лінійним орнаментом по нижній частині корпуса. Знайдено також частину денця від іншого кружального горщика (рис. 5, 18—20, 23). Серед інших

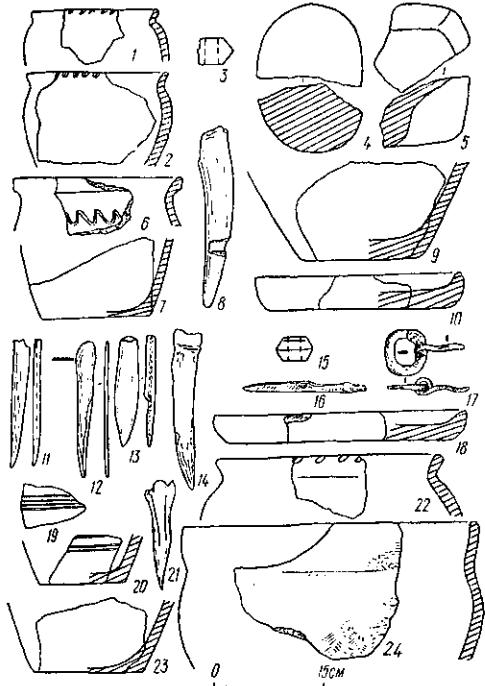

Рис. 5. Городище Свердловське І. Знахідки кераміки роменської культури з жителем №№ 1—3; 1—10 — напівземлянка № 1; 11—24 — напівземлянка № 2.

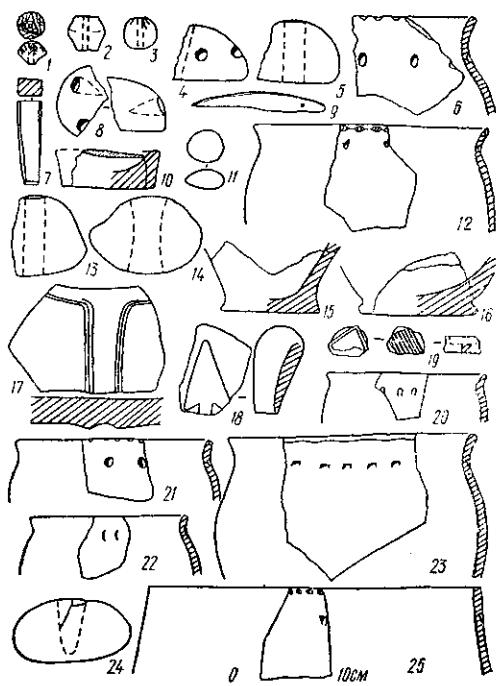

Рис. 6. Знахідки з інших городищ поблизу с. Свердловка. 1—18 — городище Свердловське ІІ; 19—25 — городище Свердловське ІІІ.

знахідок можна назвати мідну пластинчасту пряжку з закругленими кутками та плоским витягнутим язичком, невеличкий залізний ніж з прямою спинкою та потовщенням на держаку, глиняні пряслиця, проекти з кістки та рогу (рис. 5, 11—17, 21).

Від житла № 3 в розкопі виявлено лише його південний куток. З'ясовано, що глибина напівземлянки становить 1,2 м від материка. В її заповненні також були уламки від типових роменських посудин.

Роменські матеріали з досліджуваного городища мають аналогії на інших пам'ятках цієї культури басейну Десни, які М. В. Воєводський дає в широких межах VIII—Х ст. до н. е.¹. На підставі комплексу знахідок з городища Свердловське, ранньослов'янський шар пам'ятки можна датувати кінцем IX — початком Х ст. Наявність кружального посуду не дає змоги говорити про більш ранні часи. В процесі дальших досліджень доцільно вивчати пам'ятки роменської культури, оскільки шар та спо-

¹ Воеводский М. В. Важнейшие итоги Деснянской экспедиции 1946 г.—КСИИМК, 1948, вып. 20, с. 39—40, рис. 22; Воеводский М. В. Городища Верхней Десны.—КСИИМК, 1949, вып. 29, с. 74—76, рис. 16; Воеводский М. В. Городища Десны.—АП УРСР, т. 1, К., 1949, с. 107—109, рис. 2—4.

руди юхнівського часу в значній мірі зруйновані ранньослов'янськими заглибленими житлами.

Городище Свердловське II розташоване на мисі правого берега р. Десни в урочищі Вапняків Городок *. Його площа зараз зайнята колгоспним садом і частково розорюється, внаслідок чого план валу та рівчака складено майже повністю. В Мезинському краєзнавчому музеї зберігаються матеріали з цього городища **. Серед них особливо цікавою є кам'яна плита — форма для відливки бронзового дзеркала скіфського типу з рантом по краях та прямим руків'ям (рис. 6, 18).

Під час обстеження пам'ятки на поверхні були зібрані уламки юхнівських горщиків сіро-жовтого кольору, з домішкою жорстви у складі тіста. За формуєю та орнаментацією вони аналогічні посудинам таких городищ, як Мезинське, Кудлаївське, Свердловське I, що загалом датуються VI ст. до н. е. Крім того, був знайдений уламок каганця, зробленого з денця розбитого горщика шляхом заточування його стінок. Подібний тип виробу характерний лише для раннього юхнівського комплексу. Специфічним для цього часу є й набір глиняних грузил та хлібців. До рідких знахідок належить кам'яна ливарна форма для виробництва дротиків з двожальним пером (рис. 6, 18). Слід відзначити також маленький дископодібний виріб з каменю, кам'яний товкачик, кілька пряслиць, залізний ніж з горбатою спинкою та точильний бруск (рис. 6, 1—16). Останній може відноситися й до пізнішого часу. На площі городища трапилось кілька уламків посудин роменської та давньоруської культур (рис. 4, 22, 26). Фрагменти кружальних давньоруських горщиків з високою шийкою та відігнутими назовні вінцями мають червоно-жовтий колір; вони прикрашені по плічках лінійно-хвилястим орнаментом у сполученні з навскісними відбитками зубчастого штампа (рис. 4, 22). Такий посуд звичайно датується XI ст. н. е.

Свердловське III досліджувалось біля паромної переправи через р. Десну, на розі, утвореному її правим берегом та яром, вздовж якого протікає р. Головісна. Ця місцевість має назву Мережкін (або Мурашкін) Городок ***. Площадка городища грушеподібної конфігурації з'єднується з плато вузеньким перешейком, на якому збереглись залишки валу й рівчака. Потужність шару — 0,6 м. При обстеженні було знайдено багато уламків юхнівського посуду ранніх форм. Вони мають жовтобурій колір; у складі тіста є значна домішка жорстви. Привертає увагу прямий бортник посудини з відбитками паличок по зовнішньому краю вінець та під ними (рис. 6, 25). Такий тип невідомий у ранніх юхнівських комплексах. Цікавий також глиняний мініатюрний каганець з трикутними бортиками та денцем, прикрашеним згладженими відбитками паличок (рис. 6, 19). Виявлено велику кількість грузил з наскрізним або неповністю наскрізним каналом (рис. 6, 24).

Середньовічні матеріали простежено на селищі в с. Мезин на території шкільної садиби. Тут було зібрано кружальний посуд з хвилястим і лінійним орнаментом (рис. 4, 13, 21, 23, 25).

В Мезинському музеї зберігається значна колекція предметів з урочища Хуторище, розташованого між селами Мезин та Курилівкою на береговій терасі старого русла р. Локни — правої притоки Десни (знахідки В. Е. Куриленка). Крім стоянки часів неоліту та епохи бронзи, тут існувало роменське поселення. У підйомному матеріалі презентовані фрагменти горщиків і сковорідок, що прикрашалися відбитками мотузкового штампа та пальцевими вдавленнями; глинена сковорідка, кришка від горщика, валки та «конуси», невеличке біконічне грузило,

* Невелика колекція уламків посуду юхнівської та давньоруської культур зберігається в Державному Ермітажі (колекція 839, оп. 198. Розкопки С. А. Гатцука 1907 р.—Пасрьовське городище).

** Зناхідки місцевого вчителя В. Е. Куриленка.

*** Матеріали В. Е. Куриленка.

низьке глиняне біконічної форми пряслице та інші речі (рис. 4, 14—18, 20, 24).

Численні середньовічні матеріали виявлено під час розкопок Мезинського городища, але їх опис потребує окремої публікації.

О. Н. МЕЛЬНИКОВСКАЯ

**Поселение
близ с. Свердловка
на Черниговщине**

Р е з ю м е

В статье публикуются материалы о новооткрытых памятниках юхновской (VI—V вв. до н. э.) и роменской (VIII—X вв. н. э.) культур, обнаруженные в ходе обследования 1967—1968 гг. в Черниговском Подесенье. В частности, в научный оборот вводятся материалы группы городищ, расположенных между селами Мезин и Свердловка (б. Псаревка) в Коропском районе Черниговской области. Здесь собран богатый материал, относящийся ко времени раннего железного века, обнаружены остатки жилищ и хозяйственных сооружений с керамикой и инвентарем юхновской и роменской культур. Кроме того, во время обследования окрестностей указанных сел автором собрана коллекция обломков посуды эпохи Киевской Руси.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

**Житла з нижнього шару
городища Башмачка
на Дніпропетровщині**

Серед пам'яток черняхівської культури значний інтерес становить єдине відоме в наш час укріплене поселення, виявлене на околиці с. Башмачка Солонянського району Дніпропетровської області. Городище було відкрите в 1953 р. Дніпрогесівською експедицією Інституту археології АН УРСР. Розкопки провадились в 1953 г. та 1971—1973 рр. Під час розкопок 1972—1973 рр. в північно-західній частині городища виявлені дві напівземлянкові споруди, які належать до початкового періоду його заселення.

Напівземлянка № 1 (рис. 1) була збудована впритул до північно-західної стіни городища. Будівля неправильної прямокутної форми, витягнута з півдня на північ. Довжина її — 8 м, ширина в південно-західній частині — близько 5 м, в північно-східній зоні вона звужується до 2,5 м. У східній стіні була невелика сходинка розміром $0,6 \times 0,2$ м, висотою 0,3 м від долівки (можливо, східець входу). Стіни будівлі, викопані в материковій глині, простежувались на висоту 0,5—0,7 м від рівня долівки. Під ними збереглись стовпові ями. Крім того, ряд ям виявлено на деякій відстані від стін (рис. 1). Долівка перекрита сірим золистим шаром товщиною 0,05 м, який свідчить про пожежу в житлі. Місцями збереглась підмазка долівки у вигляді прошарку світло-жовтої глини товщиною 0,02 м. Особливо добре цей прошарок простежується в північній частині, де він обпалений до твердого стану. Біля стін лежав завал глиняної обмазки.

В середній частині будівлі на підлозі розташоване велике відкрите вогнище, викладене з каменів на глиняній основі. Воно також перекривалося сірим золистим шаром, а глина місцями була обпалена до червоного кольору. З північного сходу до вогнища примикала невелика квадратна яма з закругленою південно-західною стінкою. Розмір її — $0,5 \times 0,5$ м, глибина від рівня долівки — 0,3 м. В ямі знайдена нижня шепеля молодої свині.

На долівці й серед каменів вогнища зібрано 57 уламків глиняного посуду, з яких 32 належало ліпним посудинам, а 25 — кружальним. Знайдено також уламок глиняного конічного прясла, прикрашено вдавленими півмісяцями.

На долівці напівземлянки трапилася значна кількість кісток тварин: бика, коня, кози або вівці, свині. Крім того, було знайдено кілька кістяних виробів: виготовлений з плечової кістки гуски гольник, на поверхні якого було 10 поперечних насічок (рис. 2, 3), заяложений уламок ковзана з плюсневої кістки коня (рис. 2, 1), а також уламок відполірованої кістки. Знахідки кісток з слідами обробки були й в заповненні житла.

Напівземлянка № 2 (рис. 3) виявлена також біля північно-західної стіни городища. Будівля неправильної прямокутної форми, витягнута з північного сходу на південний захід, мала довжину 6 м, ширину в південно-західній частині — 4,4 м, в північно-східній — 3,2 м. Долівка заглиблена від сучасного рівня на 0,9 м. У центрі виявлено стовпову яму розміром $0,4 \times 0,3$ м, глибиною від долівки 0,3 м. Поруч з ямою лежала кам'яна плитка ($0,2 \times 0,2$), розколота на чотири частини, яка в свій час, можливо, використовувалась як підпора стовпа.

Стіни були обмазані шаром живтої глини, завали якої наявні в багатьох місцях біля стін. Майже посередині будівлі простежено округлу

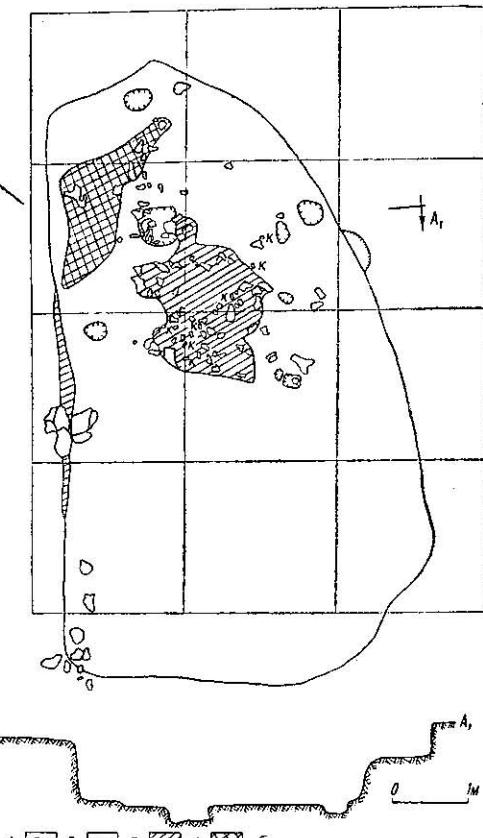

Рис. 1. План та профіль напівземлянки № 1:

1 — яма; 2 — каміння; 3 — кістка; 4 — глина; 5 — обпалена глина.

зажисту пляму діаметром 1,2 м з включенням вуглинок і печини. Ця пляма оточена золистим шаром. У південно-західній частині будівлі було вогнище, викладене з каменів. Воно мало заглиблене в долівку на 0,1 м глиняне дно і бортики.

Південно-західна частина будівлі розташовувалася початково глибше північно-східної на 0,25 м. Згодом ця частина була підсипана землею, поверх якої простежувався шар глини товщиною 0,02—0,005 м. Можна припустити, що спочатку вогнище було на місці сажистої плями. На долівці знайдено 26 улам-

Рис. 2. Кістяні вироби:
1 — уламок ковзана;
2 — кістяні намистини;
3 — гольник.

ків глиняного посуду, з них 14 належало ліпним посудинам і 12 кружальним. Виявлено також 15 кісток тварин і ріг вівці. Крім того, трапились дві кістяні плоскі намистини (рис. 2, 2), точильний брусков і глиняне біконічне прясло (рис. 4, 3).

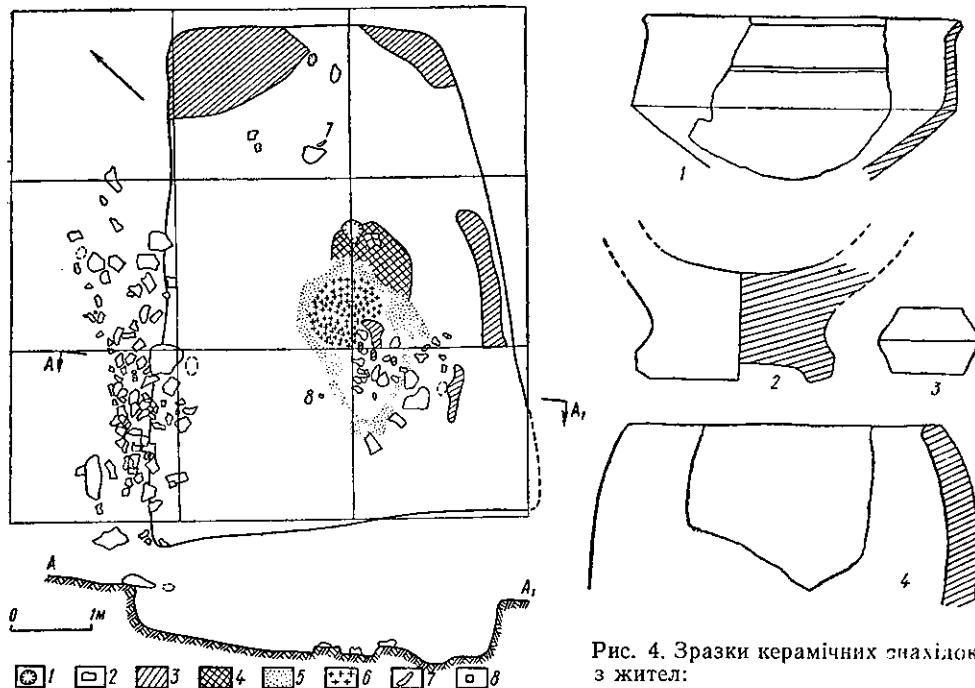

Рис. 3. План та профіль напівземлянки № 2:
— яма; 2 — каміння; 3 — глина; 4 — обпалена глина;
— попіл; 6 — сажа; 7 — ріг вівці; 8 — точильний брусков.

Рис. 4. Зразки керамічних знахідок з жителі:

1 — уламок кружальної сіроглиняної миски з лощеною поверхнею (напівземлянка № 1); 2 — дніце ліпної миски (напівземлянка № 2); 3 — прясло з напівземлянки № 2; 4 — уламок ліпного горщика з напівземлянки № 1.

Житла стовповової конструкції з відкритим вогнищем мають аналогії в інших місцях поширення черняхівської культури, зокрема на поселеннях Степового Подніпров'я¹.

Наявність в обох будівлях золистого шару, обпаленої долівки, вуглинок і шматків печини свідчить про те, що вони загинули від пожежі.

В північно-західній частині будівель заповнення їх було перекрите завалом кам'яної стіни, спорудженої навколо городища на пізнішому етапі його існування. Цей верхній шар городища датується знахідками часу розквіту черняхівської культури. Отже, ранній шар його належить до більш давнього періоду цієї культури, приблизно до початку III ст. н. е. Знахідки з описаних жителів дають уявлення про характерний для нього керамічний комплекс, в якому переважав ліпний посуд з елементами пізньозарубинецької і пшеворської культур. Зокрема, з напівземлянки № 2 походить підставка грубої ліпної миски, характерної для зарубинецького та пізньоскіфського посуду (рис. 4, 2). Близькі до зарубинецької кераміки ліпні посудини з лощеною поверхнею. В напівземлянці № 1 було кілька уламків ліпних горщиків з прямими вінцями (деякі з хropуватою поверхнею), близьких до пшеворських (рис. 4, 4).

¹ Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья.—МИА, 1960, № 82, с. 160; Сымонович Э. А. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья.—СА, 1955, т. 24, с. 313.

Кружальний посуд, серед якого переважає столовий (рис. 4, I), належить до черняхівського типу, що дає підставу відносити обидва житла до черняхівської культури.

А. А. КОЗЛОВСКИЙ

**Жилища из нижнего слоя
городища Башмачка
на Днепропетровщине**

Резюме

В 1971—1975 гг. экспедицией Института археологии АН УССР проводились раскопки на городище черняховской культуры у с. Башмачка Солонянского района Днепропетровской области. В 1972—1973 гг. были исследованы два полуземляночных жилища, относящихся к периоду первоначального заселения городища. Оба они столбовой конструкции, с открытыми очагами. Среди керамического материала преобладают фрагменты лепных сосудов. Встречаются изделия из кости. В лепной керамике прослеживаются элементы позднезарубинецкой и пшеворской культур.

О. С. БЕЛЯЕВ
І. О. МОЛОДЧИКОВА

**Поховання кочівників
на р. Орель**

Розвиток давньоруської держави проходив у постійній боротьбі з вояовничими степовими сусідами. Протягом майже п'яти століть, з IX до XIII, її південні й східні кордони зазнавали частих нападів. Одним з постійних ворогів були тюркські кочівники-печеніги, торки, берендеї, половці та інші племена, які з'явились у Подніпров'ї в IX ст. Кордони кочовиків не були незмінними. Вони то просувались на північ, то відступали на південь. Так, у IX—XI ст. їх північна межа проходила по р. Сулі, до оборонних ліній Русі X ст., а в XIII ст. — по р. Псьол. Поміж Ореллю і Самарою, близче до їх гирла, були вежі половців, які за їх розташуванням щодо Києва називають заорельськими¹. На карті, складеній Б. О. Рибаковим² на основі даних давньоруських літописів, «Слова о полку Ігоревім» та книги Ідрісі, район Поорелля входив до половецького ханства Біла Куманія, володіння роду хана Боняка — одного з ватажків дніпровських половців³. С. О. Плетніова також виділяє заорельських половців, які займали землі на південь від цієї ріки⁴.

Ці висновки в основному базуються на відомостях писемних джерел. Археологічний матеріал нечисленний, оскільки розкопки тут були незначними.

Вперше археологічним вивченням Поорелля зайнявся Д. І. Яворницький⁵, який у 1905 р. напередодні XIII Археологічного з'їзду провів розкопки понад п'ятдесяти курганів. У них поруч з похованнями епохи бронзи були зафіксовані і поховання кочівників.

За радянського часу в зв'язку з великим розмахом меліоративних робіт на півдні України розгорнулися інтенсивні археологічні дослідження. В 1968 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під ке-

¹ Кудряшев К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 134.

² Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 года.—КСИИМК, 1952, вып. 14, с. 43, рис. 15 б.

³ Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 224.

⁴ Плетнёва С. А. Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях.—МИА, 1958, № 62, с. 154, рис. 1; с. 174, рис. 12.

⁵ Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии.—Тр. XIII АС, т. 1. М., 1907, с. 108, 109, 117.

рівництвом Ю. Г. Колосова було проведено розвідки в долині р. Орелі на трасі майбутнього каналу Дніпро—Донбас, в результаті яких відкрито кілька десятків пам'яток неоліту, епохи бронзи, раннього залізного віку, в тому числі й похованальні пам'ятки пізніх кочівників⁶. З 1970 р. на р. Орель постійно веде дослідження експедиція «Дніпро—Донбас» Інституту археології АН УРСР під керівництвом доктора історичних наук Д. Я. Телегіна. За цей час нею досліджено близько ста курганів, вісім поселень, два могильники. Поряд з похованнями більш ранніх епох виявлені й могили пізніх кочівників⁷.

Кочівницькі поховання впущені в насипи курганів ямно-зрубного часу. Вони розкопані, зокрема, в курганах поблизу сіл Чернеччина, Бузівка Магдалинівського і Павлоградського районів Дніпропетровської області.

Поховання 1 (с. Чернеччина, к. 2, п. 4)⁸. На глибині 0,8 м лежав кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою на південний захід (рис. 1, 3). Руки витягнуті вздовж тулуба, кисті покладені під тазовими кістками. Над кістками траплялись уламки дерева. Біля коліна лівої ноги знайдені залишки берестяної обкладки сагайдака та два заливіні стремена, одне збереглось в уламках, а друге (рис. 2, 1) має аркоподібну дужку, розплющену зверху. Підніжка вузька — 2,3 см, висота стремена — 13,5 см, ширина — 11,5 см. За формою воно найбільше наближається до кочівницьких старожитностей XII ст.⁹

Біля стегнової кістки лівої ноги лежав фрагментований залізний черешковий ніж довжиною 6,5 см. Череп коня з залишками двоскладових вудил знайдено на північний захід від голови людини. На південному заході від черепа лежало копито коня.

За стременом поховання можна датувати XII ст.¹⁰.

Поховання 2 (с. Чернеччина, к. 3, п. 15)¹¹. На глибині 1,26 м лежав випростаний кістяк дорослої людини на спині, орієнтований головою на північний схід (рис. 3, 3). Руки зігнуті в ліктях, кисті — на тазових кістках. Біля останніх з лівого боку лежали дві річкові черепашки та кругла залізна пряжка (рис. 2, 2) діаметром 3 см з рухомим язичком. Аналогії відомі в половецьких старожитностях¹², що свідчить про належність поховання до XI—XII ст.

Поховання № 3 (с. Бузівка, к. 1, п. 2)¹³. Кістяк дорослої людини виявлено на глибині 0,4 м. Він випростаний, покладений на спині, головою

⁶ Рутковская Л. М. Исследования раннесредневековых памятников на р. Орель в 1968 г.—АИУ в 1968 г. К., 1971, с. 47.

* Автори вдячні Д. Я. Телегіну за люб'язний дозвіл опублікувати матеріали експедиції.

⁷ Клименко В. Ф. Раскопки курганов в с. Чернеччина Магдалиновского района Днепропетровской области (отчет о раскопках).—НА ІА АН УРСР, № 1972/16.

⁸ Плетнєва С. А. Указ. статья, с. 170.

⁹ Там же.

¹⁰ Клименко В. Ф. Указ. отчет.

¹¹ Плетнєва С. А. Указ. статья, с. 178, 189.

¹² Телегин Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В., Молодчикова И. А. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр—Донбас» в 1974 г.—НА ІА АН УРСР, № 1974/1.

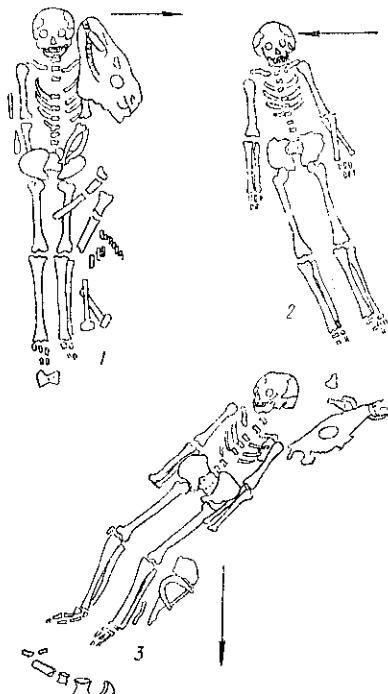

Рис. 1. Поховання з курганів Порогеля:

1 — Бузівка, к. I, п. 2; 2 — с. Чернеччина, к. III, п. 15; 3 — с. Чернеччина, к. II, п. 4.

на захід, кістки обличчя злегка повернуті на північ (рис. 1, 1). Права рука витягнута вздовж тулуба, кисть — під тазовими кістками; ліва злегка зігнута у лікті, з кистю на тазі. Біля фаланг пальців правої ноги лежала кістяна пряжка, що мала залізну петлю з язичком, від якої збереглись сліди у вигляді іржі на зовнішньому боці (рис. 4, 2). Подібна до неї знайдена в Саркелі в шарі салтівської культури¹³, що може свідчити на користь більш ранньої її дати (Х ст.). Біля кісток правої руки були фраг-

Рис. 2. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:
1 — залізне стремено (с. Чернеччина, к. II, п. 2); 2 — залізна пряжка (с. Чернеччина, к. III, п. 15); 3 — бронзовий гудзик (с. Йосипівка, ур. Пляж, п. 15); 4 — золота монета (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 24).

менти залізних наконечників стріл з залишками ратищ (рис. 4, 3). Погана збереженість наконечників не дає можливості їх датувати. Тут же знайдено кістяні накладки від лука, які дуже поширені в кочівницьких старожитностях (рис. 4, 4). Аналогії є в могильниках VIII ст. у Сибіру¹⁴, а також в похованнях кочівників у Північному Причорномор'ї. Датуються вони Х ст.

На північ від голови небіжчика лежав череп коня, в якому збереглись залізні вудила, виготовлені з одного прута — так звані без перегину (рис. 4, 1). В невеликі нерухомі кільця по краях вставлені маленькі кільця. Ці вудила хронологічно засвідчені в кінці IX—XIII ст., але частіше вони трапляються в комплексах X—XI ст. (Саркел—Біла Вежа)¹⁵. По-

¹³ Артамонов М. И. Саркел — Белая Вежа.— МИА, 1958, № 62, с. 39, рис. 25/2.

¹⁴ Евтухова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов. Абакан, 1948, с. 64.

¹⁵ Плетнєва С. А. Указ. статья, с. 156.

перек лівої ноги людини лежала одна кістка передньої кінцівки коня, а друга — під кутом до першої. Перехрещені кістки задніх кінцівок були біля стегнової кістки похованого. Поруч з ними виявлено залишки берестяної обкладки сідла.

Це поховання можна віднести до I групи кочівницьких старожитностей за С. О. Плетньовою¹⁶. Вона виділяє шість ознак печенізьких пам'яток: 1) поховання впускне, проста могильна яма; 2) орієнтація на

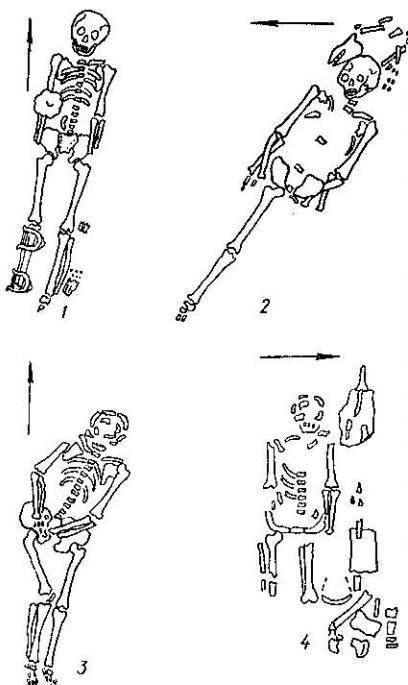

Рис. 3. Поховання з курганів і могильників:

1 — с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64; 2 — с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 24; 3 — с. Йосипівка, ур. Пляж, п. 15; 4 — с. Чернявщина, к. IV, п. 3.

захід; 3) кістяк випростаний на спині, з витягнутими вздовж тулуба руками; 4) відсутність труни; 5) наявність в могилі черепа та копит коня в анатомічному порядку; 6) зліва від небіжчика — вудила без перлиць. Всі ці особливості поєднані в описаному похованні, що й дає змогу датувати його X—XI ст. і зарахувати до печенізьких старожитностей I групи.

Поховання 4 (с. Чернявщина, к. 4, п. 3)¹⁷ було в насипу кургану на глибині 0,8 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, витягнутий головою на захід (рис. 3, 4). На північ від черепа людини розміщувався че-

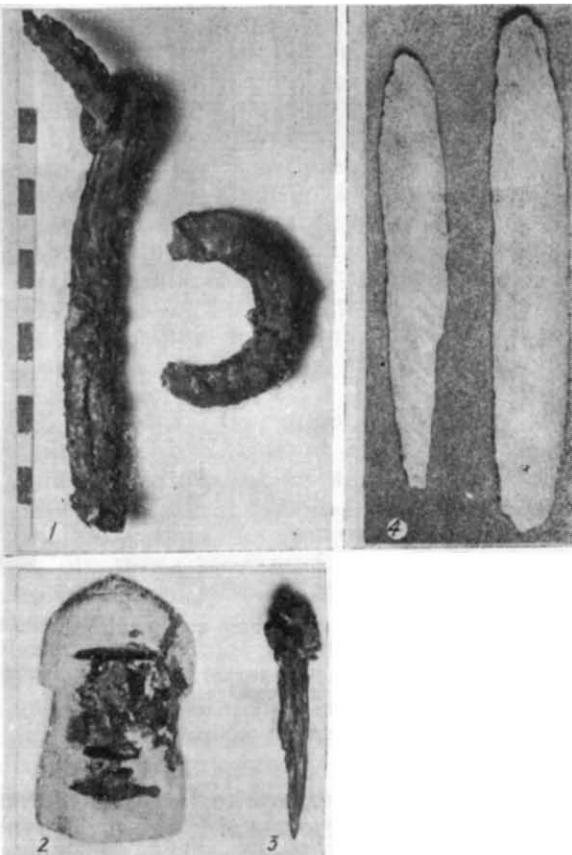

Рис. 4. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:
1 — залізне вудила (с. Бузівка, к. I, п. 2); 2 — кістяна пряжка (с. Бузівка, к. I, п. 2); 3 — залізна стріла (с. Бузівка, к. I, п. 2); 4 — кістяні накладки для лука (с. Бузівка, к. I, п. 2).

¹⁶ Плетнєва С. А. Указ. стаття, с. 155.

¹⁷ Клименко В. Ф. Розкопки курганів в с. Чернявщина Павлоградського району Дніпропетровської області (звіт за 1973 р.). — НА ІА АН УРСР, № 1974/1а.

реп коня. Біля ліктя лівої руки знайдено наконечники стріл ромбоподібної форми довжиною 5 см (рис. 5, 1). Стріли такого типу є в слов'янському шарі Саркела¹⁸, а також у Пліснеську¹⁹ і датуються Х—XI ст. Біля стегна лівої ноги лежали залишки берестяного сагайдака з кістяними обкладками довжиною 7, 5, 9, 12, 18 см (рис. 5, 2—5). Перший фрагмент завдовжки 2,5 см, решта — 1,5 см. Пластини прикрашено різьбленим орнаментом у вигляді поєднаних кіл, що утворюють вісімки. За орнамента-

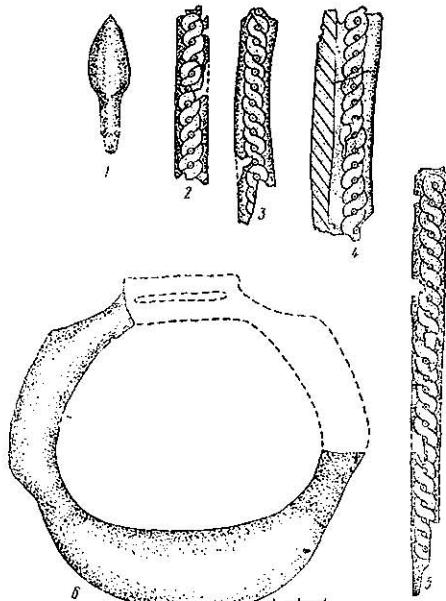

Рис. 5. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:

1 — залізна стрілка (с. Чернявщина, к. IV, п. 3); 2—5 — кістяні обкладки сагайдака (с. Чернявщина, к. IV, п. 3); 6 — залізне стремено (с. Чернявщина, к. IV, п. 3).

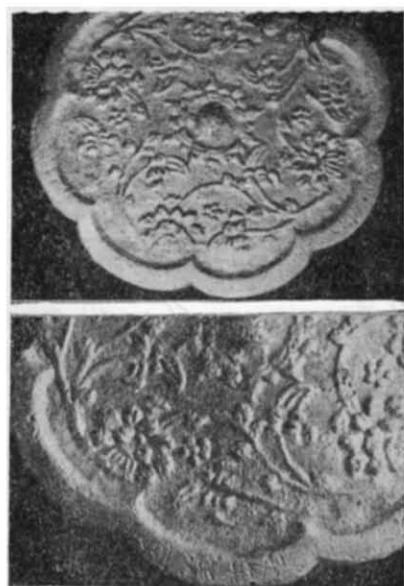

Рис. 6. Інвентар з поховань кочівників Поорелля. Бронзове дзеркало (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64).

цією пластини належать до II групи кістяних виробів згідно з класифікацією Н. В. Малиновської²⁰ (до цієї групи включено спіралеподібні та S-овидні мотиви).

Встановлено, що всі знахідки сагайдаків з різьбленими обкладками в поховальних комплексах кочівників виявлені тільки в похованнях чоловіків, хоч накладки для луків відомі й в похованнях жінок²¹. Поширення сагайдаків з обкладками такого типу характерне для другої половини XIII—XIV ст.²².

В цьому ж похованні біля лівої ноги лежало залізне стремено округлої, аркоподібної форми (рис. 5, 6). Висота його 10 см, ширина 14 см, ширина підніжки 3,5 см. Датуються подібні стремена XII—XIII ст., їх, як правило, супроводжують кістяні накладки. Поруч із стременом знайдені кістки копит коня. На кістках тазу лежав крем'яний відщеп, мабуть, від кресала. За інвентарем поховання можна датувати XIII ст.

¹⁸ Сорокин С. С. Железные изделия Саркела—Белой Вежи.—МИА, 1959, № 75, с. 185.

¹⁹ Кучера М. П. Древний Пліснеськ.—АП УРСР, 1962, т. 12, с. 30, п. 12(20).

²⁰ Малиновская Н. В. Колчаны XIII—XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей.—Города Поволжья в средние века. М., 1974, с. 137.

²¹ Малиновская Н. В. Указ. статья, с. 144.

²² Там же, с. 160.

П'яте поховання (№ 15) було виявлено під час розкопок багатошарового поселення в урочищі Пляж поблизу с. Йосипівка²³.

Поховання 5. На глибині 0,5 м лежав кістяк підлітка, випростаний на спині, головою на схід (рис. 1, 2). Руки витягнуті вздовж тулуба, ноги покладені вільно, кістки стоп не збереглися. В районі хребта знайдено бронзовий гудзик з петелькою (рис. 2, 3). Діаметр його — 0,6 см. Він спаяний з двох півкуль з горизонтальним швом посередині. Такі гудзики належать до 1 типу відділу А, за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова²⁴. Вони широко розповсюджені в середньовічних пам'ятках і не мають твердої дати.

Два поховання (№ 24, 64) відкриті на багатошаровому могильнику в урочищі поблизу с. Йосипівка²⁵.

Поховання № 6. Кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою орієнтований на південний схід, було виявлено на глибині 1,2 м (рис. 3, 2). Руки покладені вздовж тулуба, кисті — біля тазових кісток. Ноги витягнуті, анатомічний порядок кісток лівої ноги порушений. Біля черепа лежала кістка і щелепа тварини. При огляді черепа знайдено золоту візантійську монету VII—VIII ст. н. е. із зображенням візантійських царів Іраклія та Костянтина III Іраклія. У верхній частині її пробито отвір, можливо, вона використовувалась як підвіска (рис. 2, 4). Первісне використання монети як грошової одиниці вказує на зв'язок з Візантією. Повторне застосування (у вигляді підвіски) дає підставу датувати поховання часом після VIII ст., можливо, IX—X ст.

Поховання 7. На глибині 1,5 м лежав кістяк дорослої людини, випростаний на спині, головою на північний схід (рис. 3, 1). Руки були витягнуті вздовж тулуба. Кисть лівої руки покладена на тазові кістки, а кисть правої не збереглась. На плечовій кістці правої руки лежало лите бронзове (кругле, восьмипелюсткове) дзеркало з написом (рис. 6). Воно плоске, діаметром 11,5 см. Один бік диска гладкий і є дзеркальною поверхнею, протилежний повністю орнаментований. Композиція являє собою чотири гілочки з витонченими квітками на кінці. На кожній гілочці є ще по дві маленькі з листочками, які розходяться в різні сторони. Сама квітка складається з двох ярусів пелюсток, по п'ять в кожному; в центрі — по п'ять тичинок. Стебло хвилеподібне, кінець стебла однієї квітки збігається з пелюстками другої, утворюючи таким чином замкнений орнамент по колу. Між стеблом і листочками кожної квітки зображено п'ятьма крапками невеличку розетку. Центром композиції є коло (всередині його півкулястий виступ-петелька), від якого відходять 20 великих і малих променів, що чергуються між собою. Це схематичне зображення сонця. Усю композицію завершує гладка опукла облямівка 0,7 см шириною, яка оточує її по всьому колу. Описане дзеркало являє собою чудовий зразок орнаментально-декоративного мистецтва високого стилю. Це твір зрілого майстра, який має тонкий смак і досконало володіє технікою художнього ліття.

Дзеркала, тим більш цілі, не такий вже частий предмет у кочівницьких похованнях. У великій кількості вони трапляються в більш ранніх сарматських похованнях, але більшість їх фрагментована²⁶. Досить часто на них є якісь зображення або орнаменти. На бронзових дзеркалах зустрічається зображення драконів²⁷; такий сюжет є і на середньовіч-

²³ Телегин Д. Я., Беляев А. С., Кравец И. В., Молодчикова И. А. Отчет о работе археологической экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1974 г.

²⁴ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 70, рис. 12.

²⁵ Телегин Д. Я., Беляев А. С. и др. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1972 г.—НА ИА АН УРСР, № 1972/1. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1973 г.—НА ИА АН УРСР, № 1973/6.

²⁶ Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское.—МИА, 1959, № 60, т. 1, с. 284, р. 19, 24, 29, 30.

²⁷ Эпиграфика Востока, 1958, вып. 12, с. 82, 83.

ному дзеркалі в пам'ятках єнісейських киргизів (хакасів)²⁸. Існують екземпляри і з зображенням риб і рослинним орнаментом²⁹. Розетки квітів, подібні до описаних, знаходимо на дзеркалі середньовічного часу, де поряд з мисливською сценою є і стебла з квітами. Вироби з металу цього часу не відстають від своїх попередників, хоча форма прикрас вже не така цікава. Але майстерність виготовлення і дзеркал, і ювелірних прикрас неперевершена. На дзеркалі з Устецького скарбу в центрі, навколо вушка, наявне зображення, схоже з орнаментальною схемою згаданих знахідок³⁰. Подібна восьмипелюсткова форма досить поширенна. Серед бронзових дзеркал середньовічного часу трапляються такі, що мають подібні обриси³¹. Схоже дзеркало, тільки з більш гострими пелюстками, знайдено на Дмитровському могильнику (відливка за східною моделлю VIII—IX ст.)³².

Особливий інтерес становить напис, наявність якого значна рідкість. Це одна з ознак азіатських дзеркал X—XIII ст. Існують написи різного характеру. Деякі являють собою автографи майстра, вказують на місце походження. Іноді напис на бортику виконував функцію клейма, даючи дозвіл для продажу. Поширення викарбуваних написів на дзеркалах того часу пов'язане з тим, що в результаті нестачі бронзи виготовлення їх обмежувалося³³.

На орнаментованому боці дзеркала збереглися клаптики матерії розміром $6,5 \times 8,5$ см. Це, очевидно, залишки чохла, бо тканина повторює обриси одного з пелюстків і на ній є сліди окисленої міді. Чохол був зшитий з двох видів тканини—простого плетива типу рогожки і схожої на шовк.

Залишки тканини знайдені також біля лівої стегнової кістки. Це парча (розміром $6,5 \times 3,5$ см) з золотими нитками, виробка її має вигляд геометричного орнаменту. Основний колір коричневих відтінків, а лінії і крапки, з яких складається орнамент, темного, навіть чорного відтінку. В складах тканини знайдено срібну позолочену бляшку трикутної форми з маленькими дірочками в кутах, довжина її — 0,5 см. Такі бляшки, можливо, прикрашали одяг похованого.

Поруч з тканиною лежали два металевих вироби у вигляді скобок (рис. 7, 3). Біля лівої гомілкової кістки знайдено намистини (рис. 7, 2). Одна бурштинова чотиригранна, сплющена, довжиною 1,5 см. Це рідкий тип намиста, який не може бути датуючим матеріалом. Друга намистина сердолікова, шестигранна, оранжевого кольору, прозора. Такі знахідки відомі у великій кількості на Північному Кавказі (VI—IX ст.) та в Криму (VI—IX ст.), на могильнику в Саркелі — Білій Вежі³⁴. Третя намистина керамічна, округло-біконічна, білого кольору, непрозора. Отвір для нитки широкий. Обидва виходи його окантовані валиком з залишками жовтої фарби і темної хвилі над ними. Датується вона кінцем XI ст.³⁵. Четверта намистина кришталева, кулястої форми, біла, прозора, довжиною 0,5 см. Аналогічні зразки дуже часто трапляються в Салтівському могильнику. В описаному похованні вони могли належати до речей східного поховання або до імпорту з південно-руських степів³⁶.

²⁸ Евтюхова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан, 1948, с. 48, р. 81.

²⁹ Шавкунов Э. В. Клад Чжурчженских зеркал.—МИА, 1960, № 86, т. 1, с. 235, р. 6 (1, 2).

³⁰ Чернецов В. Н. Бронзы Усть-Полуйского времени.—МИА, 1953, № 35, т. 19.

³¹ Шавкунов Э. В. Указ. статья, с. 234, р. 5 (1, 2).

³² Плетнєва С. А. От кочевий к городам.—МИА, 1967, № 142, с. 143, рис. 37 (6).

³³ Лубо-Леснichenko Е. И. Бронзовые зеркала Минусинской котловины в предмонгольское и монгольское время (II—XVI вв.).—Страны и народы Востока, 1969, вып. 8, с. 71.

³⁴ Деопик В. Б. Классификация и хронология аланских украшений.—МИА, 1968, № 114, с. 135, 142; Артамонов М. И. Указ. статья, с. 60.

³⁵ Львова З. А. Стеклянные бусы и браслеты из Саркела—Белой Вежи.—МИА, 1959, № 75, с. 329, р. 7 (1).

³⁶ Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода.—МИА, 1959, № 55, с. 169.

Крім того, знайдено також жовті та світло-зелені намистини з напівпрозорого скла, виготовлені шляхом накручування скляної маси на тверду основу (так зване зонне намисто). Екземпляри зеленого кольору в курганах трапляються рідше, ніж жовті цього ж типу. Чітка верхня хронологічна межа дає змогу вважати варіант світло-зеленого напівпрозорого намиста ознакою X ст. Воно відоме в Новгороді, де датується X ст. (без речей X ст. цей тип ще жодного разу не виявлено) ³⁷.

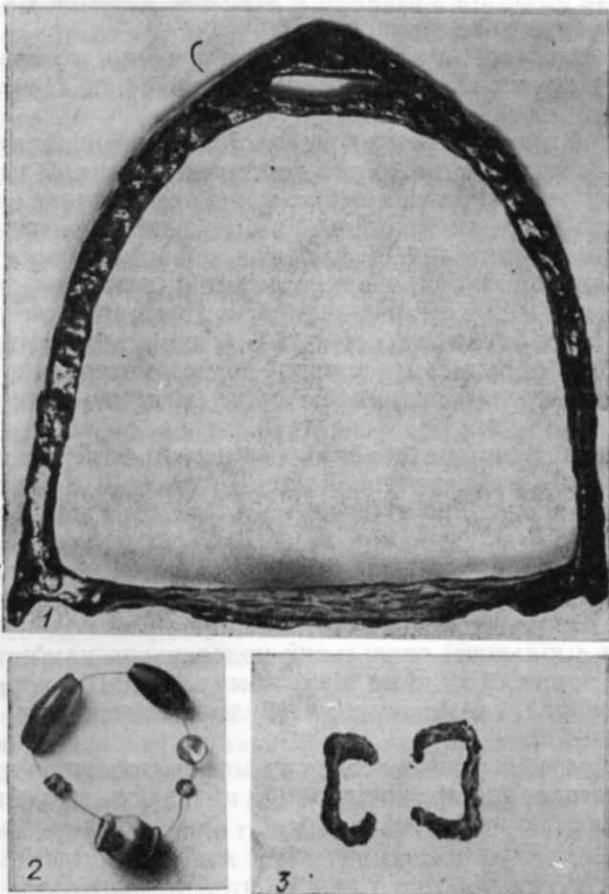

Рис. 7. Інвентар з поховань кочівників Поорелля:
1 — залізне стремено (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64); 2 —
намистини (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64); 3 — залізні скоби (с. Йосипівка, ур. Лиман, п. 64).

На гомілковій кістці правої ноги лежали два стремена (рис. 7, 1), повернуті підніжками на південний захід: одне — біля колінної чашечки, а друге — біля стопи. На стременній дужці є срібне карбування у вигляді геометричного орнаменту. В кургannому могильнику в урочищі Лучки поблизу Канева знайдено стремено подібного типу з орнаментом на боковому ребрі ³⁸. Аналогії є на городищі Княжа Гора ³⁹, де вони датуються XII—XIII ст. В пам'ятках раніше XII ст. такі стремена невідомі ⁴⁰. Орна-

³⁷ Леопік В. Б. Указ. стаття, с. 143.

³⁸ Dabrowska E. Kurhany Rossawskie.—Archeologia, t. 8, z. 1. Warszawa—Wrocław, 1958, tabl. IX, s. 168.

³⁹ Кирличников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси.—САИ, 1973, вып. Е1-36, табл. 15/6.

⁴⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 16.

ментовані срібним візерунком стремена були знайдені в одній із схованок кургану № 5 Уйбатського чаатасу (розкопки Саяно-Алтайської експедиції під керівництвом С. В. Кисельова)⁴¹.

Розглянуте вище поховання можна датувати XII—XIII ст. Склад похованального інвентаря демонструє торговельні зв'язки половецького степу із середньовічним Сходом (дзеркало, стремена). Набір намиста дуже різноманітний: східного походження сердолікова намистина та бурштина, яка вказує на обмін з північним заходом, а також маленькі скляні, можливо, давньоруського походження.

На основі виявленого матеріалу дані поховання можна розділити на дві хронологічні групи: IX—X ст. (поховання 3, 6) та XI—XIII ст. (поховання 1, 2, 4, 7).

Похованальний інвентар першої ранньої групи не відрізняється багатством. Тут немає прикрас, залишків дорогої вбрани. В цих похованнях наявні предмети озброєння та кінської зброй, що свідчить про належність їх чоловікам-войнам. Можливо, дані пам'ятки залишили печенігами.

Друга група характеризується більш різноманітними знахідками. Поряд з типовим для кочівницьких поховань інвентарем, зброяю та кінським спорядженням тут є цінні прикраси, коштовний одяг. Сама зброя також відрізняється багатством обробки. Наявність імпортних речей свідчить, як вказувалося вище, про широкі зв'язки населення, що залишило ці похованальні пам'ятки. Отже, можна припустити, що вони належали половцям.

Такий хронологічний розподіл підтверджується літописними відомостями про кочівників, які перебували на цій території. В давньоруських літописах є чотири загадки про р. Орель і всі вони у зв'язку з воєнними діями проти половців⁴².

С. О. Плетньова вважає, що половці заселяли верхів'я і пониззя р. Орелі. Розглянуті поховання розташовані в основному в середній течії ріки. Отже, вся долина її в Х—XIII ст. була районом половецьких кочовищ. Судячи з кількості орельських половецьких кам'яних баб, ці кочовища сягали крайньої межі на північному заході. Що ж до зимовиць, то на південь від Орелі їх, можливо, не було⁴³. Це вже був половецький степ.

Таким чином, матеріал описаних поховань доповнює вже наявні дані про старожитності пізніх кочівників і приводить до висновку, що половці поширились по всій течії р. Орелі.

А. С. БЕЛЯЕВ
И. А. МОЛОДЧИКОВА

Погребения кочевников на р. Орель

Резюме

В статье на основе анализа кочевнических погребений на р. Орели делается вывод о заселении долины реки в IX—XIII вв. кочевыми племенами, последовательно сменявшими друг друга. Первая группа погребений на основании инвентаря датируется IX—X вв. и относится к печенежским. Изучение второй группы позволяет датировать ее XI—XIII вв. и высказать предположение, что эти памятники оставлены половцами.

Погребальный инвентарь свидетельствует о широких торговых и культурных связях кочевников с соседними оседлыми народами.

⁴¹ Евтухова Л. А. Археологические памятники енисейских кыргызов.—КСИИМК, 1957, вып. 17, с. 159.

⁴² ГСРЛ. Указатель к первым восьми томам, отдел второй. Географический указатель. Спб., 1907, с. 489.

⁴³ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния.—САИ, 1974, вып. Е4—2, с. 20.

В. Д. БАРАН
В. С. ВУИЦІК

Давньоруська ікона з поселення Бовшів

В 1963 р. під час розкопок Бурштинською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР багатошарового поселення поблизу с. Бовшова Галицького району Івано-Франківської області була знайдена бронзова ікона благовіщення¹. Бовшів — це одне з багатьох поселень XII—XIII ст., розташованих навколо давнього Галича — міста, яке в той час переживало своє піднесення. Поселення займало невисоке підвищення на правому березі р. Гнилої Липи, лівої притоки Дністра. Неподалік від нього, за балкою і на лівому березі річки, було ще два. Всі вони зараз залиті водою Бурштинського озера.

Ікона виявлена в заповненні господарської споруди № 13, заглибленої на 1,87 м від сучасної поверхні. Поруч з нею зібрано уламки високоякісного гончарного посуду з характерними відігнутими назовні вінцями, що мали косо зрізані або заокруглені краї та закраїнку з внутрішнього боку, а також уламки скляних браслетів. Виявлені в споруді матеріали нічим не відрізняються від знахідок з інших житлових і господарських будівель на цьому поселенні і можуть впевнено датуватись XII—XIII ст. н. е., як і досліджувана ікона. Вона належала одному з мешканців поселення, який носив її як медальйон, на що вказує отвір для підвішування у верхній частині. Ікона зараховується до категорії дрібної пластики, широко відомої в давній час.

Слід відзначити, що давньоруська дрібна пластика багата і різноманітна щодо іконографічних сюжетів, матеріалу, форм, а також за технікою виконання. Але пропорційне співвідношення між різними її видами неоднакове. Одні сюжети поширені в більшій, інші в меншій або зовсім незначній мірі. Серед таких рідких пам'яток і була ікона благовіщення з Бовшова*.

На іконі зліва зображені у профіль архангел Гавриїл, що наче прямує повільною хodoю до богоматері, яка сидить на троні. Правою рукою архангел благословляє, лівою тримає мірило. Його голова повернута на три четверті до глядача, з легким нахилем у бік богоматері, поза якої строго фронтальна, лише голова злегка нахиlena до архангела. Богоматір пряде, її руки, в яких вона тримає нитку та веретено, спрямовані направо і трохи порушують фронтальність фігури. Ноги спираються на прямокутну підставку. Німби орнаментовані. Німб Гавриїла обведений однією лінією та заповнений орнаментом. Німб богородиці оточують дві лінії, орнаментація його невиразна. Між лініями — зернистий обідок. На фоні, біля лівої руки архангела міститься монограма МР/ОУ, над кистю правої — літера Н. У правому верхньому куті — дві нечіткі літери КА. Лінії німбів та написів заглиблені.

На фоні у верхній частині збереглись залишки позолоти. Ікона обведена гострим бортіком висотою 1—2 мм, який утворює ковчег. Як показує слід від вушка, її можна віднести до групи натільних. Пам'ятка збереглася цілком задовільно, якщо не враховувати незначної потерності рельєфу на головах.

Необхідно відзначити високий художній та технічний рівень виконання ікони. На перший план виступають її пластичні якості. Фігури виконані у високому рельєфі з добре витриманими пропорціями, майже

¹ Експедиція працювала під керівництвом В. Д. Барана. (Див.: Баран В. Д., Чайка Р. М. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї. — Археологія, 1972, вип. 7, с. 97—102).

* Ікона зберігається в археологічному музеї Львівського державного університету ім. Івана Франка. Її розміри — 45×35×3 мм.

класичним моделюванням форми та малюнком. Досконало оброблені складки одягу Гавриїла та Марії. Композиція врівноважена, гармонійна.

Щодо іконографічного ізводу, то тут зображенено один з варіантів благовіщення, що виходить з апокрифічної легенди. Архангел Гавриїл благовіщує Марію в той момент, коли вона сидить на троні та пряде пурпур для завіси Єрусалимського храму. З найбільш ранніх пам'яток цей ізвод вперше засвідчено на равеннському саркофазі V ст. та на мозаїці

церкви Санта-Марія Маджоре у Римі². В обох випадках Марія показана сидячию на троні за прядивом, архангел підходить до неї з лівого боку.

Цікавою іконографічною рисою бовшівської ікони є те, що сцена благовіщення зображена на гладкому фоні. Немає навіть натяку на архітектурний мотив, який вказував би, що дія, за євангельським текстом, відбувається в домі Йосифа в Назареті. Відсутність такого мотиву простежується на багатьох ранніх благовіщеннях V—XII ст., як на згаданих равеннському саркофазі та в церкві Санта-Марія Маджоре, так і в мозаїках Софії Київської, Дафнії, Ветопеда, Сіцілії.

Прямою аналогією у живописному варіанті цієї іконографічної теми є ікона благовіщення в церкві св. Клімента в Охріді. Вона датується серединою

Бронзова ікона з Бовшова.

XI ст. і складається з двох окремих ікон. На одній з них зображений архангел Гавриїл, на другій — Марія, що сидить на троні за прядивом пурпuru. Фігури архангела та Богоматері майже ідентично повторюють пози бовшівської ікони. В обох випадках панує урівноваженість у позах та спокій. На обох охрідських іконах збереглись сучасні оправи, архітектурні мотиви відсутні. Н. П. Кондаков підкреслює, що благовіщення в даній редакції — явище відносно рідке³. Охрідське благовіщення є, очевидно, єдиною прямою іконографічною аналогією описаної нами ікони.

Одним з небагатьох прикладів теми благовіщення в дрібній пластиці можна вважати мідну ікону з колишнього зібрання В. І. Ханенко. Вона датується досить пізнім часом — XV—XVI ст.⁴ і, звичайно, не може бути аналогією бовшівської. В ханенківській іконі відчувається сильна динаміка не тільки в руках фігур, а й у архітектурних формах, на фоні яких відбувається дія.

Серед візантійських рельєфів із слонової кістки XI—XII ст. сюжет благовіщення є лише частиною складної композиції⁵. Н. Г. Порфірідов, що займається статистикою та класифікацією сюжетів у давньоруській дрібній кам'яній пластиці, благовіщення не згадує⁶. В числі обстежених ним 323 ікон з 423 сюжетами виявилось 303 однофігурних та 120 багато-

² Кондаков Н. П. Иконография Богоматери, т. 1. Спб., 1914, с. 26—27, рис. 6; с. 111, рис. 78.

³ Кондаков Н. П. Македония. Археологическое путешествие. Спб., 1909, с. 263, 264.

⁴ Собрание Б. И. и В. И. Ханенко. Древности русские. Кресты и образки, вып. 2. К., 1900, табл. 30, № 338, с. 22.

⁵ Loldschmidt A., Weitzmann K. Die byzantinischen Elfenbein skulpturen X—XIII Jahrhunderts, Bd. 2. Berlin, 1934, taf. VI, XVIII, XXIII, LXVI, LXIX, LXII.

⁶ Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты.— СА, 1972, № 3, с. 202.

фігурних⁷. Отже, останні, до яких належить і благовіщення, набагато поступаються за кількістю однофігурним композиціям.

Деякі іконографічні аналогії ікон з Бовшева дають давньоруські актові печатки. Серед новгородських печаток Всеволода Мстиславича (1117—1136) понад 30 відтворюють різні варіанти благовіщення (канонічний, апокрифічний). Деякі з них відповідають нашій редакції⁸. На візантійських свинцевих печатах благовіщення зафіксовано теж досить рідко. Г. Шлюмберже публікує лише кілька і то в традиційному перекладі⁹. Зображення богоматері з прядивом, яка сидить на троні, не засвідчене. Тé ж саме можна сказати про візантійський молівдовуль XIII—XIV ст. із зібрання Ермітажу, де Марія зображеня в стоячій позі біля трону¹⁰.

Серед пам'яток візантійської гліптики благовіщення в самостійному вигляді порівняно з іншими сюжетами виступає не часто. Тому дуже цінним порівняльним матеріалом є візантійська стеотитова ікона XII ст. з херсонеського музею¹¹. В цілому тут повторюється схема бовшівської ікони, але в деталях простежуються деякі іконографічні відмінності, зокрема ківорій над Марією, дерево, промінь світла з неба як символ святого духа. Вся композиція має аркове обрамлення. Не менш цінним для іконографічних порівнянь у візантійській металопластиці є фрагмент срібного хреста з благовіщенням (Константинополь?) XI—XII ст.¹².

Кілька близьких варіантів благовіщення можна також вказати серед зразків художнього карбування у мистецтві Грузії X—XI ст.¹³.

Наведені вище аналогії дають підставу датувати бовшівську ікону часом не пізніше XII ст., що повністю узгоджується з датуванням на основі археологічних матеріалів. На користь цього свідчать не тільки іконографічні особливості, але й чисто стилістичні ознаки та високий художній рівень виконання. Останнє приводить до висновку, що в даному творі відбився вплив еллінізуючого комніновського мистецтва. Правильність такого датування підтверджує також відсутність в іконі архітектурного фону, характерного для найбільш ранніх сюжетів благовіщення у східному мистецтві¹⁴.

Дуже важливо встановити не тільки час, а й місце виготовлення та походження пам'ятки. Очевидно, це був стародавній Галич, де у XII—XIII ст. художні ремесла досягли високого професійного рівня, а місцеві вироби не відрізнялися від виробів майстрів інших давньоруських князівств¹⁵. Про це свідчать численні знахідки предметів дрібної пластики XII—XIII ст. на території стародавнього Галича, а також Звенигорода, Володимира-Волинського та інших міст Галицько-Волинської Русі.

Існування в Галичі майстерень по виготовленню ювелірних та різних бронзових виробів підтверджують матеріали археологічних досліджень. Зокрема, це стосується знайдених на території Крилоса кам'яних матриц для відливки дрібних предметів з бронзи, бронзового шлаку, а також значної кількості готових виробів дрібної пластики.

⁷ Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты.— СА, 1972, № 3, с. 202.

⁸ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X—XV вв., т. 1. М., 1970, с. 193, табл. 46.

⁹ Schliumberger G. Sigillographie de l'empire Byzantine. Paris, 1884.

¹⁰ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. М.—Л., 1966, с. 308, № 154.

¹¹ Там же, с. 304, № 151.

¹² Marin C. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, vol. 1. Washington, 1962, N 23, p. 26—27, pl. XXII.

¹³ Чубинашвили Г. Н. Грузинское чеканное искусство, т. 2. Тбіліси, 1959, ил. 203, 274.

¹⁴ Fournes Jean. Architectures symboliques dans le theme iconographique de l'Apposition Synthronon. Paris, 1968, прим. 226.

¹⁵ Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волинской Руси.— Вопросы истории, 1973, № 1, с. 94.

В. Г. Пуцько вважає, що описана ікона відлита з кам'яного оригіналу XII ст.¹⁶. З його думкою можна погодитись, враховуючи техніку виконання, характерну для різьблених ікон. Якщо це так, то кам'яний оригінал, на нашу думку, був місцевого походження. Тут доцільно провести стилістичну паралель з кам'яною іконою «Одігітрії», датованою XIII—початком XIV ст., з Державної Третьяковської галереї¹⁷. А. В. Риндіна досить правомірно зараховує її до галицько-волинських пам'яток. Порівняльний аналіз виявляє багато спільних рис між богоматір'ю на галицькому благовіщенні та «Одігітрю» з Державної Третьяковської галереї.

Бовшівська ікона є рідким екземпляром серед творів давньоруської дрібної пластики XII—XIII ст. Це поки що єдина знахідка із зображенням сцени благовіщення серед пам'яток мистецтва стародавнього Галича.

В. Д. БАРАН
В. С. ВУЙЦІК

Древнерусская икона из поселения Бовшев

Резюме

В 1963 г. на поселении XII—XIII вв. у с. Бовшева Ивано-Франковской области найдена бронзовая икона благовещения. Изображения девы Марии и благовествующего ее архангела Гавриила выполнены на высоком художественном и техническом уровне. Эта редкая и хорошо датирующаяся икона сделана в древнем Галиче, она пополняет не очень многочисленные произведения древнерусской мелкой пластики XII—XIII вв.

¹⁶ З приватного листа автору від 17 березня 1974 р.

¹⁷ Риндіна А. В. Об одной группе каменных икон XIV в.— Памятники культуры. Новые открытия. Письменность, искусство, археология. М., 1974, с. 229.

В. М. ЦИГИЛИК.

**Населення Верхнього Подністров'я
перших століть нашої ери
(племена липицької культури).**

К., «Наук. думка», 1975.

Верхнє Подністров'я і територія, що прилягає до нього, посідають важливе місце у вивченні етнокультурних процесів, що проходили в східноєвропейському Лісостепу на рубежі і в перших століттях нашої ери. Це зумовлено географічним розташуванням району вздовж вигідного річкового шляху, куди проникали різні племена Південно-Східної і Центральної Європи. Тут схрещувалися різні культурні впливи, що знайшло своє відображення в історичній долі місцевого населення. Тому зрозумілій інтерес, з яким була зустрінута монографія В. М. Цигиліка, присвячена історії Верхнього Подністров'я перших століть н. е.

Метою монографії є всебічний розгляд матеріальної і духовної культури липицько-го населення та його етнічної належності. Велика увага приділена визначенню рівня господарства та суспільного устрою племен, що залишили пам'ятки липицької культури, а також співвідношенню з синхронними та більш пізніми культурними групами.

Пам'ятки липицької культури вивчаються вже протягом тривалого часу, але досліджені вони дещо однобічно. До недавнього часу були відомі в основному похованні комплекси, систематизовані М. Ю. Смішком ще в 1932 р. Поселення практично не вивчалися. Тому особливу увагу автор приділив саме цій категорії пам'яток, розкопки яких провадилися ним, В. Д. Бараном та іншими дослідниками протягом багатьох років. Зокрема, цінними є результати широких досліджень автора на поселеннях в Ремезівцях і Майдані-Гологірському, де виявлено не лише липицькі, а й зарубинецькі матеріали. Наявні також елементи пшеворської культури. Ці пам'ятки відображають культурні процеси, що проходили тут в перших століттях нашої ери.

Опису поселень липицької культури, а також житлових і господарських об'єктів, виявлених під час розкопок, присвячено перший розділ монографії. Тут дається і коротка характеристика могильників та окремих, випадково відкритих поховань липицької культури. Однак не цілком чітко визначена автором культурна належність могильника у Звенигороді на Гоєві Горі. Судячи з поданої характеристики, 16 поховань (з 20 виявленіх) є пшеворськими (с. 71—72), хоча на інших сторінках книги могильник трактується як липицький з похованнями пшеворських воїнів (с. 157). Це стосується і могильника в Болотні, де, за наявними матеріалами із знищених поховань, були також окремі липицькі й пшеворські.

Далі автор розглядає у загальних рисах поселення, зокрема житлобудівництво. Залучаючи паралелі з сусідніх територій, він дає реконструкцію наземних і заглиблених житлових об'єктів (с. 64—69). Ці дані мають важливе значення для з'ясування рівня розвитку культури липицьких племен Подністров'я. Робиться також спроба реконструювати їх поховальний обряд, причому чітко виділяються основні типи урнових поховань. Водночас автор лише мимохід відзначає наявність на липицьких могильниках ямних поховань, не даючи ім інтерпретації, хоч вони є невід'ємною частиною липицького поховального обряду і відомі на всіх пам'ятках цієї культури. Різні їх типи (скупчення кісток в одному місці ями; кістки, розкидані по всій її площі впередмішку з уламками кераміки; скучення кальцинованих кісток, обкладених фрагментами кераміки) становлять значний інтерес і могли б дати цікаві додаткові відомості щодо поховального обряду липицьких племен та їх зв'язків з іншими сусідніми культурами. Так само це стосується і тілопокладень. Вони досить численні (на Верхньолипицькому могильнику — 7 поховань, в Болотні — 2, Звенигороді — 8) і є в певній мірі ознакою біритуалізму поховального обряду липицького населення, на що звертали увагу окремі дослідники. Але автор рецензованої монографії не приєднується до такої думки.

В третьому розділі велика увага приділена аналізу речового матеріалу. Вся наявна кераміка систематизована за способом обробки зовнішньої поверхні і розподілена на окремі типи за формами. Деяких уточнень потребує виділений автором II тип липицьких горщиків, де, судячи з ілюстрацій, є різні за формами посудини (рис. 22, 23).

Слід особливо відзначити виділення керамічного комплексу з поселень в Ремезівцях і Майдані-Гологірському, пов'язаного з зарубинецькою культурою (с. 94—104). Форми цієї кераміки, її орнаментальні мотиви є незаперечним свідченням перебування зарубинецького населення на згаданих пам'ятках. На жаль, ілюстративні таблиці подано за типами, а не по комплексах, що певною мірою знижує їх значення. Це особливо необхідно для такої пам'ятки, як Ремезівці. Керамічні комплекси цього поселення могли б

набагато яскравіше проілюструвати процес співжиття і взаємовпливи липицького і зарубинецького населення.

Аналіз окремих знахідок, зокрема виробів з металу, став основою для датування пам'яток липицької культури на Подністров'ї початком I — початком III ст. н. е. Проте добре датуваний матеріал відомий лише для I і II ст. н. е. (гостропрофільовані фібули, вічкові фібули пізніх варіантів, гема з зображенням Гермеса та ін.). Продовження часу існування липицької культури на Подністров'ї до початку III ст. н. е. недостатньо обґрунтоване. Єдиними датуючими предметами для цього є дві шпори з асиметричними дужками і гачком біля шипа, які належать до III ст. н. е. Але їх виявлено на поселенні у Ремезівцях і Верхній Липниці, де простежено також і шар черняхівської культури, з яким вони, мабуть, з'язані, як і амфори з асиметрично профільованими ручками.

Весь комплекс матеріалів з поселень липицької культури дав змогу автору всебічно охарактеризувати господарство, суспільний устрій та ідеологічні уявлення липицького населення. Так, у роздлі IV переконливо показано, що основним заняттям цих племен було орне землеробство, скотарство. Наведено цікаві дані щодо зализодобувної справи, про рівень якої свідчить відкрита в Ремезівцях залізоплавильна майстерня (с. 133—134), а також факти, що вказують на розвиток торгівлі з Дакією і Римською імперією. Змістовними є сторінки, присвячені соціальній структурі та ідеології липицьких племен (с. 139—142).

Важливе місце в монографії відведено питанням походження, етнічної належності та історичної долі липицького населення. У роздлі V автор, детально аналізуючи всі риси матеріальної культури, переконливо пов'язує це населення з дакійським етнокультурним масивом. На основі широкого застосування писемних джерел, етнографічних даних, а також критичного розгляду існуючих у літературі концепцій, в книзі робиться вірний висновок про належність липицької культури дакійському племені костобоків. Автор по-новому підходить до з'ясування причин міграції липицького населення з Дакії на Подністров'я. На його думку, це зумовлено не поразкою Дакії у війні з Римом, як досі вважалось, а економічними факторами, що сприяли розквіту матеріальної культури дакійського суспільства і привели до розширення його територій.

Розглядаючи територіальні межі липицької культури в Подністров'ї, автор, на жаль не ілюструє свого викладу картою.

Певний інтерес в книзі становить висвітлення проблеми зв'язків липицького населення з племенами, які проживали на Подністров'ї з більш раннього часу. Рухаючись на північ, липицькі племена зустрілися у верхів'ях лівих приток Дністра з населенням зарубинецької культури. Вони павіль жили на одних поселеннях. Про взаємоплив між ними переконливо свідчать матеріали досліджених автором пам'яток в Ремезівцях і Майдані-Гологірському, де в одних і тих же об'єктах виявлено матеріали липицької і зарубинецької культур. Дещо вужче показано липицько-пшеворські контакти, хоча територіальний стик цих двох культур був не менший, ніж з зарубинецькими племенами. Відзначаючи наявність пшеворських елементів на більшості липицьких пам'яток, автор, проте, виходить з традиційних уявлень про інвазійний характер пшеворської культури в цьому районі і вважає, що її матеріали з'явилися тут внаслідок зіткнення пшеворських військових загонів з їх русі на південь з липицькими племенами (с. 156—158).

Такий погляд на роль пшеворських племен в історії Подністров'я міг існувати до того часу, поки не були відомі іх поселення на цій території. Як показали дослідження останніх, пшеворське населення вже в кінці пізньолатенського часу зайняло території по Західному Бугу і на півдні вийшло у верхів'я лівих приток Дністра. З прибулими сюди на початку I ст. н. е. липицькими племенами воно мирно співіснувало протягом I—II ст. н. е. В районах безпосереднього стику липицьке і пшеворське населення мало спільні пам'ятки — поселення та могильники (Звенигород, Гринів). Подібне спілкування привело до зближення цих племен і зумовило досить значні взаємоплив між ними, які добре простежуються в поховальному ритуалі, керамічних комплексах та інших рисах матеріальної культури. Щодо пшеворського матеріалу, виявленого на поселенні у Незвіску, то його слід, очевидно, пов'язувати не з липицьким, як вважає автор, а з черняхівським горизонтом. За керамічним комплексом черняхівське поселення у Незвіску аналогічне Черепинському і належить разом з ним до найраніших пам'яток цієї культури на Верхньому Подністров'ї.

У висновках праці порушені питання історичної долі липицьких племен. Ряд дасянських і зарубіжних дослідників, особливо румунських, вважає липицьку культуру етапом у розвитку пізнішої черняхівської. На основі нових матеріалів автор критично підійшов до цього і переконливо показав відмінність основних рис матеріальної культури липицьких і черняхівських племен. В цьому плані підтвердилася думка В. Д. Барана, висловлена ним на початку 60-х років. Разом з тим, не можна повністю відкидати роль липицьких елементів у формуванні черняхівської культури. Це, зокрема, стосується тієї частини липицького населення, яке було в близьких контактах з пшеворським і зарубинецьким. Частково таку можливість допускає автор монографії (с. 163).

Вихід у світ рецензованої книги є своєчасним і необхідним не лише для науковців, а й широкого кола читачів. Незважаючи на окремі недоліки, праця В. М. Цигилиця заслуговує на позитивну оцінку, оскільки вводить у науковий обіг новий цікавий культурний комплекс і в значній мірі висвітлює важливі питання історичного процесу в період формування східного слов'янства.

Д. Н. Козак

Ю. В. КОСТЕНКО

**Пам'ятки I тис. н. е.
в поріччі р. Трубежа**

Пам'ятки матеріальної культури другої чверті I тис. н. е. в долині р. Трубіж, лівої притоки Дніпра, неодноразово вивчались в післявоєнний час. Широко відомий могильник, розкопаний поблизу м. Переяслава-Хмельницького В. К. Гончаровим та Є. В. Махно на початку 60-х років¹. Окремі розвідки проводились також і на інших могильниках та поселеннях².

Проте досліджувались, як правило, місцезнаходження цього часу в нижній частині р. Трубіж, навколо Переяслава. Тому на карті пам'яток черняхівської культури, опублікованій в третьому томі «Археології Української РСР», долина ріки виглядає суцільною білою плямою. До останнього часу зовсім не були відомі селища другої половини I тис. н. е.

Протягом багатьох років, починаючи з 1961 р., автором збиралася підйомний матеріал на пунктах в середній течії р. Трубіж навколо Баришівки — районного центру Київської області. Поблизу самої Баришівки, Березані та сіл Гостролучча, Селище, Коржі, Волошинівка, хутора Хлопкова зафіксовано ряд цікавих поселень (рис. 1), попереднє вивчення яких дає підставу говорити про значне заселення цієї території в черняхівський і пізніший часи.

На околиці хутора Хлопкова були виявлені залишки трьох великих поселень. Розташовані вони на краю розорюваного щороку чорноземного плато лівого берега ріки та її затоки (рис. 2). Тут зафіксовані житла наземного типу, виразно позначені розвалами глиняної печини та обмазки. Під час оранки, особливо весною, на поверхні пам'яток виступають

¹ Гончаров В. К. Могильник культури полей погребений у г. Переяслава-Хмельницького.—КСІА АН УССР, 1955, № 4, с. 37—39; Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.—Археологія, 1957, т. 11, с. 127—144.

² Даниленко В. М., Столляр А. Д. Переяславська маршрутна експедиція.—АРУСР, 1952, т. 3, с. 222—230; Сікорський М. І., Савчук А. П. Переяславщина напередодні Київської Русі.—Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, с. 140—147; Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Баришівському районі Київської області.—Археологія, 1977, вип. 22, с. 107—108.

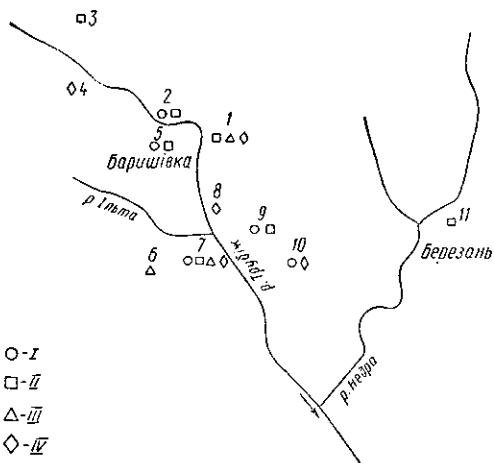

Рис. 1. Схема поширення пам'яток I тис. н. е. в середній течії р. Трубіж:

I — пункти з пізньозарубинецькими матеріалами; II — поселення та земліхідки черняхівської культури; III — пункти з керамікою пізньозарубинецького (кіївського) типу; IV — пункти із знахідками другої половини I тис. н. е.; 1 — хутор Хлопків, урочища Кібал'чиціна левада, Карта; 2 — с. Селище, урочища Бирки; 3 — с. Гостролучча; 4 — с. Селище, урочища Менденівщина; 5 — Барішівка, урочище Острів; 6, 7 — с. Волошинівка, урочища Осавулове, Черняків острів; 8, 9, 10 — с. Коржі, урочища Бирки, Панський Кут, Рябці; 11 — Березань.

рожеві плями обпаленої глиняної обмазки з відбитками хмизу товщиною 0,5—2 см, інколи трапляються шматки печини з слідами згладжування. Okремі господарсько-побутові речі знаходилися, як правило, в місцях скупчень печин і обмазки, розміщених в два ряди паралельно краю плато. Часто траплялися кістки тварин, а на поселенні Хлопків I—уламки криць та шлаку. В північно-західній частині поселення Хлопків I за урочищем Зинуха при шурфуванні виявлено на глибині 30—40 см, під

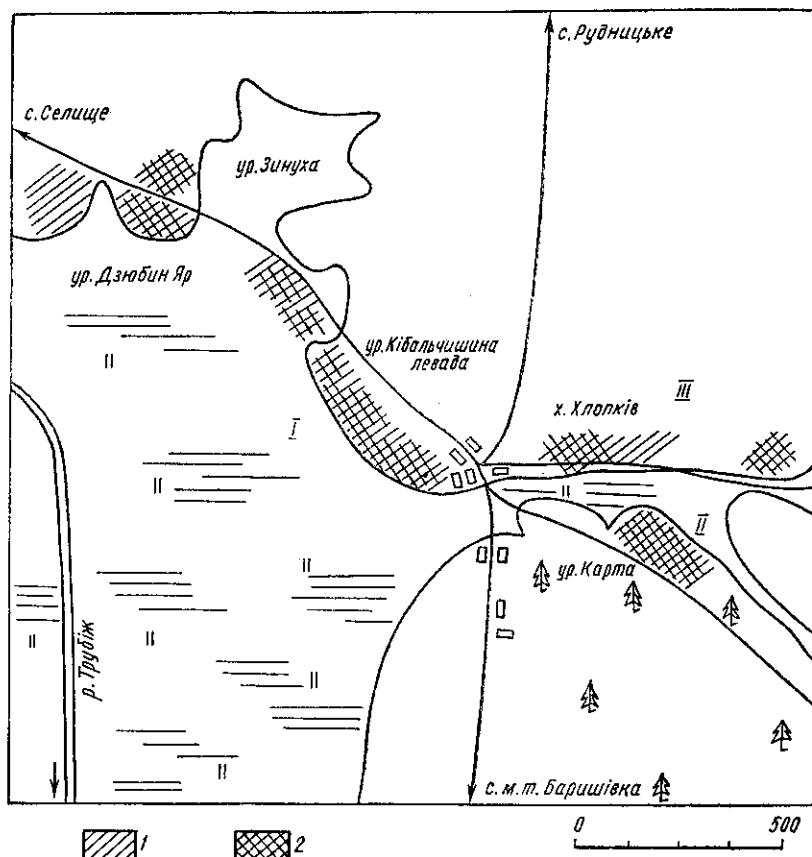

Рис. 2. Схематичний план поселень біля хутора Хлопків:
1— поширення підйомного матеріалу; 2— скучення глиняної обмазки.

потужнім шаром глиняної обмазки з відбитками лози, обвугленого дерева, залишками наземної споруди, на глибині 110—130 см — напівземлянкове житло.

В центральній частині поселення Хлопків I під час шурфування знайдено двоярусне гончарне горно (рис. 3). Верхня його камера, частково пошкоджена плугом, не збереглась. В орному шарі траплялися окремі обпалені глиняні валки червоно-бурого кольору, з яких, очевидно, було побудовано склепіння печі. Нижня, топкова частина, висотою 65 см, майже циліндричної форми, розширена донизу (верхній діаметр — 130 см, нижній — 140 см), розміщувалась на материковому піску на глибині 110 см від сучасної поверхні. Складалась вона з чотирьох шарів обпаленої глини, замішаної на соломі. Кожен з них мав товщину 7—10 см і форму правильного кола. По центру нижній шар з'єднувався з материком опорним глиняним стовпом діаметром 33—38 см. Центральна частина верхнього шару, череня, на який ставився посуд для випалу, і нижній, що був склепінням топки, мали світло-сірий колір, два середніх — темно-бурий. На краю череня бурого кольору є два заглиблених жолобки — сліди заглад-

жування поверхні при будівництві печі. На інших шарах ці сліди також збереглись. Челюсті випалювальної камери, розташовані в південній частині горна, виступали на 40 см від його корпусу. Висота топкової камери — 33 см, товщина стінок 10—15 см. Над її отвором на рівні верхнього череня зроблено масивний (42 см довжиною і 15 см ширину) виступ. По краях дна топки зберігся черінь, під яким на глибину до 10 см залягає шар піску рожевого кольору. Такий же пісок простежувався в районі отвору. Зовні піч має темно-бурий колір, біля топки — червоний.

Тепле повітря з топкової камери потрапляло у верхню частину через сім симетрично розташованих по колу про духів-каналів, розмірами 10×15 см, що проходили через всі чотири шари нижньої частини печі. Під впливом жару глина всередині продухів і навколо них забарвлена в світло-сірий колір.

В заповненні топки простежено попіл, окрім вуглинки, а також 48 фрагментів посудин — гончарних лощених і з шорсткою поверхнею та ліпних, часто вкритих під впливом жару ангобом. Один фрагмент ліпної посудини сильно ошлакований. На верхньому черені серед розвалу печини (очевидно, залишків склепіння верхньої камери) виявлено скupчення уламків кераміки. На відстані 140 см від отвору топки в передпічній ямі, що обрізана траншеєю, проритою в 1969 р., також зафіксовано скupчення фрагментів посуду, печини, окрім вуглинок, кістки великої рогатої худоби. Очевидно, посуд, що був у верхній камері, з часом перемістився в передпічну яму і через продухи в топці. Про це свідчать фрагменти одних і тих же лощених мисок та шорстких горщиків, знайдених на верхньому черені, в заповненні продухів, у топці і передпічній ямі.

Всього знайдено 398 уламків посудин, з яких 59,9% становлять гончарні шорсткі, 28,6 — лощені і 11,5 — ліпні. Майже вся гончарна шорстка кераміка представлена 14 тонкостінними (2—4 мм завтовшки на середині посудини) опуклобокими горщиками середніх розмірів (діаметр вінець — 9—15 см), з короткою шийкою і похилими плічками (рис. 4, 1). Денця діаметром 6—8 см, як правило, мають невелику плитку-підставку. Поверхня горщиків горбкувата, у верхній частині підгладжена, в основному сірого кольору. В тісті трапляються домішки піску, шамоту, товченого граніту. Орнаментовані вони на плічках двома паралельними рельєфними смужками. Один фрагмент вінець діаметром 20 см належить товстостінній посудині (можливо, корчазі) з численними домішками граніту в тісті.

Гончарний лощений посуд представлений уламками невеликих за розміром 20 мисок (діаметр вінець — 12—18 см, денець — 4—10 см, висота — 8—10 см). Окрім з них реставровано (рис. 4, 3—5). Вони мають переважно гострореберчасту форму, проте трапляються й округлобокі.

Серед ліпної кераміки виділяються фрагменти посудини ребристої

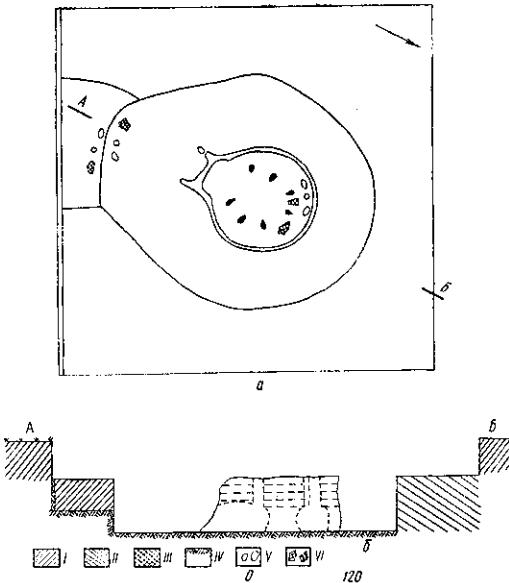

Рис. 3. Гончарне горно з поселення Хлопкі I. План (а) та розріз (б):

I — орній шар; II — чорнозем; III — заповнення траншеї; IV — материковий пісок; V — печина; VI — кераміка.

форми (рис. 4, 2). Поверхня загладжена, із слідами пальцювих розчо-сів, червоно-бурого кольору. На зламі черепок всередині чорний, по кра-ях червоний. В тісті — домішки піску, шамоту, зерен кровавику.

Отже, знайдена біля горна гончарна кераміка є типово черняхівською. Гончарні горна подібної конструкції також відомі на поселеннях цієї культури, зокрема в Журівці, Завадівці й Тарасівці³.

Підйомний матеріал на поселенні Хлопків I простежується з невели-кими розривами вздовж берега р. Трубіж смugoю довжиною 1,2 км і ши-риною до 100 м. Найчисленнішу категорію знахідок тут становлять улам-ки посуду, більшість якого типова для черняхівської культури. Всього зібрано 1213 фрагментів. За технікою виготовлення 58% їх належать гончарному шорсткому посуду, 23,4% — ліпному, 17% — гончарному ло-щеному і 1,4% — амфорному. За побутовим призначенням кераміка по-діляється на кухонну та столову і глиняну тару.

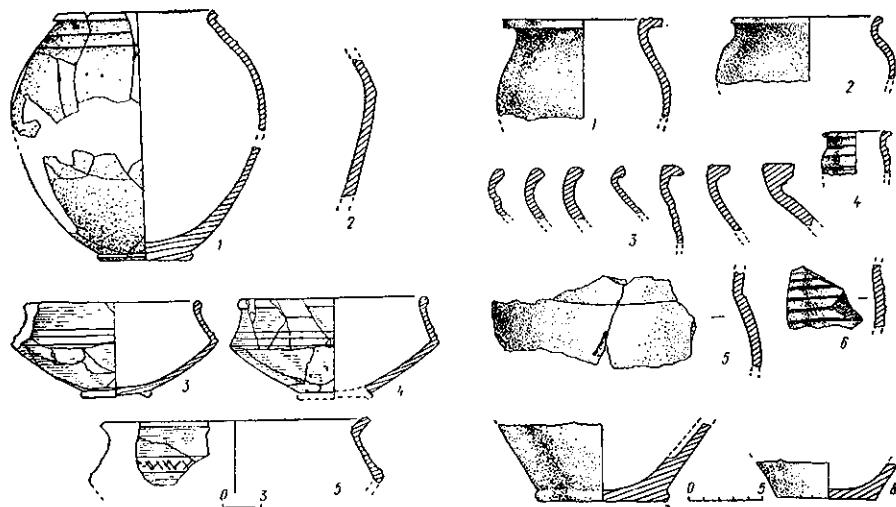

Рис. 4. Зразки гончарних (1, 3—5) та ліпних (2) посудин, знайдених біля гон-чарного горна:

1 — шорсткий горщик; 2 — фрагмент посу-дини ребристої форми; 3—5 — лощені миски.

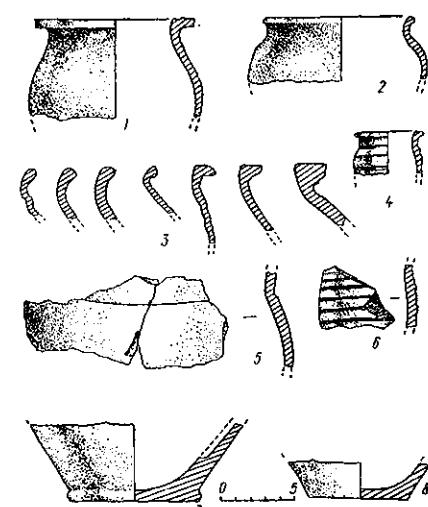

Рис. 5. Гончарний шорсткий посуд чер-няхівської культури з поселення Хло-пків I.

Фрагменти горщиків становлять 93% всієї гончарної шорсткої кера-міки. Як і біля гончарного горна, переважають посудини округлобокі з короткою або широкою шийкою і похилими плічками (рис. 5, 1), рідше вони мають високопідняті круті плічка (рис. 5, 2) та невеликий горизон-тальний уступ на переході шийки в бочок (рис. 5, 5). Вінця таких горщи-ків звичайно відігнуті назовні, потовщені, трапляються горизонтально формовані (рис. 5, 3), діаметром від 11 до 20 см, в середньому — 13,2 см. Денця, що переважно мають невиразну підставкову плитку та кільцевий піддон, невеликі за розміром, в середньому 7—8 см (рис. 5, 7, 8). Випал здебільшого добрий. В тісті, крім піску, шамоту, граніту, є домішки зе-рен кровавику, кварциту, вапняку. Виділяються посудини світло-сірого кольору, в тісті яких велика кількість домішок кварциту. Горщики орна-ментовані горизонтально прокресленими смужками, жолобками, інколи досить глибокими і густими (рис. 5, 6). На поселенні знайдено також не-великі за розміром (діаметр вінця — 5 і денець — 5,5 см) горщики, що, можливо, мали ритуальне призначення (рис. 5, 4).

³ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 49; Кравченко Н. М. Пам'ятки чер-няхівської культури на Поросци.—Археологія, 1973, вип. 8, с. 101; Хавлюк П. І. Гон-чарний горн культури полів поховань черняхівського типу в с. Тарасівці на Вінниччи-ні.—Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, с. 79—83.

Уламки мисок становлять лише 4 % серед гончарного шорсткого посуду. Миски широкогорлі, з діаметром вінець — 21—25 см, відкритого типу, переважно конічні, але трапляються і округлобокі. Денця, як правило, на кільцевому піддоні, невеликі (6—8 см).

До окремої групи належать закритого типу посудини з широкими шийками (блізько 21 см) і горизонтально сформованими потовщеннями вінцями шириною 2,1—5,2 см.

Більше половини всіх фрагментів лощеного гончарного посуду — це уламки конічних та округлобоких мисок відкритого типу, подібних за формами знайденим біля гончарного горна. Діаметр їх вінець — від 10 до 26 см. Денця невеликі (4—12 см), переважно на кільцевому піддоні і високій ніжці. Орнаментовані миски одним чи двома рельєфними поясками на плічках, чергуванням матової і лощеної поверхні. Виготовлялись вони з добре відмученої глини з незначними домішками піску, шамоту, зерен кровавику, рідко товченого граніту. Поверхня має сірий, чорний, жовто-рожевий кольори.

Цікаві уламки верхньої частини мисок темно-сірого кольору (рис. 6, 1). Плічка їх прикрашені ва-ликом, над яким є пролощений геометричний орнамент у вигляді ряду трикутників чи трапецій, а на ребрі — овальні зрізи.

Глеки представлені фрагментами ручок, вінцями діаметром 7 см і уламками шийки. Посудини прикрашені наліпними валиками під краєм вінець та на шийці, пролощеними хвилястими лініями і геометричними фігурами (рис. 6, 3). На поселенні Хлопків I трапляються також фрагменти ваз, зокрема з трьома вушками, глечиків, кубків. Крім вказаної вище орнаментації лощена кераміка прикрашалась зубчастим штампом (рис. 6, 2).

Серед ліпної кераміки слід виділити уламки двох маленьких посудин з конічним бочком, вкритим штампованим орнаментом. На поверхні одного з них, що на зламі бочка має діаметр 7 см, штампами утворено складний геометричний візерунок (рис. 6, 4). До черняхівської культури можна віднести також невелику кількість ліпних виробів, денця яких значно потовщені біля стінок і потоншуються до центра. Цікавий фрагмент стінки масивної посудини, орнаментованої глибокими нігтевими вдавленнями (рис. 6, 5). Подібний ліпний посуд подекуди відомий на черняхівських пам'ятках⁴.

Амфорний матеріал представлений незначною кількістю фрагментів світлоглиняних вузькогорлих амфор. Поверхня їх шорстка. В тісті є домішки великозернистої піску, шамоту, піроксену. Шийка діаметром 4—6 см, дещо розширені донизу (рис. 6, 7), має рівну або реберчасту поверхню. Вінця загострені з внутрішнього боку, валик округлий і зверху має невелику горизонтальну площинку (рис. 6, 6). Ручки, розташовані на відстані від краю шийки, овальні в перетині і зверху профільовані борозенками. Подібні амфори з профільованими ручками значно поширені в

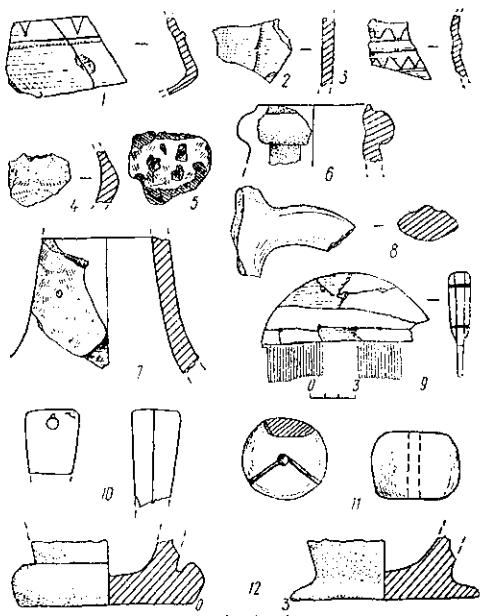

Рис. 6. Кераміка та речовий матеріал з поселень Хлопків I та Хлопків II:
1—7, 9—11 — Хлопків I; 8, 12 — Хлопків II.

⁴ Кравченко Н. М. Пам'ятки черняхівської культури на Пороссі, с. 101—102.

смузі Лісостепу і датуються III—IV ст. н. е.⁵. На поселенні знайдено один фрагмент стінки червонолакової тонкостінної (4 мм) посудини типу *terra sigillata*.

Серед побутово-господарських речей слід згадати уламки жорен, що виготовлялись з гірської породи коричнево-рожевого кольору, вкритої раковинами і пустотами. Вони мали товщину 3,4—5,8 см, внутрішній діаметр 8 см, зовнішній 40—50 см. Обидві робочі поверхні спрацьовані до полиску. Можливо, це жорна, виготовлені з вулканічного туфу, ареал яких, за твердженням П. І. Хавлюка, у черняхівський час досить широкий і сягає вододілу Дніпра⁶. До речі, за 5 км на південний схід від поселення Хлопків і на давньоруському селищі XI—XII ст. поблизу с. Коржі в урочищі Солонець трапляються уламки жорен з такого ж вулканічного туфу. Є вони йше на одному поселенні XII—XIII ст. нижче по р. Трубіж біля с. Борщев.

Виявлені зернотерки зроблені з пісковику. Два уламки нижньої частини мають бордовий колір і один — розтирача або куранта — сірий.

Виявлені зернотерки зроблені з пісковику. Два уламки нижньої частини мають бордовий колір і один — розтирача або куранта — сірий.

Цікава невелика кована бронзова пряжка овальної форми з дзьобоподібним язичком, потовщеною із зовнішнього боку дужкою (рис. 7, 6), аналогії якій відомі на багатьох пам'ятках черняхівської культури⁷. В північній частині поселення знайдено залізний ніж з горбатою спинкою, яка плавно переходить у держак, та залізне знаряддя, що нагадує собою шило (рис. 7, 8, 9).

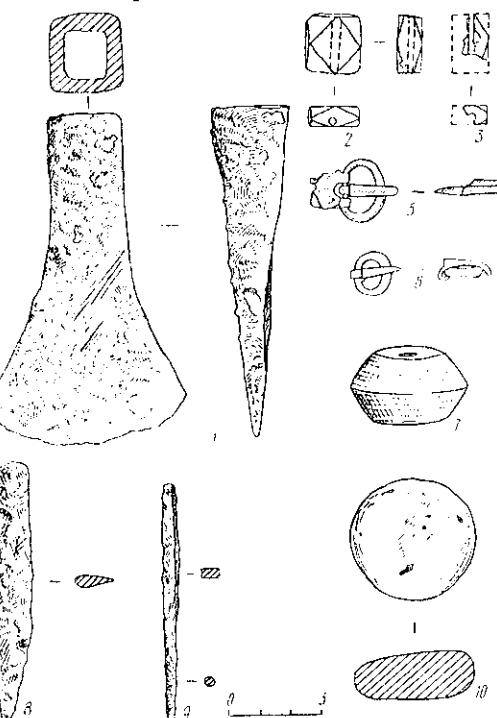

Рис. 7. Знаряддя праці, прикраси та інші матеріали з поселень в середній течії р. Трубіж:

6—9 — Хлопків I; 1, 10 — Хлопків II; 2, 4 — Барнівка, урочище Острів; 3, 5 — Волошинівка, урочище Черняків Острів; 6—9 — Хлопків I; 1, 10 — Хлопків II; 2, 4 — Барнівка, урочище Острів; 3, 5 — Волошинівка, урочище Черняків Острів.

Точильні бруски, що виготовлялись з міцного дрібнозернистого пісковику, мають близьку до трапецієподібної форму. На них часто є сліди вживання у вигляді глибоких борозен. Один уламок має дірочку для підвищування, її край від носіння спрацьований до полиску (рис. 6, 10).

На поселенні досить часто трапляються великі, біконічної та циліндричної форми, лощені пряслиця з вузьким отвором переважно сірого та чорного кольорів (рис. 7, 7). Серед керамічних знахідок треба згадати

⁵ Брайчевська А. Т. Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами.—Археологія, 1957, т. 10, с. 111—113; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.—МИА, 1960, № 83, с. 36, 121—122, табл. XLI, 105 а, 105 б; Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища.—КСИА АН ССР, 1963, вып. 94, с. 29—36; Деопик Д. В., Круг О. Ю. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профилированными ручками.—СА, 1972, № 3, с. 100—115.

⁶ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі.—Археологія, 1973, вип. 9, с. 34—40.

⁷ Черных Е. Н., Барцева Т. Б. Сплавы цветных металлов.—Металл черняховской культуры. М., 1972, с. 71, рис. 17, 24—36.

велике грузило для сіті висотою 4,4 см і діаметром 5,6 см. Нитка сіті від тривалого вживання прорізала в грузилі по дві глибоких риски з обох боків (рис. 6, 11).

Знайдено уламки двох великих кістяних гребенів, один з яких реставровано (рис. 6, 9). Він зроблений з чотирьох окремих пластин, з'єднаних широкою дугоподібною спинкою, що складалась з двох лицьових і однієї внутрішньої пластини, скріплених 7 залізними цвяшками. Другий

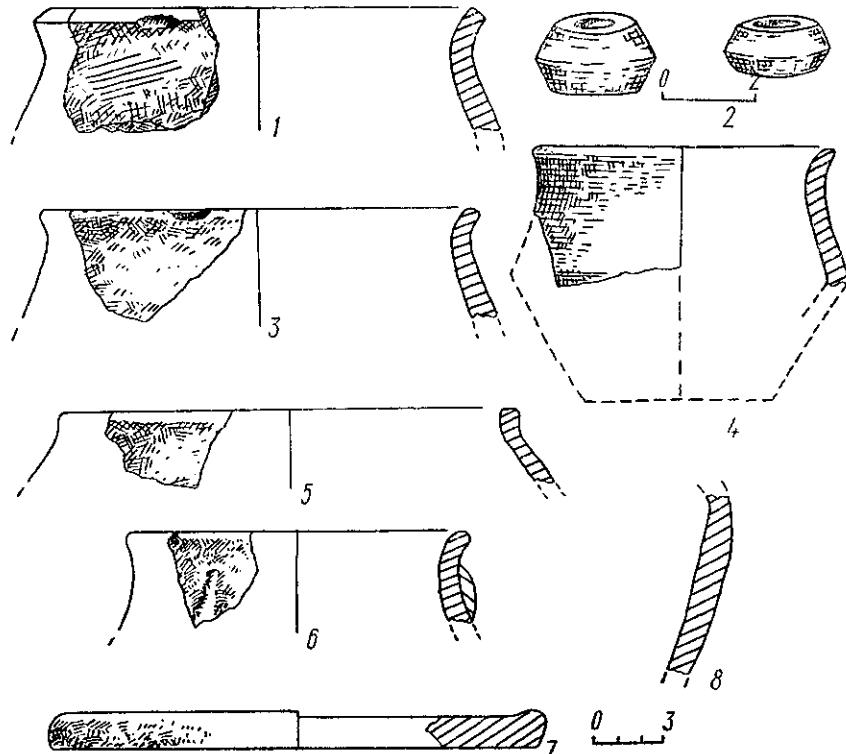

Рис. 8. Ліпна кераміка з поселення Хlopків I:
1, 3, 5, 6, 8 — фрагменти горщиків; 2 — пряслиця; 4 — уламок мископодібної посудини;
7 — фрагмент глиняного диска.

гребінь мав аналогічну конструкцію, але його пластини з'єднувались бронзовими цвяшками. Подібні гребені відомі на черняхівських пам'ятках, зокрема на Переяслав-Хмельницькому могильнику.

Отже, типові для черняхівської культури в цілому і для пам'яток Переяславщини зокрема⁸ матеріали з поселення Хlopків I — кераміка, бронзова пряжка, кістяні гребені — являють собою єдиний комплекс, який можна датувати III—IV ст. н. е. До цього ж часу належить двоярусне гончарне горно.

Серед ліпної кераміки з Хlopкова I, виявленої, як і гончарна черняхівська, серед скupчення печини і глиняної обмазки, виділяється невелика, але досить виразна група корчаг і горщиків червонуватого, жовтого та червоно-бурого кольору з домішками шамоту та піску в тісті. Поверхня горбкувата, шорстка загладжена, із слідами вертикальних і косих пальцевих розчесів. Вінця більш чи менш виразно відігнуті назовні, заокруглені, косо або горизонтально зрізані (рис. 8, 1, 3, 5). Ці фрагменти належать, очевидно, посудинам округлобоких та ребристих форм, на

⁸ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 43—78; Гончаров В. К., Махно Є. В. Вказ. праця; Сікорський М. І., Савчук А. П. Вказ. праця.

що вказують аналогічні за фактурою частини стінок (рис. 8, 8). Денця масивні, з невеликою закраїною.

Саме до цієї групи ліпної кераміки належать фрагменти вже згадуваної великої посудини ребристої форми, знайдені біля гончарного горна. Інтерес становить верхня частина гострореберчастої чорнолощеної миски пізньозарубинецького типу з відігнутими косозрізаними вінцями (рис. 8, 4), а також уламок глинняного диска із слабо позначенім бортиком (рис. 8, 7). Вказано категорія кухонної кераміки в поєднанні з фрагментом лощеної миски та диска має аналогії в пам'ятках пізньозарубинецького (київського) типу в Середньому Подніпров'ї (Казаровичі, Нові Безрадичі, Обухів III)⁹. Очевидно, цього типу кераміці відповідають три біконічні, сплющені, з досить широким отвором пряслиця (рис. 8, 2).

Окрему групу становлять невеликі (діаметр вінець — 10—13 см) посудини з відігнутими назовні, округленими або горизонтально зрізаними вінцями, шорсткою, інколи загладженою до полиску поверхнею темно-сірого та чорного кольорів. Найбільш цікавий фрагмент невеликого горщика чорного кольору, прикрашений під вінцями видовженим вертикальним наліпом (рис. 8, 6). Подібні біконічні та з округленим ребром горщики, орнаментовані таким наліпом, є на поселеннях кінця першої половини — середини I тис. н. е. на Десні¹⁰.

Третью чверть I тис. н. е. можна датувати ще одну групу ліпної кераміки, в складі якої фрагменти вінець, стінок і денець корчаг або товстостінних (1,1—1,5 см) великих посудин і горщиків червонуватого, бурого та сіро-жовтуватого кольору із шорсткою загладженою поверхнею, домішкою піску (рідше шамоту) в тісті. Випал щільний. Майже всі фрагменти корчаг належать широкогорлим посудинам з прямою циліндричною верхньою частиною. За профілюванням вінець виділяються такі варіанти посудин: А — з невиділеними закругленими чи горизонтально зрізаними вінцями (рис. 9, 1); Б — з вінцями, що мають масивну валиковоподібну закраїну (рис. 9, 2); В — з відігнутими назовні вінцями (рис. 9, 3).

Більшість фрагментів зазначених варіантів (16 посудин) прикрашенні масивним наліпним валиком, заокругленим, загостреним або зрізаним, часто орнаментованим косими насічками. Є також орнаментація у вигляді нігтівок вдавлені по краю вінця.

Серед уламків горщиків середніх і маліх розмірів можна вказати на два основних типи: 1 — посудини з невиділеним прямим верхом; 2 — профільовані посудини з виразно відігнутими вінцями (рис. 9, 4). Зважаючи на різке профілювання верхньої частини корпусу, такі фрагменти могли належати ребристим горщикам, про що свідчать відповідні частини стінок із заокругленим та гострим ребром (рис. 9, 5, 6).

На підставі найближчих аналогій описаний вище кераміці, які можна знайти на ранньопенськівських пам'ятках типу Стецівка I — Молочарня (за Л. М. Рутківською, вони сягають в Середньому Подніпров'ї IV—початку V ст. н. е.), попередньо її слід датувати третьою чвертью I тис.

⁹ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Києва.—Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21; Даниленко В. Н., Дудкін В. П., Круц А. В. Археолого-магнітная разведка в Київській області.—АІУ в 1965—1966 гг., вип. 1. К., 1967, с. 209—215; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки кіївського типу.—Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Кравченко Н. М., Абашіна Н. С., Гороховський Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї.—Археологія, 1975, вип. 15, с. 92—93; Абашіна Н. С., Гороховський Є. Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III.—Археологія, 1975, вип. 18, с. 61—71.

¹⁰ Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине.—Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 119—125, рис. 3, 1; Горюнов Е. А. Древности I тысячелетия н. э. нижнего течения р. Спода.—КСИА АН ССР, 1974, № 140, с. 68—72, рис. 1, 26.

н. е.¹¹. Дальші дослідження поселення Хлопків I дадуть можливість з'ясувати взаємозв'язки розглянутої категорії кераміки з матеріалами черняхівського та пізньозарубинецького (кіївського) типу. Враховуючи те, що за матеріалами першої та другої чверті I тис. н. е. засвідчено певний зв'язок поріччя р. Трубіж з більш північними районами Середнього По-

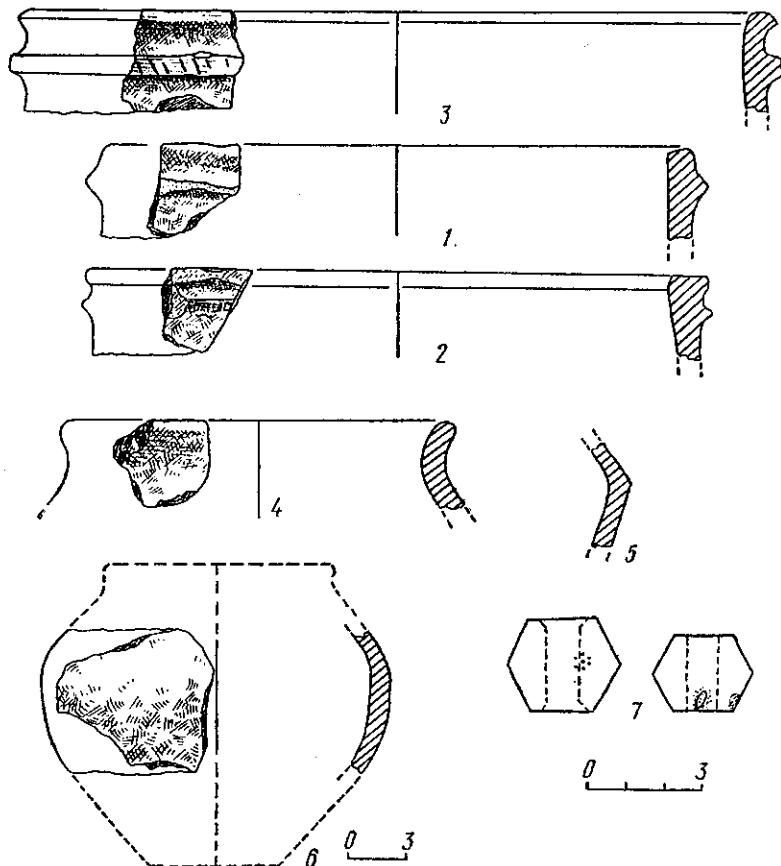

Рис. 9. Ліпна кераміка ранньопеньківського типу з поселення Хлопків I.

дніпров'я, не виключений також вплив в межах цієї території у третій чверті пам'яток типу Колочин I, як, наприклад, в інших пунктах Київського Подніпров'я¹².

До розглянутого типу кераміки слід віднести 15 пряслиць та їх фрагментів. Вони високі, біконічні, з лощеною та шорсткою поверхнею, в ряді випадків орнаментовані неглибокими наколами по сирій глині, що утворювали геометричні фігури — трикутники, ромби, зірки. Одне пряслице прикрашене тоненькими наколами навколо прокресленого овала (рис. 9, 7).

На поселенні Хлопків I трапляються окремі матеріали інших культур. В його центральній частині зафіксовано вихід на поверхню крем'я-

¹¹ Рутковская Л. М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Степовки на р. Тясмине.—Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 31, 39; Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине.—МИА, 1963, № 108, с. 143—208; Петров В. П. Степовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э.—МИА, 1963, № 108, с. 209—223.

¹² Даниленко В. Н., Дудкін В. П., Круц А. В. Указ. соч., с. 210, 212; Кравченко Н. М., Абашіна Н. С., Гороховський Е. Л. Вказ. стаття, с. 95.

них знарядь: скребки на пластинах і відщепах, рубильце, вкладиш до серпа з відполірованою від вживання робочою поверхнею. Іх можна пов'язати із знайденими в цій же частині поселення фрагментами неолітичної посудини, прикрашеної гребінчастим орнаментом, в тісті якої значні домішки трави, що характерно для кераміки цього часу Київського Подніпров'я. Виявлено окремі фрагменти посуду багатоваликової культури періоду середньої бронзи. За урочищем Дзюбин Яр культурний шар III—IV ст. н. е. перекривається залишками давньоруського селища XI—XIII ст. Вище по Трубежу серед піщаних дюн знайдено залишки будівель цього часу. Біля однієї з них простежено сліди ювелірної майстерні¹³.

На відстані близько 400 м від поселення Хлопків I через балку, утворену затокою р. Трубіж, на краю чорноземного плато в урочищі Карта розташоване ще одне велике поселення другої четверті I тис. н. е. — Хлопків II. На ньому зібрано досить численний підйомний матеріал — фрагменти кераміки, окремі побутово-господарські речі. Гончарний посуд в основному аналогічний розглянутому вище, форми його також повторюються. Інтерес становлять невеликі за розміром фігурні денця гончарних шорстких посудин, наймовірніше ваз (6, 12).

Ліпна кераміка з Хлопкова II представлена фрагментами посудин червонуватого, бурого та сірого кольору із загладженою шорсткою поверхнею, домішками піску, рідше шамоту в тісті. Належать вони переважно горщикам середніх та малих розмірів. Деякі уламки вінець прикрашені вдавленнями по краю. Ряд вінець сформовано шляхом наліплювання вузької стрічки на верхню частину заготовки посудини, що простежується за характером зламу, а також великоподібним зовнішнім краєм вінець. Цікавий фрагмент горщика середніх розмірів з невиділеними горизонтально зрізаними вінцями. Він, очевидно, мав біконічну форму, як і аналогічні посудини з Хлопкова I. Один значний фрагмент стінки товщиною 1,4 см, можливо, належить великій корчазі київського типу, подібній посудинам з Обухова III¹⁴. За аналогією з матеріалами Хлопкова I ліпну кераміку з Хлопкова II можна попередньо датувати другою четвертю I тис. н. е.

На поселенні трапляються уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор з профільованими ручками (рис. 6, 8). Серед речового матеріалу — шматки жорен з дрібнозернистого пісковику та з туфолови сіро-червоного кольору, уламок точильного бруска, велике біконічне пряслице з лощеною поверхнею, невеликий коржик з необпаленої глини з відбитками злаків (рис. 7, 10). Найцікавішою знахідкою з Хлопкова II є, безперечно, залізна сокира-кельт з вертикальною насірізною втулкою квадратної форми і розширеним лезом. Вона невелика за розмірами — довжина 10,2 см, ширина леза — 6,5 см. Розмір втулки — 2,5×2,4 см (рис. 7, 1). На поверхні її спостерігаються відбитки волокон дерева. Виявлено що знахідку серед скупчень обмазки будівлі. Подібні залізні втулчасті сокири-кельти дуже рідкі. Вони відомі, зокрема, на пам'ятках латенської культури на території УРСР, на зарубинецьких пам'ятках у Таценках, Чаплині¹⁵, на черняхівських — у Ріпнів II. Проте в матеріалах самого кінця I тис. н. е. теж трапляються залізні кельти¹⁶. За визначенням П. М. Третьякова, в I тис. н. е. вони існують поряд з проушними со-

¹³ Савчук А., Костенко Ю. Свідки минулого.— Україна, 1962, № 10, с. 23.

¹⁴ Кравченко Н. М., Абашіна Н. С., Гороховський Е. Л. Вказ. стаття, с. 92—93, рис. 5, 5.

¹⁵ Бідзілля В. І. Поселення Галіш-Ловачка.— Археологія, 1964, т. 17, с. 112, табл. I, 10, 11, 12, 15; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 79, табл. 28, 17; Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери (за матеріалами зарубинецької культури). К., 1974, с. 27, рис. 14; Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. К., 1976, рис. 19, 9.

¹⁶ Спицин А. А. Кашибеевский могильник.— МАР, 1901, вып. 25, с. 11.

кирами і використовуються як основне знаряддя для корчування лісів під посіви¹⁷.

В південно-східній частині поселення у вимивинах зібрано дрібні фрагменти кераміки епохи бронзи, поруч з якими знайдено крем'яній двобічної обробки трикутний наконечник стріли, пластини, скребки та відщепи. Зафіковано також скупчення кераміки XVII—XVIII ст. з фігурно профільованими вінцями.

На східній околиці хутора виявлено залишки ще одного поселення черняхівської культури, яке, можливо, є продовженням Хлопкова I. Підйомний матеріал простежується по краю плато з перервами протягом близько 500 м. Тут зібрано окрім уламків гончарного шорсткого та лощеного, амфорного посуду, уламок жорен товщиною 4,9 см, виготовлених з вулканічного туфу. Трапляються також крем'яні знаряддя, фрагменти багатоваликової кераміки.

Вище по лівому березі р. Трубіж на відстані 1,5 км від поселення Хлопків I поблизу с. *Селище* зафіковано ще один пункт з типово черняхівською керамікою. Він розташований на невеликому (40×50 м) розораному навесні 1976 р. острові серед торфовища за 50 м від піщаного мису, відомого як урочище під Веселою Горою, де А. П. Савчуком досліджено пізньозарубинецьке селище перших століть н. е.¹⁸ Зібрано близько 140 фрагментів кружальних шорстких посудин, переважно сірого кольору, окрім з них у тісті мають велику кількість пісків і товченого граніту. Основна форма посуду — округлобокий горщик з короткою шийкою.

Велике поселення черняхівської культури знаходиться на краю заплави Трубежа на північно-західній околиці с. *Гостролуччя*. Шматки печини, типово черняхівський гончарний шорсткий (горщики, корчаги) та лощений посуд (миски, вази) простежуються вздовж колишнього рукава ріки до кілометра. Інтерес становлять фрагмент горла сіроглиняної вузькогорлой амфори та половина великої біконічної лощеної пряслиці з вузьким отвором.

На правому березі Трубежа на краю розорюваного чорноземного плато поблизу с. *Селище* в урочищі Менденівщина виявлено поселення третьої четверті I тис. н. е. Вздовж високого берега простежуються окрім скупчення замішаної на соломі печини. Ліпний посуд (137 фрагментів) чітко поділяється на дві групи. Перша з них, переважаючи за кількістю фрагментів, належить округлобоким горщикам з слабо відігнутими вінцями та високою шийкою. Поверхня шорстка, темно-сірого та темно-коричневого кольорів, стінки інколи вкриті вертикальними розчосами трісікою, в тісті чимало домішок шамоту. Друга група посуду відрізняється від першої щільнішим черепком, поверхня згладжена, рожево-червоного кольору. Посудини у верхній частині слабо профільовані, вінця ледве відігнути назовні, заокруглені, інколи горизонтально зрізані, не потовщені. Денця мають виразну закраїну. Один фрагмент належить посудині конічної форми з різким ребром. Велика за розміром посудина, очевидно корчага, з невиділеними вінцями мала під краєм масивний наліпний валік (варіант А з Хлопкова I). Трапилось чотири фрагменти гончарої шорсткої та лощеної кераміки черняхівського типу. Поселення в урочищі Менденівщина попередньо можна датувати ранньопенським часом.

Окрім фрагментів гончарного шорсткого, лощеного ліпного посуду другої четверті I тис. н. е. знайдено в урочищі Острів на піщаному підвищенні серед заплави ріки за 2 км на північ від *Барашівки*. Слід зазначити, що річкова долина середньої течії Трубежа — суцільне торфовище, серед якого піднімаються окрім дюнні масиви. До осушення заплави в 1954 р. це були острови, оточені водою. За формою і характером обробки

¹⁷ Третьяков П. Н. К истории племен верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э.—МИА, 1941, № 5, с. 62.

¹⁸ Савчук А. П. Поселение зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.—МИА, 1969, № 160, с. 83.

поверхні гончарна кераміка з урочища Острів аналогічна черняхівській з Хлопкова I. Найбільший інтерес становлять знайдені в центральній частині поселення дві намистини — гранчаста сердолікова та скляна бочко-подібна синього кольору (рис. 7, 2, 4). Вони широко відомі на могильниках черняхівської культури¹⁹. Крім того, трапилось велике (діаметром 3,4 см, висотою 2,4 см) біконічної форми лощене пряслице. На цьому пункті є також уламки зарубинецьких ліпних кухонних та столових посудин, кераміка та окремі знахідки більш раннього часу — неоліту, епохи бронзи.

Недалеко від с. *Волошинівки* в урочищі Осавулове на підвищенні серед заплави спостерігаються фрагменти ліпного посуду пізньозарубинецького (кіївського) типу — горщиків, диска з невиразним бортиком.

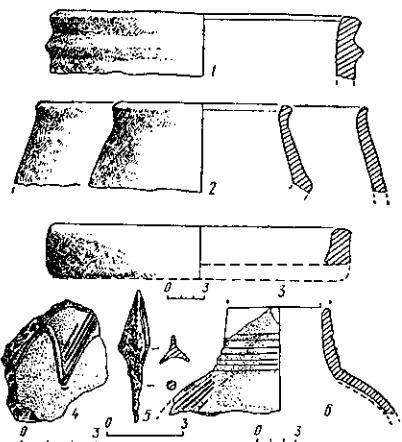

Рис. 10. Кераміка та речовий матеріал другої половини I тис. н. е.: 1—4 — с. Волошинівка, урочище Черняків Острів; 5, 6 — с. Коржі, урочище Рябці.

При впадінні в Трубіж його правої притоки р. Ільті поблизу с. Волошинівки в урочищі Черняків Острів на невисокому підвищенні над торфовищем прослежуються матеріали неоліту, епохи бронзи, скіфського часу. В найближчій до Трубежа частині цього багатошарового поселення знайдено окремі скупчення фрагментів черняхівської кераміки (гончарного шорсткого та лощеного посуду сірого кольору), срібну поясну пряжку (рис. 7, 5)*, половину обойми ще однієї бронзової пряжки, уламок перепаленої гранчастої намистини з сердоліку (рис. 7, 3). Часто трапляються також уламки посудин пізньозарубинецького (кіївського) типу.

Третью чвертью I тис. н. е. можна датувати фрагмент верхньої частини ліпної товстостінної посудини з слабо

відігнутими назовні вінцями, що орнаментовані по краю, як і на посудинах з поселення Хлопків I, масивним наліпним валиком (рис. 10, 1). Можливо, до цього часу належать і уламки ліпних слабопрофільованих у верхній частині горщиків та мископодібної посудини (рис. 10, 2), виготовлених з добре відмученої глини з невеликими домішками піску і зерен кровавику в тісті. Поверхня горбкувата, має сліди згладжування. За фактурою цей ліпний посуд аналогічний описаному вище посуду другої групи з урочища Менденівщина поблизу с. Селища.

В цій же частині поселення виявлено фрагмент стінки (товщина — 8,5 мм) гончарної посудини, орнаментованої заглибленими багаторядними хвилястими лініями, та уламок сковорідки діаметром 24 см з бортиком висотою близько 4 см (рис. 10, 4, 3). Ліпні та гончарні вироби з подібним орнаментом і сковорідки з високим бортиком характерні для багатьох пам'яток другої половини I тис. н. е. на Середньому Подніпров'ї²⁰.

Матеріали третьої чверті I тис. н. е. подекуди траплялись також на піщаному краю заплави Трубежа в урочищі Бирки на західній околиці

¹⁹ Симонович Э. А. Раскопки могильника у овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре.— МИА, 1960, № 82, с. 192—252, табл. 15, 22, 41—47, 51—59; Гончаров В. К., Махно Е. В. Вказ. стаття, с. 133, 139, 141.

* Знайдена А. П. Савчуком.

²⁰ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 82—94; Шовкопляс Г. М. Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої Гори поблизу м. Сміла.— Археологія, 1957, т. 11, с. 145—147; Гончаров В. К. Лука-Райковецкая.— МИА, 1963, № 108, с. 300—301; Березовець Д. Т. Поселение уличей на р. Тясмине.— МИА, 1963, № 108, с. 174.

с. Коржі. На жаль, цей пункт, де тривалий час спостерігались цікаві знахідки мезоліту²¹, неоліту та епохи бронзи, майже повністю втрачено в 1972 р. під час будівництва другої колії залізниці Київ—Яготин. Тут на дюнах зібрано фрагменти ліпних товстостінних горщиків біконічної слабопрофільованої форми, з шорсткою та зрідка загладженою поверхнею; з слідами пальцьових розчесів; в тісті—домішки піску та шамоту. Денця мали виразно окреслену закрайну. Знайдено високе, біконічної форми пряслице з підлощеною поверхнею, орнаментоване неглибокими наколами по сирій глині у вигляді трикутників.

Близче до с. Коржі біля кладовища в урочищі Панський Кут на розв'язних донних видувах серед різночасної кераміки наявні фрагменти гончарного шорсткого та лощеного посуду черняхівського типу.

На лівому березі Трубежа поблизу с. Коржі в урочищі Рябці на піщаному мисі, нині сильно розвіяному, серед різночасних знахідок, зокрема пізньозарубинецьких, знайдено уламки виготовленого на гончарному крузі сіроглинняного кулястого глечика з високою шийкою (рис. 10, 6). На корпусі біля шийки простежується місце нижнього кріплення ручки. Орнаментований він рядом горизонтальних жолобків на шийці та паралельними пролошеними лініями на корпусі. Тісто добре вимішане, з незначними домішками дрібного піску. Подібні глечики добре відомі на пам'ятках салтівської культури і датуються VIII—X ст.²². Очевидно, з такого типу керамікою пов'язується виявлений на цьому пункті залізний тригранний черешковий наконечник стріли (рис. 10, 5).

Ще одне велике поселення черняхівської культури розташоване на північно-західній околиці селища Березань. Підйомний матеріал простежується по краю чорноземного плато досить високого лівого берега р. Недри, притоки Трубежа, на 800 м, по обидва боки дороги на с. Недру. Виявлено уламки гончарних шорстких горщиків та невеликих лощених мисок з орнаментом пролощеного у вигляді зигзага на бочку між двома рельєфними валиками.

В середній течії Трубежа поблизу Баришівки зафіковано десять пунктів, що належать до другої—третьої четверті I тис. н. е. Ця територія була досить густо заселена і в перші століття н. е. Тут є ряд місцезнаходжень з багатим комплексом різних знахідок, що тяжіють до типу пам'яток з виїмчастими емалями. П. М. Третьяков вважав ці пізньозарубинецькі старожитності в поріччі р. Трубіж аналогічними відомим у межах Києва і брянським²³. На чотирьох з розглянутих поселень або у безпосередній близькості від них простежено як пізньозарубинецькі, так і матеріали другої четверті. За черняхівської доби поселення були пов'язані з краєм чорноземного плато, але більшість з них розташовувалась на островах, мисах серед заплави ріки. На одних (Хлопків) значно переважає гончарна кераміка найрізноманітніших форм, на інших трапляються лише окремі дрібні її фрагменти, проте численними є уламки ліпних посудин цього часу.

На двох пунктах (Хлопків I, II, Волошинівка — урочище Черняків Острів) одночасно з керамікою та іншими категоріями знахідок черняхівської культури простежуються матеріали пізньозарубинецького (кіївського) типу і трапляється кераміка, схожа на ранньопенськівську. В останні роки в Київському Подніпров'ї досліджено чимало подібних пам'яток, що дало можливість ряду вчених підтвердити думку В. М. Даниленка про співіснування старожитностей кіївського типу з черняхівською культурою, а також про їх роль у створенні середньовічної культури схід-

²¹ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї.—Археологія, 1974, вип. 13, с. 50—51.

²² Шрамко В. А. Кераміка салтівської культури.—Праці іст. фак. Харківського ун-ту, 1959, т. 7, с. 241—267, рис. 8.

²³ Третьяков П. М. Старожитності I тисячоліття н. е. в Середньому Подесенні.—Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, с. 114.

них слов'ян²⁴. Незважаючи на розвідувальний характер вивчення поселень другої—третьої четверті I тис. н. е. на Трубежі, можна припустити, що зарубинецький елемент мав певне значення у формуванні ранньослов'янських пам'яток, існування яких зафіковано на цій території.

Ю. В. КОСТЕНКО

**Памятники I тыс. н. э.
в поречье р. Трубежа**

Р е з ю м е

В статье публикуются находки второй-третьей четверти I тыс. н. э., собранные автором в результате разведок в среднем течении р. Трубеж. Наиболее полно изучено расположение на краю черноземного плато левого берега реки многослойное поселение Хлопков I. В центральной его части обнаружен двухъярусный гончарный горн. в местах скопления печин и глиняной обмазки жилищ собрана черняховская гончарная шероховатая, лощеная и лепная керамика, костяные гребни, бронзовая поясная пряжка, железный нож, которые датируются III—IV ст. н. э. Такую датировку подтверждают находки фрагментов светло-глиняных узкогорлых амфор с профицированными ручками.

Выделены отдельные группы лепной керамики. Одна из них имеет аналогии в Среднем Поднепровье в памятниках позднезарубинецкого (киевского) типа (Казаровичи, Новые Безрадичи, Обухов III), вторая — среди раннепеньковских материалов типа Степовка I — Молочарня.

Установлено, что на данной территории во второй четверти I тыс. н. э. преобладали болотно-островные поселения с многочисленной лепной керамикой позднезарубинецкого (киевского) типа и незначительным количеством гончарной черняховской. На некоторых из таких поселений найдены фрагменты гончарных горшков с углубленным волнистым орнаментом и сковородок с высоким бортиком, широко распространенных на раннеславянских памятниках Среднего Поднепровья второй половины I тыс. н. э., а также салтовских кувшинов VIII—X ст.

²⁴ Третьяков П. М. З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.—Археологія, 1973, вип. 10, с. 3—9; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.—Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 23; Рутковская Л. М. Указ. статья, с. 32; Кравченко Н. М., Абашина В. С., Гороховський Є. Л. Вказ. статья, с. 97—98.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- .АГ
АГСП
АДУ
АИУ
АИМ
АО
АП УРСР
ВДИ
ДХМ
ЖРМО
ЗОАО
ЗООИД
ИА
ИАК
ИГАИМК
КСИА АН СССР
КСИА АН УССР
КСИИМК
КСОГАМ
МАСП
МАР
МИА
МОПИ
НА ИА АН УРСР
НОСА
ОАК
ОАМ
СА
САИ
СГАИМК
Труды АС
Хсб
SCIV
- Античный город. М., 1963.
— Античные города Северного Причерноморья.
— Археологічні дослідження на Україні. К.
— Археологические исследования на Украине. К.
— Археологические исследования в Молдавии
— Археологические открытия. М.
— Археологичні пам'ятки УРСР.
— Вестник древней истории
— Державний Херсонесский музей
— Журнал Российской металлургического общества
— Записки Одесского археологического общества
— Записки Одесского общества истории и древностей
— Институт археологии
— Известия Археологической Комиссии
— Известия Государственной академии истории материальной культуры
— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
— Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского Государственного археологического музея
— Материалы по археологии Северного Причерноморья
— Материалы по археологии России
— Материалы и исследования по археологии СССР
— Московский областной педагогический институт
— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
— Новейшие открытия советских археологов. Тезисы всесоюзной конференции. К., 1975.
— Отчет Археологической Комиссии
— Одесский Археологический музей
— Советская археология
— Археология СССР. Свод археологических источников.
— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры.
— Труды археологического съезда
— Херсонесский сборник
— Studii și cercetari de istorie veche. București.

ЗМІСТ

Статті

<i>Крижницький С. Д., Русєва А. С.</i> Найдавніші житла Ольвії	3
<i>Островерхов А. С.</i> (Одеса). Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні	26
<i>Зубар В. М.</i> Склепи з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса	36
<i>Максимов Є. В.</i> Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я	45

Публікації та повідомлення

<i>Дергачов В. О.</i> (Кишинів) Пізньотрипільські могильники Данку в Молдавії	56
<i>Корпусова В. М., Орлов Р. С.</i> Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченському півострові	65
<i>Мельниковська О. М.</i> (Москва) Поселення поблизу с. Свердловка на Чернігівщині	76
<i>Козловський А. О.</i> (Дніпропетровськ) Житла з нижнього шару городища Башмачка на Дніпропетровщині	81
<i>Беляєв О. С., Молодчикова І. О.</i> Поховання кочівників на р. Орель	84
<i>Баран В. Д., Вуйцік В. С.</i> (Львів) Давньоруська ікона з поселення Бовшів	93

Критика та бібліографія

<i>Козак Д. Н. В. М. Цигилік.</i> Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери	97
---	----

Охорона археологічних пам'яток

<i>Костенко Ю. В.</i> Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубежа	99
--	----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Крыжицкий С. Д., Русская А. С.</i> Древнейшие жилища Ольвии	26
<i>Островерхов А. С.</i> (Одесса) О черной металлургии на Ягорлыцком поселении	35
<i>Зубарь В. М.</i> Склепы с нишами-лежанками из некрополя Херсонеса	45
<i>Максимов Е. В.</i> Взаимоотношения зарубинецких и степных племен Поднепровья	54

Публикации и сообщения

<i>Дергачев В. А.</i> (Кишинев) Позднетрипольские могильники Данку в Молдавии	65
<i>Корпусова В. Н., Орлов Р. С.</i> Могильник VI—IV вв. до н. э. на Керченском полуострове	76
<i>Мельниковская О. Н.</i> (Москва). Поселение близ с. Свердловка на Черниговщине	81
<i>Козловский А. А.</i> (Днепропетровск) Жилища из нижнего слоя городища Башмачка на Днепропетровщине	84
<i>Беляев А. С., Молодчикова И. А.</i> Погребения кочевников на р. Орель	92
<i>Баран В. Д., Вуйчик В. С.</i> (Львов). Древнерусская икона из поселения Бовшев	96

Критика и библиография

<i>Козак Д. Н. В. Н. Цыгылык.</i> Население Верхнего Поднестровья первых веков нашей эры	97
--	----

Охрана археологических памятников

<i>Костенко Ю. В.</i> Памятники I тыс. н. э. в поречье р. Трубежа	112
---	-----

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское Общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

28

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології Академії наук Української РСР*

Редактор О. С. Белянкин. Художний редактор С. П. Квітка. Технічний
редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. М. Яцуга, О. М. Семенова,
З. П. Школьник.

Інформ, бланк № 1809

Здано до набору 31.03.78. Підп. до друку 01.09.78. БФ 01299. Формат
70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк.
арк. 10,25. Обл.-вид. арк. 9,92. Тираж 1000 пр. Зам. 8-381. Ціна
1 крб. 30 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфніга» Держкомвидаву УРСР. 252004.
Київ-4. Репіна, 4.

«НАУКОВА ДУМКА»